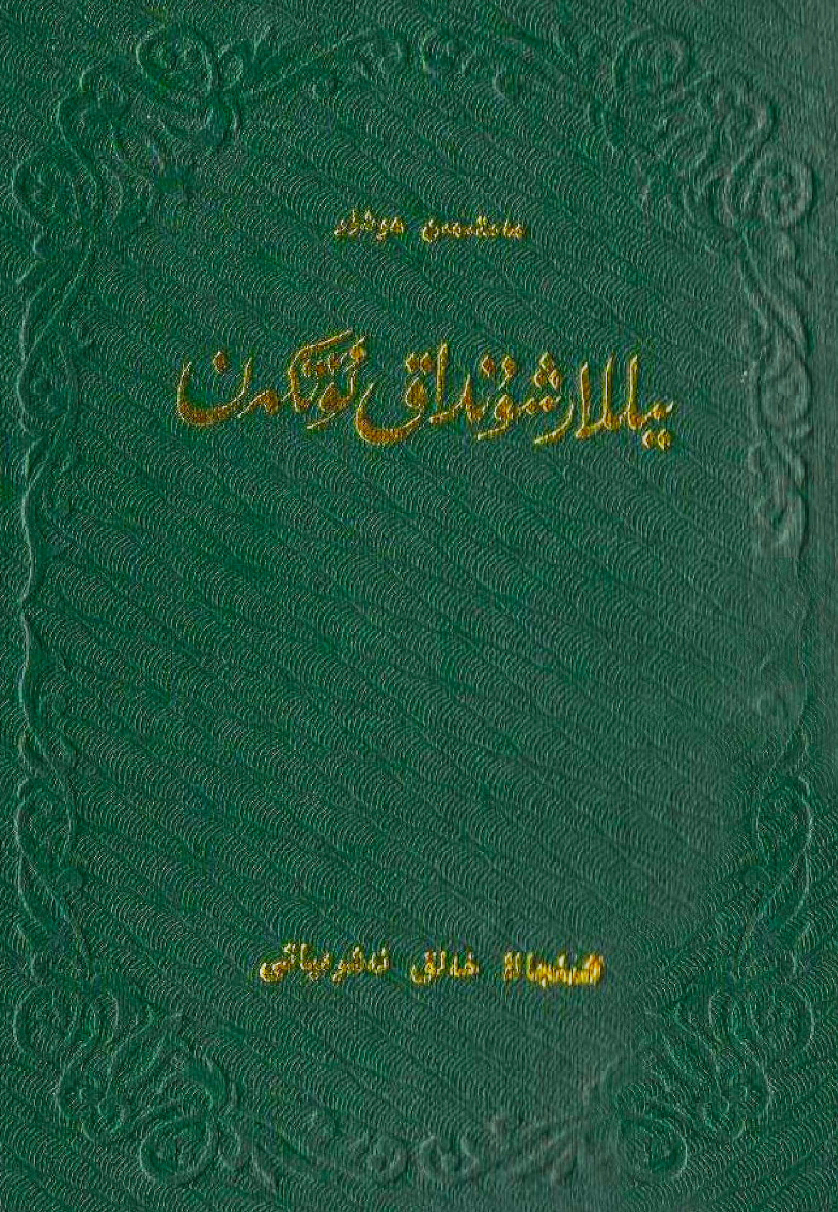

مەمتىمىن ھوشۇر

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەمتىمىن ھوشۇر

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

(بىئوگرافىك قىسسە)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ ياش ۋاقتى

1937 - يىل سانائى نەپىسە ئەزالىرى

ھاسان تەمبۇر

ئەنۋەر ناسىرى

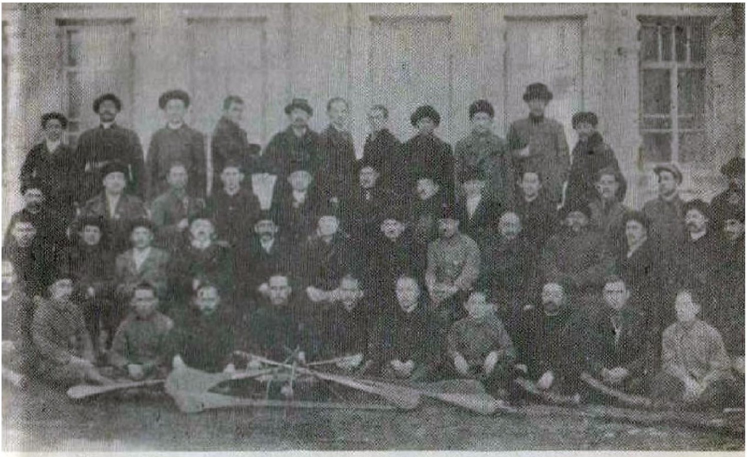

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىلىدا ئۆتكەن بىر قىسىم چالغۇچىلار

قاسىمجان قەمبىرى 30 - يىللاردا

روزى تەمبۇر 30 - يىللاردا

1910 - يىل ئەتراپىدا ئىلىدا ئۆتكەن چالغۇچىلار
(ئىككىنچى رەت سولدىن بىرىنچى كىشى كاروشاك ئاخۇنوم)

1935 - يىل بىر قىسىم سەنئەتچىلەر
بىلەن ئۇيغۇر ئويۇشما ئەزالىرى ۋە ئىلىدىك
مەشھۇر زىيالىيلار

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ
(1984 - يىل)

مۇقەددىمە

يىراق سەپەردىن كېلىۋاتقان يولۇچى ئېگىز بىر تۆپىلىككە يېتىپ چىقىپ، ئارام ئېلىش ئۈچۈن قورام تاش ئۈستىدە ئولتۇرۇپ پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتكەچ ئارقىسىغا قارىغىنىدا، يىراقلاردا قالغان داللار، ياپيېشىل بوستانلىقلار، كۈمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان دەريا سۇلىرى، ھەر تەرەپكە قاراپ كەتكەن چىغىر يوللار ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بىردىنلا تاشلىنىدۇ - دە، شۇنچىۋالا مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىگە ئۆزىمۇ ھەيران قالىدۇ. ئەنە شۇ ئۇزۇن سەپەردە بۇ يولۇچى تالاي جاپالارنى بېشىدىن كەچۈردى، نۇرغۇن شادلىقلارغا شېرىك بولدى، چاپىنىنىڭ رەڭگى توپىلىق يوللارنىڭ ئاچچىق چېڭىدا ئۆڭدى، تاشلىق سايلار ئۇنىڭ ئاياغلىرىنىڭ چەمىنى ئەپقالدى، ھەر بىر ئۆتەڭ، ھەر بىر قونالغۇلاردا ئۇ ياققان گۈلخاننىڭ ئىسسىق كۈللىرى قەپقالدى؛ شۇ يولدا ئۇ يەنە تالاي قەھرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى ئاڭلىدى، قانچە - قانچە دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە قۇلاق سالدى، قانچە - قانچە ئاشىقلارنىڭ ناخشىسىنى تىڭشىدى...

خەلق ناخشىچىسى، ئاتاقلىق دراما ئارتىسى — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئەنە شۇنداق بىر يولۇچىغا ئوخشىشىدۇ. ئۇنىڭ يېشى ھازىر سەكسەنگە يېقىنلاپ قالدى، يېرىم ئەسىردىن ئوشۇقراق ئۆمرى سەھنىدە ئۆتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە

نۇرغۇن مەشھۇر كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى، قانچە - قانچە مۇھىم ۋەقەلەرگە شاھىت بولدى، سەنئەت ئىشىدا ئاجايىپ شۆھرەتلەرنى قازاندى... ئادەم ھامان قېرىيدۇ، نۇرغۇن ئىشلار ئۇنتۇلىدۇ، بەزى كەچۈرمىشلەر خۇددى قاچاندۇر بىر چاغلاردا كۆرگەن چۈشتەك خىرەلىشىپ كېتىدۇ، بەزى كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرنى كىشى ئەسلەشنى خالىمايدۇ، يەنە شۇنداقمۇ ئىشلار بولىدۇكى، ئۇ ئۆز ئىگىسىنىڭ قەلبىدە سىر بولۇپ لەھەتكە بىللە كېتىدۇ...

جارۇللايوپ ئەزەلدىن ۋاقىتقا ئىنتايىن رىئايە قىلىدىغان ئادەم، ئۇ ھەر دائىم دەل بەلگىلەنگەن سائەتتە يېتىپ كېلەتتى. سۆھبىتىمىز غۇلجىنىڭ باغلىق قورۇلىرىنىڭ بىرىدە — بىر ئۈستەل، بىرنەچچە ئورۇندۇق قويۇلغان ئاددىي بىر ئۆيدە داۋاملىشاتتى. ئورۇق كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر غەيرەت، غۇرۇر ئۇرغۇپ تۇراتتى، خېلى ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ زېھنى يەنىلا ئوچۇق ئىدى... ئادەم ھاياتىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ، ئەمما بۇ تېخى قەغەز بېتىگە چۈشمىگەن تارىخ. ئۇنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەپ ئەسەر قىلىش ئۈچۈن بىر قەلەم ئىگىسىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى لازىم.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۆز ھاياتى ھەققىدىكى ھېكايىلىرى بەزىدە مېنىڭ خىيالىمنى يىراق ئۆتمۈشلەرگە ئېلىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا مەن دېرىزىنىڭ تۈۋىدە چېچەكلەپ تۇرغان ئۆرۈك، چېچەكلەر ئەتراپىدا غوڭۇلدىشىپ تۇرغان ھەرىلەرنى ئۇنتۇپ كېتەتتىم. گۈللەر ئۆتۈپ، چېچەكلەر ئورنىدا ئاچچىق غورىلار پەيدا بولدى، غورىلار تاتلىق ئۆرۈكلەرگە ئايلاندى، ئاندىن يوپۇرماقلار سارغىيىپ تۆكۈلدى. ئۇزاق قىش كېچىلىرىدىن كېيىن يەنە باھار

كەلدى... مېنىڭ جارۇللايوپنىڭ ھاياتى ھەققىدە يازغانلىرىمۇ ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ خاتىرىلەرنى كىتاب قىلىپ تۈزۈشتە ئەسەرنىڭ پاكىتلىق قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەدىئىي بوياقنى ئىلاج بار ئاز سۈركىدىم. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى تۇرمۇشنى يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشتىم.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم بالىلىق دەۋر

بىرىنچى باب توغرىكۆۋرۈكلۈك بالا...... 1
ئىككىنچى باب قوشنىلار 9
ئۈچىنچى باب ئەستىن چىقماس خاتىرىلەر... 20
تۆتىنچى باب ھەيبۇللا ئاكا.............. 30
بەشىنچى باب مەكتەپ.................... 40

ئىككىنچى قىسىم تىرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب تاڭگازچى بالا.............. 49
يەتتىنچى باب موزدوزلار ئارىسىدا......... 61
سەككىزىنچى باب سەنئەت مەكتىپى........... 75

ئۈچىنچى قىسىم تۇرمۇش قايىنمىدا

توققۇزىنچى باب ناخشىچى يىگىت........... 88
ئونىنچى باب ئۇنتۇلماس ئۇستازلار 110

تۆتىنچى قىسىم سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب قايسى ناخشىنى ئېيتاي...... 135
ئون ئىككىنچى باب جۇنۇن.................. 145
ئون ئۈچىنچى باب ھەقىقىي غېرىب........... 156
ئون تۆتىنچى باب ئىنقىلاب يىللىرىدا 168

بەشىنچى قىسىم سەپەر

ئون بەشىنچى باب مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە.. 178
ئون ئالتىنچى باب جەنۇبقا سەپەر............ 186
ئون يەتتىنچى باب پايتەختكە سەپەر............ 195
ئون سەككىزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر...... 201

ئالتىنچى قىسىم ئاخىرقى سۆزلەر

ئون توققۇزىنچى باب رول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار 214
يىگىرمىنچى باب سەنئەتكە ئىشتىياق 223
يىگىرمە بىرىنچى باب ئۇنىڭ تۆھپىسى 233

بىرىنچى قىسىم

بالىلىق دەۋر

بىرىنچى باب

تۇغرىكۆۋرۈكلۈك بالا

1910 - يىل سەھەر.

غۇلجا شەھىرىنىڭ تۇغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى «ئاقدەڭ مەسچىتى» نىڭ ئىمامى — جارۇللا ئىمام بۈگۈن بامدات نامىزىنى ئەڭ قىسقا ئايەتلەر بىلەنلا ئوقۇپ تاماملاپ، ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن نامازخانلار بىلەن بولىدىغان كىتابخانلىقنىمۇ قىسقارتىپ، مەسچىتتىن ئالدىراپ چىقتى - دە، جامائەت بىلەن خوشلىشىپ، مەسچىتتىن ئانچە يىراق بولمىغان ئۆز قورۇسىغا قاراپ يول ئالدى. ئىمام ئوتتۇرا بوي، ئاپئاق ساقىلى ئۆزىگە ياراشقان، قىزىل يۈزلۈك ئادەم ئىدى. يول ماڭغاندا پۇتىدىكى كەشىسى تاپىنىغا ئۇرۇلۇپ، يېنىك شاقىلدىغان ئاۋاز چىقىراتتى.

جارۇللا ئىمامنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، ئىمام ئوغۇللىرى بىلەن بىر قورۇدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ياز

كۈزلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ، قىش كۈنلىرى خاڭدىن كۆمۈر ئەكىلىپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىشاتتى. مەسچىتتىن قايتقان ئىمام تۇپتوغرا ئىككىنچى ئوغلى ھەبىبۇللانىڭ ئۆيىگە كىرىپ باردى. ئۆي ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى ئېغىز، ئاددىي تۇپا تام ئۆيلەردىن ئىدى. ئىمام «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» دەپ بوسۇغا ئاتلاپ، دالان ئۆيگە كىرىپ، ئادەم كەلگەنلىكىنىڭ بېشارىتى ئۈچۈن يۆتىلىپ قويدى.

جارۇللا ئىمامنىڭ كېلىشىنى ھەلىمخان ئىچكىرىكى ئۆيدىن چىقىپ، قېيىن ئاتىسىغا ئېگىلىپ سالام بەردى. ئىمامنى ساراي ئۆيگە باشلاپ، تۆرگە ئۆتكۈزۈپ، ئاستىغا كۆرپە سالدى. بۇ ئۆينىڭ تالاغا قارىغان بىرلا دېرىزىسى بولۇپ، دېرىزە قەغەز بىلەن چاپلانغان، ئازراق بولسىمۇ يورۇق چۈشسۇن، دەپ كۆزنەكنىڭ ئۇيەر - بۇ يېرىگە قەيەرلەردىندۇر تېپىپ كېلىنگەن ئەينەك پارچىلىرى يېپىشتۇرۇپ قويۇلغانىدى. ئۇ زامانلاردا يولۇچىغا توپىلىق يولدا بىرەر پاي ئات تاقىسى ئۇچراپ قالسا «تۆمۈرچىگە ئاپىرىپ بىرنېمە ياسىتىشقا لازىم بولۇپ قالار» دەپ، يۇلۇپ قوينىغا سالاتتى. ئەينەكلىك يورۇق دېرىزىلەرنى پەقەت بايلارنىڭ ئۆيلىرىدىلا ئۇچرىتىشقا بولاتتى ... تاختىنىڭ قەغەز چاپلانغان بۇ دېرىزىدىن چۈشكەن يورۇقى ئېغى ئۆينى تولۇق يورۇتۇپ كېتەلمىگەچكە، تەكچىدە «شامچى مەھەللە»①نىڭ يوغان ئاق شامىلىرىدىن بىرى ئەتراپقا قويۇق ماي پۇرىقى چېچىپ، پارالاپ كۆيۈپ تۇراتتى. ئىمام بىر قاراپلا نامرات بولسىمۇ كېلىنىنىڭ بۇ ئۆينى ناھايىتى

---

① شامچى مەھەللە — غۇلجا شەھىرىدىكى شام - سوپۇن ياسايدىغان ھونەرۋەنلەر ئولتۇراقلاشقان بىر مەھەللە.

پاكىز تۇتقانلىقىنى كۆرۈپ سۆيۈندى. سۇپىدىكى بورا ئۈستىگە بىر پارچىلا بوز كىگىز سېلىنغان، ئۆينىڭ كىگىز ياپالمىغان ھەممە يېرى — تاكى ئوچاق باشلىرىغىچە سېغىز توپىدا پاكىز سۇۋالغانىدى. يۇقىرىغا سېلىپ قويۇلغان ئاپئاق جايناماز يېنىدىكى يۆگەكتە بىر بوۋاق تاتلىق ئۇخلاۋاتاتتى.

— ھەببۇللا تېخى كەلمىدىمۇ، نېمە؟ — دەپ سورىدى ئىمام دۇئادىن كېيىن.

— شۇنداق دادا. تۈنۈگۈن ئەتىگەن خاڭغا چىقىپ كەتكەنچە، قايتىپ كېلەلمىدى.

— كۆمۈر بېسىقمىدۇ، قانداق؟

— يولمۇ يامان دېسىلە...

— خۇدايىم ساقلا! بالىنىڭ ئىسمىنى نېمە قويۇشنى مەسلىھەت قىلىشىۋىدىڭلاركىن؟

— ئۆزلىرى بىلسىلە دادا. سىلى نېمە ئىسىم قويۇپ بەرسىلە بىز شۇنى خوش كۆرىمىز.

— تاكىسىنىڭ ئىسمىنى «ئابدۇلئەزىز» قويۇۋىدۇق-ھە؟ بۇ مېھماننىڭ ئىسمىنى «ئابدۇۋەلى» قويايلى. بۇ — ئاللانىڭ بەندىسى دېمەك بولىدۇ، — دەپ ھەلىمخانغا قارىدى جارۇللا ئىمام.

— قۇلاقىمۇ يېقىشلىق ئاڭلىنىدىكەن، — دەپ تەستىقلىدى كېلىن.

— قېنى ئەمىسە، بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم! — دەپ جايناماز تەرەپكە ئۆتۈپ بوۋاقنى قولىغا ئالدى ئىمام، — ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر! ... ئوغۇلنىڭ ئىسمى «ئابدۇۋەلى» بولسۇن!

ئىمام يۈگەكتىكى بوۋاقنى جاينىماز ئۈستىگە قويۇپ دومىلىتىۋەتتى. چۆچۈپ ئويغانغان بوۋاق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، چىرقىراق ئاۋاز بىلەن يىغلىۋەتتى.

— ئاھاي! — دەپ زوقلىنىپ كۈلۈپ كەتتى ئىمام، — قارا بۇنىڭ ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ئاۋازىنىڭ سازلىقىنى. خۇدا خالىسا مەن بۇ ئوغلۇمنى قارىي قۇرئان قىلىمەن.

مانا بۇ قۇتلۇق سەھەردە ئىسىم قويۇلغان بوۋاق كەلگۈسىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئىدى.

*   *

توغرىكۆۋرۈك — غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى سىرتىغا جايلاشقان مەھەللە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەر ئىلگىرى بۈككىدە دولان دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغان جاي ئىكەن، شۇڭا شەھەر سېپىلىنىڭ بۇ تەرەپكە چىقىشكەن سېپىلىنى خەلقلەر «دولان دەرۋازىسى» دەپ ئاتاشقانىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە: بۇرۇن بۇ دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى دولانلىقلار بولغاچقا بۇ تەرەپكە ئېچىلغان دەرۋازا «دولان دەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن. بۇ سۆزمۇ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئىسمىنى قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىماممۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا چىقىشىغا ئۇزۇن يىللار بولغان كونا دولانلىقلاردىن ئىدى.

شەھەر سېپىلىنىڭ ھەربىر كىرىش ئېغىزى ئىچكىرى-

تاشقىرى ئىككى دەرۋازىدىن قورۇلغانىدى. ئىككى دەرۋازىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەگمىدە ھۆكۈمەتنىڭ دەرۋازىغا قارايدىغان قاراۋۇللىرى تۇرىدىغان ئۆيلەر بولاتتى. ھەركۈنى كەچلىكى ئۈچ پو ئېتىلىشى بىلەن دەرۋازىنىڭ قارا سىرلانغان يوغان قاناتلىرى مەھكەم يېپىلاتتى، تاڭ يورۇشى بىلەن بۇ ئەيۋەتلىك دەرۋازىلار يەنە غىچىرلاپ ئېچىلاتتى. توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل ئەتراپىدىكى كوچىلىرىدا «ئاقدەڭ»، «موللائۆمەر دېڭى»، «زىلاۋدۇن ھاجىنىڭ دېڭى» دېگەندەك چوڭ - كىچىك دەڭلەر جايلاشقانىدى. دەڭلەرگە يىراق - يېقىن سەھرالاردىن كىرگەن ئات - ئۇلاغلىق دېھقانلار، يولۇچىلار، مۇساپىرلار چۈشەتتى. بەزى دەڭلەرنىڭ ئىچىدىكى قاتار كەتكەن ھوجرىلارنى شەھەر مەدىكارلىرى، ھۈنەرۋەنلەر، بويتاق يېتىمچىلار ئىجارىگە ئېلىپ، يىللاپ ئولتۇرۇپمۇ قالاتتى.

مەھەللىنىڭ شەرق تەرىپىدە «نۇر ئاقساقال① مەسچىتى» نىڭ ئېگىز راۋىقى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. شۇ تەرەپتە يەنە «لۆلۆزى دەڭ» دەپمۇ بىر دەڭ بولىدىغان، بۇ بىر خەنزۇ ئاچقان دەڭ بولۇپ، بۇ دەڭگە ئادەتتە ئېشەكلىك يولۇچىلار، ئېشەك ھارۋىلىرى كۆپرەك چۈشكەچكە، كىشىلەر ئۇنى «لۆلۆزى دەڭ» دەپ ئاتىشىۋالغانىدى. يەنە بەزىلەر بۇ دەڭنى «قارا يۇپاڭ» مۇ دەپ قوياتتى. چۈنكى بۇ دەڭ ئىچىدە جوۋازخانا بارىدى. دەڭنىڭ دەرۋازىسى يېنىدىكى دەڭجا ئاچقان دۇكاندا ھاراق - شاراپ، ھارۋىكەشلەرگە لازىم بولىدىغان ئۇششاق - چۈششەك

---

① نۇر ئاقساقال — خۇيزۇ، ئىلىدىكى روسىيە پۇقرالىرىغا ئاقساقال بولغان، غۇلجىدىكى چوڭ ئاقساقاللارنىڭ بىرى.

ماللار ۋە ھارۋا ئوقنى مايلايدىغان قارا ماي سېسىتىلاتتى. ھەر كۈنى تاڭ ئېتىپ شەھەر دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن تەڭ بۇ دەڭلەردىن قوزغالغان ئات - ھارۋىلار شەھەر ئىچىگە قاراپ ئاقاتتى. ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ، ھارۋىكەشلەرنىڭ «پوش! پوش!» دەپ ۋارقىراشلىرى، كاسىپلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى بىلەن دولان دەرۋازىسىنىڭ ئالدى جانلىنىپ كېتەتتى.

غۇلجا شەھەر سېپىلى① ئىچىگە ئاساسەن ئۇيغۇرلار، ھاكىمىيەتنىڭ ئوردىلىرى ۋە دوتەي يامۇل، شەڭگەن يامۇل ئوخشاش ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، ھەربىي گازارمىلار جايلاشقانىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەھەر سېپىلى سىرتىغا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ھۇنەرۋەنلەر، روسىيە تەۋەسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر، خۇيزۇ، رۇس، ئۆزبېك، تاتار كۆچمەنلىرى، چىڭ خاندانلىقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئادەم يۆتكىگەندە كېلىپ يەرلىكلىشىپ قالغان خەنزۇلار ئۆي - جاي سېلىپ، شەھەرنى كېڭەيتىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپ مىللەتلىك قىياپىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

بىز سۆزلەۋاتقان توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل تەرىپىدە ئۇ يىللاردا تېخى ئۆي - جاي يوق ئىدى. سېپىل تۈۋى ئەسلى چوڭقۇر خەندەك بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا يولنىڭ پاتقىقى ئېقىپ چۈشۈپ تىنىشقا باشلىغانىدى. خەندەكنىڭ تىنماي قالغان يەرلىرىگە يامغۇر سۇلىرى يىغىلىپ كۆلچەك ھاسىل قىلاتتى. بۇ تۇختام سۇلارنىڭ يۈزىنى ياپيېشىل لەش قاپلاپ كەتكەنىدى. ئۇ يەردىن

---

① تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا غۇلجا شەھەر سېپىلى 1760 - يىلدىن باشلاپ سوقۇلغان.

يازچە پاقلارنىڭ كۆركىراشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سېپىلنىڭ شەرقىي دوقمۇشىغا تۆمۈرچىلەرنىڭ ئاددىي چېدىر قىلىپ يېپىۋالغان دۇكانلىرى ئورۇنلاشقان، ھەر بىر دۇكان ئالدىغا ئات تاقلايدىغان دارلار قۇرۇلغانىدى. مەھەللە ئاساسەن سېپىل قارشىسىدا تۇراتتى. بۇ يەردە «مىرقاسىم ھاجىم مۇنچىسى»، «چېكوپ مۇنچىسى» دېگەندەك بىر قانچە مۇنچىلار تىجارەت قىلاتتى. شۇ يىللاردا سېپىل ياقىلاپ ئۆتىدىغان قايسىبىر شوخ يىگىتنىڭ:

سېپىل ياقىلاپ ماڭسام،
چېكوپ بايىنىڭ مۇنچىسى،
كىچىككىنە يارىم بار،
قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسى...

دېگەن ناخشىلىرى تارقالغانىدى.

مەھەللىنىڭ شىمال تەرىپىدە باۋۇدۇنباينىڭ① شىپالىق كاتتا بېغى② بارئىدى. باۋۇدۇنباينىڭ يۇڭ - تېرە پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان مويكىسىمۇ ھۇشۇ باغ ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان سۇ بويىغا جايلاشقانىدى. ئۇ يەردىن يۇڭ يۇيۇۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى، كەمدۇ بىرلىرىنىڭ ھەسرەت بىلەن سوزۇپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ باغنىڭ قارشىسىدا رۇس تۆرىلىرى، چارروسىيىنىڭ ئىلگىرىكى بانكا خىزمەتچىلىرى

---

① باۋۇدۇنباي — ئىلگىرىكى چوڭ باي مۇسابباي ھاجىنىڭ ئىنىسى، ئۇ ئەسلى «تېرە زاۋۇتى» نى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى.

② ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق پارتكوم ئورۇنلاشقان جايغا توغرا كېلىدۇ.

تۆردىغان چوڭ قورۇ① بار ئىدى. ئېتىشلارغا قارىغاندا، قورۇ ئىچىدىكى ئۈستى قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنى ئەسلىدە ۋىلىباي② روسىيىدىن ئۆتكەن پەخىردىن ئاقساقال، نادىر تامچى، ھەبىبۇللا تامچى دېگەن ئاتاغلىق ئۇستىلارغا ياساتقۇزغانىكەن. بۇ قورۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى كوچىدا ئولسۇنھاجىم دېگەن كىشىنىڭ يەنە بىر بېغى بولىدىغان، بۇ چوڭ باغنىڭ ئەتراپىدا ھەر تەرەپكە شاخ تارتىپ ئۆسۈپ كەتكەن يوغان قارىياغاچلار كۆپ ئىدى. ھەركۈنى كەچلىكى بۇ قارىياغاچلارغا سانسىزلىغان قاغىلار كېلىپ قونۇپ، قاقىلدىشىپ كېتەتتى. كىشىلەر بۇ باغنى «قاغىلىق باغ» دەپ ئاتىشاتتى.

ئاشۇ باغلار بىلەن شەھەر سېپىلى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلاردا ئولتۇراقلاشقان كاسىپلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، نىمكالارنىڭ ئاددىي توپا تام ئۆيلەرى بىلەن بىر قاتاردا چوڭ باي، چارۋىدارلار ۋە ئىلىدا تەسىرى بار ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ ھەشەمەتلىك قورۇ-جايلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى... كۆكۈم چۈشۈشى بىلەن توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ بىر يەرلىرىدە تاتارلارنىڭ جىرلىغىنى ئاڭلانسا، يەنە بىر يەردە رۇس باللىرىنىڭ كارمونى ياڭرايتتى؛ يەنە قايسى كوچىلاردىندۇر ئۇيغۇر

---

① ھازىرقى ئىلى ھەربىي رايون جايلاشقان ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئورۇننىڭ ئورنى ئەسلى چوڭ باغ بولۇپ «روشەنباغ» دەپ ئاتىلاتتىكەن.

② ۋىلىباي يولداشوپ — ئىلىدا ئۆتكەن بايلارنىڭ بىرى، ئۇ 1895 - يىلى يەتتەسۇغا كۆچۈپ چىقىپ كېتىپ چوڭ ئىقتىساد ۋە ئوبرويغا ئىگە بولغان.

يگتلرى ئىلى ناخشلرىغا توۋلاپ ئۆتەتتى. ئابدۇۋەلنىڭ باللىق ھاياتى ئەنە شۇنداق مەھەللە مۇھىتىدا ئۆتتى.

ئىككىنچى باپ

قوشنىلار

ئابدۇۋەلنى بۇ مەھەللىدىكى قاسىم تاشچى دېگەن ادەم ناھايىتى قىزىقتۇراتتى. بېشىغا ئاق قالپاق، ئۇچسىغا ئاق بۆزدىن كۆڭلەك - تامبال، پۇتىغا چاقىقانغىنا چوپۇش كىيىپ، گوجەي يۆگەپ يورىدىغان بۇ ئادەم ئولمۇ خۇشخۇي ئىدى. ئۇ مەسۇم تاشچى، بارات تاشچى دېگەن ئاغا - ئىنىلىرى بىلەن بىر قورۇدا تۇراتتى. بۇ تاشچىلارنىڭ دەرۋازىسىنىڭ يانلىرىدا داشۇگلور، نوغايتۇ غوللىرىدىن تۇشۇپ كېلىنگەن كارامەت يوغان تاشلار تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار تۈگمەن تېشى، تۇلۇق تېشى، ھەرخىل قەبرە تاشلىرىنى چېپىپ جاھاندارچىلىق قىلاتتى. قاسىم تاشچى گۈل ئۆستۈرۈشكە ھېرىسمەن ئادەم ئىدى، ياز كۈنلىرى بۇ كەمبەغەل تاشچىلارنىڭ ھويلىسى رەڭمۇرەڭ گۈللەر بىلەن جۇلالىنىپ كۆڭۈللۈك بولۇپ كېتەتتى. قوشنىلاردىن كىم بولمىسۇن بىرەرى بۇ ھويلىغا كىرىپ قالسا، قاسىم تاشچى بىرنەچچە تال گۈل ئۈزۈپ بېرىپ كۆڭلىنى ئالاتتى.

تاشچىلار يوغان تاشلارنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ، ئۇمبا - بولقىلىرىنى جاراڭلىتىپ، گويا شۇ قاتتىق تاشلار ئۈستىگە ئاشۇ رەڭدار گۈللەرنىڭ نۇسخىسىنى چۈشۈرمەكچى بولغاندەك نازۇك سىزىقچىلارنى چىقىراتتى. قاسىم تاشچى بولقىسىنىڭ توكۇلدىغان ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ئۆز ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسىدىمۇ دائىم گۈللەر تىلغا ئېلىناتتى.

ئۇ كوچىدا سەن بولساڭ،
بۇ كوچىدا مەن بولاي.
يوپۇرمىقى سەن بولساڭ،
قىزىلگۈلى مەن بولاي.

ئۇ گۈلدىمۇ كېپىنەك،
بۇ گۈلدىمۇ كېپىنەك.
ياش باللارنى كۆيدۈرگەن
قاراقاشلىق سىكىلەك.

گۈل تېرساق ھويلىغا،
ئېچىلىپتۇ چىرايلىق.
گۈلنى كۆرسەم — سېنى كۆرسەم،
يۈرىكىمدە خۇشاللىق...

ئاشۇنداق بېيىتلار بىلەن ناخشا ئېيتىۋېتىپ، بىر چاغدا

ئۇنىڭ كۆزى تاشقا يۆلىنىپ، ئۆزىگە قىزىقسىنىپ قاراپ تۇرغان بالىغا چۈشەتتى - دە؛

— ھە، جارۇللا ئىمامنىڭ نەۋرىسىمۇ سەن؟ چوڭ بولسام ئۇستا بىر تاشچى بولاي دەپ قاراپ تۇرامسەن؟ — دەپ سورايتتى.

— ناخشا ئاڭلاۋاتىمەن قاسىم دادا، ناخشا...

— ھە، مېنىڭ ئاغىل - تاغىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخشىلىرىمغا ھەيران بولۇۋېتىپسەن - دە!؟

قاسىم تاشچى ئابدۇۋەلىگە قاراپ كۈلۈپ، كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى قېقىپ، كوللۆككە قاراپ ماڭاتتى. بىر تۇتام گۈلنى ئۈزۈپ چىقىپ بالىغا تۇتقۇزۇپ؛

— ئۆيۈڭگە كەت ئوغلۇم، ئاپاڭ ئەنسىرەپ قالىدۇ، — دەيتتى. ئابدۇۋەلى گۈلنى ئېلىپ، قاسىم تاشچى ئېيتقان ناخشىلارنىڭ ئاھاڭىنى دوراپ دىمىقىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۆيىگە يۈگۈرەيتتى.

قاسىم تاشچىنىڭ قىزىق مىجەزلىرى بولىدىغان. بەزىدە تاش چېكىپ ھارغان چاغلىرىدا ئۇ قەپەستىكى كەكلىكىنى ئېلىپ چىقىپ كوللۆكنىڭ يېنىدىكى مەيدانغا قويۇۋېتىپ، كەكلىكنىڭ سايرىشىدىن ھۇزۇر ئېلىپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ زامانلاردا نوغايتۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلىق سايلارنىڭ كەكلىكى بىلەن تورغىيى ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

تورغاي تولا سايرايدۇ،
نوغايتۇنىڭ غولىدا.
ئۆلمەيمەن دېگەن بىلەن،
جان خۇدانىڭ قولىدا.

دېگەن خەلق قوشاقلىرىمۇ بار ئىدى. بەزى كونىلىرى قاسىم تاشچىنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى مەيداندا قەپەس كۆتۈرگەن بىرقانچە كەكلىكۋازلار پەيدا بولاتتى - دە، كەكلىك سوقۇشتۇرۇش باشلىنىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا تەرەپ - تەرەپتىن تاماشا كۆرگۈچىلەر يىغىلىپ، دوپپىدۇگىلەك دائىرە بولۇپ ئەتراپنى ئورىۋېلىشاتتى. ئادەتتە كەكلىك سوقۇشتۇرغۇچىلار قەپەستىكى كەكلىكنى بېشى بىلەن تەڭ ئېگىزلىكتە كۆتۈرۈپ، مەيدانغا تەنتەنىلىك ئېلىپ كىرەتتى. بىرنەچچەيلەن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ «قېنى، مەيدانىنى بېچىۋېتىڭلار!» دەپ ۋارقىراپ، توپلاشقان تاماشىچىلارنى ئارقىغا سۈرۈپ رەتلىگىلى تۇراتتى. ئىككى قەپەس مەيداننىڭ ئىككى بېشىغا قويۇلاتتى. قەپەستىكى كەكلىكلەر بىر - بىرىگە قاراپ ۋاقاقلاپ سايراپ، قەپەس تاملىرىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، تاقەتسىزلىنىشكە باشلايتتى. شۇ چاغدا كەكلىك ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا «كەكلىكلەرنى سالامدۇق، سالمامدۇق»، «ئۇتتۇرغۇچى نېمە تۆلەيدۇ» دېگەندەك ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىش باشلىناتتى. تاماشىچىلار ئارىسىدىكى قىمارۋازلارمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ: «سەن قايسى تەرەپ بولىسەن؟ سەن قايسى!..» دېيىشىپ بىر - بىرىگە دو چىقىشقا باشلايتتى... سوقۇشتۇرۇلىدىغان كەكلىكلەر قەپەسلىرىدىن تەڭ قويۇپ بېرىلەتتى. كەكلىكلەر يورغىلاپ كەلگەنىچە ئاتلىنىشىپ كېتەتتى. بەزىدە قەپەستىن چىقىپ دانلاپ تۇرۇپ، قارشى تەرەپ كېلىپ بىر - ئىككىنى تەپكەندىن كېيىن ئاندىن كىرىشىدىغان كەكلىكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى. بەزى كەكلىكلەر خورازدەك بازغىنىتتى، نوچى كەكلىكلەر بىر - بىرىنىڭ تۇمشۇقى ئەتراپىدىكى پەيلەرنى چىشلەپ

يۇلۇۋالاتتى-دە، بىر تەپكىنىچە ئارقا-ئارقىدىن بىرقانچىنى تېپىپ بىر-بىرىنى دومىلىتىۋېتەتتى. ئاياقتا چىدىمىغان بەزى كەكلىكلەر توپىنىڭ ئىچىدە يورغىلاپ پىرقىراپ كېتەتتى. «چەك» نىڭ ئاخىرىدا كەكلىكلەرنىڭ بىرەرى قاچاتتى ياكى بولمىسا كەكلىكۋازلار «بولدىمۇ، بولدىمۇ!؟» دېيىشىپ، ھاسىراپ كەتكەن كەكلىكلەرنى تەڭ ئاجرىتىۋالاتتى. قاسىم تاشچىنىڭ كەكلىكى مۇنداق بىر-ئىككى قەپەس ئېلىشىشتىن كېيىن دائىم مەيداننىڭ ئىچىدە ئۇزاققىچە يورغىلاپ ۋاقاقلاپ سايراپ، قانات-قۇيرۇقىنى تۈزەيتتى.

ئەتىيازنىڭ غۇر-غۇر شامىلى ئۇرۇشى بىلەن توغرىكۆۋرۈكنىڭ بالىلىرى لەگلەك چىقىرىشقا باشلايتتى. كۆپكۆك ئاسماننى ھەر خىل رەڭدىكى لەگلەكلەر بېزەيتتى. سا لەگلەك، قاقىر لەگلەك، پاقا لەگلەك، قۇيرۇقسىز دەككە، خەنزۇلارنىڭ ئۇزۇن ئەجدىھا لەگلەكلىرى، پادۇس لەگلەكلەر بىر-بىرىدىن ئېگىز ئۆرلەشەتتى. داقىراتمىلىق تال لەگلەكلەر قۇيرۇق سوقۇپ سايراپ كەتسە، چوڭ ئادەملەرمۇ يولدىن توختاپ ئۇزاققىچە ئاسمانغا قاراپ تۇرۇپ قېلىشاتتى. مۇنداق لەگلەكلەرنىڭ بىرەرى ئۈلجا كېتىپ قالسا قىزىقچىلىقنىڭ باشلانغىنى شۇ ئىدى. لەپەڭشىپ چۈشۈپ كېتىۋاتقان لەگلەكنى كۆرۈش بىلەنلا بالىلار ئۆلەر-تىرىلىشىگە قارىماي ئۆگۈزمۇ ئۆگۈز يۈگۈرۈشەتتى. يىرتىلىپ ھالى قالمىغان لەگلەك ئۈچۈن بەزىدە ئۆزئارا مۇشتلىشىپ، قاپاقلىرىنى يېرىشىپ، كۆزلىرىنى كۆكەرتىۋېلىشاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئابدۇۋەلى بىرەر ئورام يىپنى بولسىمۇ قولغا يۆگىۋالسا خۇددى شەھەر ئالغاندەك خۇشال بولۇپ قايناتتى.

لەگلەك پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن قاسىم تاشچى بالىلىرىغا چىنە كۆتىكى قىلىپ بېرىپ لەگلەك ياساپ بېرەتتى. ئەلۋەتتە ئۇ بالىلىرى قاتارىدا ئابدۇۋەلىگىمۇ بىرەر لەگلەك ياساپ بېرىشنى ئۇنتۇمايتتى. باھار شامىلى كۈچەيگەن مەزگىللەردە قاسىم تاشچىنىڭ ئۆزىمۇ قىزىپ كېتىپ لەگلەكچى بالىلار قاتارىغا قېتىلىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ لەگلىكى ھەممىسىنىڭكىدىن چوڭ، قۇيرۇقىمۇ ئۇزۇن بولاتتى. مۇنداق لەگلەكنى ئۇ پىششىق كاناپ يىپتا ئۇچۇراتتى. بەزى كېچىلىرى ئۇنىڭ لەگلىكى يۇلتۇزلۇق ئاسماندا تۈن يېرىمىدىن ئۆتكۈچە سايراپ تۇراتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى قاسىم تاشچىدىن:

— قاسىم چوڭ دادا، چوڭ ئادەممۇ لەگلەك ئوينامدۇ؟ — دەپ ھەيران بولۇپ سورىغاندى، تاشچى كۈلۈپ:

— ۋاي بالام، بۇمۇ بىر بالىلىقتىن قالغان ھەۋەس دېگىنە. كۆك ئاسمانغا قاراساڭ كۆزۈڭ روشەن بولىدۇ، — دېدى.

* *

شۇ ئەتراپتا يەنە قادىر پادىچى دېگەن ئادەمنىڭمۇ قورۇسى بولىدىغان. قادىر پادىچى مەھەللىنىڭ كالىلىرىنى سېپىل يېنىدىكى بوشلۇقتا يىغاتتى. كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى، كالىلىرىنى ھەيدەپ كەلگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى بىلەن ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى بۇ يەر ناھايىتىمۇ ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلىگە ئاجايىپ ئاڭلىنىدىغىنى قادىر پادىچىنىڭ «ھايدا... پادا-كالاڭنى!..» دەپ سوزۇپ ۋارقىرىشى

ئىدى. پادىچىنىڭ بۇ تونۇش ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن قورۇدىكى كالىلارمۇ ئىچىدا تىپىرلاپ تۇرالماي قالاتتى. كەچكە يېقىن قادىر پادىچى يەنە پۇشقىقىنى تىزىغىچە تۇرۇپ، يولنىڭ يۇمشاق توپىسىنى يالىڭاياق دەسسەپ، چېكىسىگە دالا گۈللىرىنى قىسقىنىچە كالىلارنىڭ ئارقىسىدىن خوش خۇي چىقىپ كېلەتتى. ئانىسىنى سېغىنغان موزايلارنىڭ مۆرەشلىرى، باللارنىڭ ۋاڭ - چۇڭىدىن ئابدۇۋەلى تەسىرلىك بىر سىمفونىيىنى ئاڭلاۋاتقاندەك زوقلىناتتى. پادىدىن قايتقان كالىلارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ كەچكى قۇياشنىڭ قىزغۇچ نۇرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەستىن چىقماس ئاجايىپ بىر مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى.

* *

ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە مەھكەم ساقلىنىپ قالغان يەنە بىر ئادەم ساۋۇر ھارۋىكەش ئىدى. بۇ ھارۋىكەشنىڭ ئۆيى جارۇللا ئىمامنىڭ قورۇسىدىن بىر - ئىككى ھويلىلا نېرىدا ئىدى. ساۋۇر ھارۋىكەشنىڭ ئات مالخاينى قىرلاپ كېيىپ، ھارۋىدا قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ ئېيتىدىغان تۈگىمەس ناخشىلىرى بار ئىدى. كىرا ياخشى بولغان كۈنلىرى ئۇ:

تەلكىمنىڭ غولى دەيدۇ،
باشى، تەرەپلىرى تاردۇر.
ئاغىنىلەر غەم قىلمىسا.
يارىتقان ئىگەم باردۇر.

ئىلى يولى چەيلەڭزە،
داخىيەنزە — يودەنزە،
ئۈرۈمچىگە يول ئاچقان
سەندەك - مەندەك خوخەنزە.

دەپ ناخشا ئېيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ چىقىپ كېلەتتى. ئۇنىڭ ھارۋىغا قاتقان ئېتىمۇ ئىگىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەندەك قوڭغۇراقلىرىنى ناخشا ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ جاراڭلىتىپ قەدەم تاشلايتتى. بەزى كۈنلىرى بۇ ھارۋىكەشنى نېمىشقىدۇ خىيال باسقاندەك بولاتتى - دە:

ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى،
دەڭگە قاراپ تارتىدۇ.
خەجلەي دېسە پۇلى يوق،
خىيالنى ئارتىدۇ.

ئەلىگە چېرىك چىقسا،
يۈگۈرۈپ قاچتىم دالاغا.
ھارۋىكەش بولۇپ قېلىپ،
خۇيمۇ قالدىم بالاغا.

نېمە چارەم بار مېنىڭ،
لەنەت ئېيتاي زامانغا.
ھارۋىكەشنىڭ ئاتلىرى
بىر تويمىسا سامانغا...

دېگەندەك ھەسرەتلىك بېيتلار بىلەن ناخشا ئېيتاتتى.
«ئوسمان پاقا» دەپ غەلىتە لەقىمى بار بىر ئادەممۇ

بولىدىغان. بۇ ئادەم ئانچە - مۇنچە سازمۇ چالاتتى. دائىم قىزىقچىلىق چىقىرىپ ئادەملەرنى چاقچاق بىلەن كۈلدۈرۈپلا يۈرەتتى. ئوسمان ئاكىنىڭ زادى نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ جان باقىدىغانلىقىنى ئابدۇۋەلى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى، ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ئوسمان ئاكا توخۇملارنى ھەر خىل بوياپ، پىشۇرۇپ چىقىپ ساتاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ ئېشىكى ئالدى توخۇم چېكىشتۈرىدىغانلار، قاتار ئوينايدىغانلار ۋە پىقىش يېگەچ تاماشا كۆرىدىغانلار بىلەن ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. توخۇم يېتىلىپ ئاخىرلىشىپ قالغاندا ئوسمان يانچۇقىدىن تاللىۋالغان ئەڭ قاتتىق توخۇملىرىنى چىقىرىپ ئۆزىمۇ ئويناپ چۈشۈپ كېتەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى توخۇملار ئىككى، ئۈچ. بەزىدە ئونغا يېقىن توخۇمنى پىقىش قىلاتتى. كىشىلەر: ئوسمان ئاكا بۇ توخۇملىرىنى پايىنكىنى يىگنە بىلەن تېشىپ زەمچە قۇيۇپ، ساقىتىپ پىشۇرۇپ قاتتىق قىلىۋالىدۇ، — دېيىشەتتى.

* *

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىنمۇ بەك جەلپ قىلىدىغان يەر باۋۇدۇنباينىڭ بېغى ئىچىدىكى مويكا ئىدى. شەھەر بازارلىرى ۋە سىرتلاردىن كەلتۈرۈلگەن تاي - تاي يۇڭلار بۇ مويكىنىڭ شارقىراپ سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان تۆت چوڭ نوسغا تاشلىنىپ يۇيۇلۇپ چىقاتتى. ھەر بىر نودا يۇڭ چاقايدىغان يەتتە - سەككىزدىن خوتۇن ئىشلەيتتى. ھەر نونىڭ بېشىدا يەنە يۇڭ دەسسەيدىغان قاۋۇل ئەر كىشىلەر بولاتتى. نونىڭ ئاياغ تەرىپىگە سىپتىكىندىن ئۆتۈپ كەتكەن ئۇششاق

يۇڭلارنى سۈزۈۋالىدىغان بالا ئىشلەمچىلەرمۇ قويۇلاتتى. يۇيۇلغان يۇڭلارنى ئىشچىلار زەمبىلگە سېلىپ ئۇدۇللۇق توشۇپ كېتەتتى... بۇ يەردە ئىشلەيدىغان ئاياللار شەھەر كەمبەغەللىرى، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئاياللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ ئەتراپتىكى دەڭلەردە يېتىپ قوپۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى كەپچى ئاياللار بار ئىدى. ناۋاتخان ئاچام، دەستىخان ئاچام دېگەن ئاياللار ئۇستا ناخشىچىلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەرگە ئويناپ كېلىپ، ئاشۇ ئاياللارنىڭ ناخشىلىرىنى تىڭشاشقا ئامراق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى پىرقىراپ يۈرگەن بۇرۇتلۇق گۇگۇتۇ سەللا كۆزدىن نېرى بولۇشى بىلەن خوتۇنلار پاراڭغا چۈشۈشۈپ، بىر-بىرى بىلەن چاقچاقلىشىپ كېتىشەتتى. ياكى بولمىسا بىرەرى:

— ھوي-ي - ي ناۋاتخان ئاچا، ئىچىمىز ئەجەبمۇ سىقىلىپ كەتتى. كېلىشتۈرۈپ بىر ناخشا ئېيتىۋەتسىلىمەمدۇ! — دەپ تەلەپ قىلاتتى. ناۋاتخان ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئۇششاق بالا ئوينايدۇ،
ئال چەۋەننى ئات ئېتىپ،
مۇساپىرلار يىغلايدۇ،
ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ.
ئەجەب بولدۇم، ئەجەب بولدۇم،
ئەجەب بولغانغا يىغلايمەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
غېرىب بولغانغا يىغلايمەن.

بەزى چاغلاردا ناۋاتخان بېيىت باشلاپ،

ئېگىز - ئېگىز تاغ بېشىدا
چىراغ كۆيەدۇ.
چىراغ ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇ.
تال چىۋىقتەك بويلىرىڭغا
زوقلۇم كېلەدۇ.
ئەتە - ئاخشام بىراي دېسەم،
قورققۇم كېلەدۇ.
ئۇ مەلىدىن - بۇ مەلىگە
يولى بارمىكىن؟
يار ئاغرىقى بولۇپ قالدىم،
دورا بارمىكىن؟...

دېيتتى - دە، يەنە بىر نوغا قاراپ:
— ھويت - ت دەستىخان، خوش كەتتى. ئەمدى سىلىدىن بولسۇن! — دەپ ۋارقىرايتتى. دەستىخان بىر يۆتىلىۋېلىپ:

يار ئاغرىقى بولغانلارنىڭ
دورىسى ھەندە.
ئەتە قوپۇپ، تاڭ سەھەردە
يارنى سۆيگەندە.
ھەرگىز قورقماڭ، ئالغان تاياق
قامچىڭىز بولسۇن.
مۇشۇ يولغا ئاتلانغاندا
يولىڭىز بولسۇن ...

دەپ جاۋاب بېرەتتى - دە، يۈك دەسسەۋاتقان ئەر كىشىلەرگە قاراپ:

... ھوي... ي ئوغاۋاللار، شۇنچىۋالا بەزمە قىلىۋەتتۇق. بىر - ئىككى موچەنلىك ئالما ئېلىپ مېھمانىمىز قىلاي دېمەيسىلەرغۇ! — دەپ چاقچاق قىلاتتى.

شۇنىڭ بىلەن نو بېشىغا ئالما سېتىپ كەلگەن باللارنىڭ سودىسى قىزىپ كېتەتتى.

ئۈچىنچى باپ

ئەستىن چىقماس خاتىرىلەر

بارات ئايلىرى يېتىپ كېلىشى بىلەن مەھەللە ئىچى ئالامەدە جانلىنىپ كېتەتتى. ئاي تولغان كېچىسى مەھەللە باللىرى كىملەرنىڭدۇ ئۆگزىلىرىدىن ئوغرىلاپ چۈشكەن شاخ پاخاللىرىنى كوچىنىڭ ئوتتۇرىغا دۆۋىلەپ ئوت ياقاتتى. قۇرۇق ئوتۇن پاراسلاپ كۆيۈپ، يالقۇن باللارنىڭ كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇۋېتەتتى. يالقۇن تازا ئەۋجىگە ئالغاندا باللار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۈرقان سېلىشىپ ئوت ئۈستىدىن سەكرەپ ئۆتۈشەتتى. چوڭراق باللاردىن بىرەرى بارات ئۈچۈن ساقلاپ قويغان ياغلىق قاپىقىنى ئاچىقىپ ئۇزۇن ياغاچقا بېكىتىپ ئوتقا تۇتاتتى. يەللاردىن بىرى مايغا چىلىنىپ قاردىداپ كەتكەن بۇ كونا قاپاق مەشئەلدەك لاۋۇلداپ كۆيۈپ ئەتراپنى يوپ-يورۇق قىلىۋېتەتتى. ئاندىن باللار قاپاق كۆتۈرگەن «قوماندان»غا ئەگىشىپ بارات قوشىقىنى ۋارقىرىغىنىچە كوچىمۇ كوچا يۈگۈرەيتتى.

بارات كەلدى كۆردۈڭلارمۇ؟
بىزگە پوشكال سالدىڭلارمۇ؟
بارات ئېيى ئۇلۇغ ئايدۇر،
ئويغاقلارغا جەننەت جايدۇر...
تۇۋا قىلغىن بىر خۇداغا،
قۇلۇق تاپشۇر رەھنامىغا.
يانغىن بۈگۈن ئىسيانىڭدىن،
ھاجەت تىلە خۇدايىڭدىن.

بالىلارنىڭ بۇ ۋاراڭ - چۇرۇڭىدىن قاغىلىق باغنىڭ قاغىلىرىمۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ قاقىلدىشىپ كېتىشەتتى.

جۈملە ھاجەت راۋا بولغاي،
گادا بولسا تېز ساقايغاي.
بۈگۈن كېچە مۇبارەك كۈن،
ئۆتكۈزەيلى بىدار بۇ تۈن،

....

شۇنداق قوشاقلارنى ئېيتىپ كوچىمۇ كوچا ئايلىنىپ يۈرگەندە، باشقا مەھەللىنىڭ بالىلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرەتتى. ئىككى تەرەپنىڭ بالىلىرى بىر - بىرىنى ئۆز دائىرىسىدىن قوغلاپ چالما كېسەك ئېتىشىپ، بەزىدە ئىشنىڭ ئاقىۋىتى مۇشتلىشىشقىمۇ ئايلىنىپ كېتەتتى.

بارات كېچىسىدىكى قىزلارنىڭ ئويۇنلىرىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئوغۇل بالىلار ئوت يېقىپ بارات قوشاقلىرىنى ئېيتىۋاتقاندا، قىزلار كوچىلاردىن ئالدىراش ئۆتۈپ دوستلىرىـ

نىڭ ئۆيلىرىگە يىغىلىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ مۇنداق تونەك سورۇنلىرىغا ھەدىسى ئەمسەم بىلەن بىللە بارغانلىقى ئېسىدە. كۆكتە پانۇستەك ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي ئەتراپنى سۈتتەك يورۇتۇۋېتەتتى. ئۆيلەردىن چۈچۈرىگەن ماينىڭ ئىسى كېلەتتى. قىزلار ئۆيغىزىسىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن كېچىچە ھېكايە، بېيىت ئېيتىشىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تۈننى تاڭغا ئۇلاشتۇراتتى. تاڭ سۈزۈلگەندە ئۇلار بەخت تىلەش قوشىقىنى ئېيتاتتى:

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
سەۋر - تاقەت بەر ماڭا.
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا،
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
چىن ساداقەت بەر ماڭا.
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا،
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
ياخشى ئىززەت بەر ماڭا..

* *

ئابدۇۋەلىگە ھەممىدىنمۇ كۆڭۈللۈك بىلىنىدىغىنى رامىزان ئايلىرى ئىدى. رامىزاننىڭ بىرىنچى كېچىسى ناغرا ئاۋازى كىشىلەرنى روزىغا ئويغاتتى. ناغرا بىر پەدىدىن يەنە

بىر پەدىسگە يۆتكىلىپ پارغانسېرى ئەۋجىگە چىقاتتى. شۇنداق چاغلاردا ئويغىنىپ كەتكەن ئابدۇۋەلى ناغرا ساداسىغا قۇلاق سېلىپ يېتىپ ئاجايىپ خىياللارغا چۆمەتتى...
ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەرنىڭ ناۋايلىرى ئىپتارغا ئاتاپ مايلىق توقاچ، شېكەر نان، گۈللۈك چوڭ نانلارنى يېقىشقا باشلايتتى. مىرزىكام رىشالىچى ئۈستى ئاپئاق داكا بىلەن يېپىلغان چېلەكنى كۆتۈرۈپ توغرىكۆۋرۈكنىڭ كوچىلىرىدىن «ئىپتارلىق، رىشالا!» دەپ ۋارقىراپ ئۆتەتتى. ناماز دىگەردىن كېيىنلا ئۆشتاق باللار ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىغا بىر - بىرلەپ يىغىلىشقا باشلايتتى. ئۇلار مەسچىت قارشىسىدىكى سېپىل تۈۋىدە سېپىل تېمىدىن سىرغىپ چۈشكەن توپىلاردىن ھەر خىل شەكىللەرنى ياساپ ئويناپ، مەزىن ئاخۇنۇمنىڭ ناماز شامغا ئەزان ئېيتىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشەتتى. مەزىن ئاخۇنۇم بەشتاققا چىقىپ، قۇلىقىنى تۇتۇپ «ئاللاھۇ ئەكبەر! ...» دەپ ۋارقىرىشى بىلەن تەڭ جىمى بالا ئويناۋاتقان ئويۇنلىرىنى تاشلاپ «ئەزان-ئەزان!» دەپ چۇقان سېلىشقىنىچە ئۆي - ئۆيلىرىگە قاراپ يۈگۈرۈشەتتى. بۇ باللارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىنىڭ ئاۋازى ھەممىدىن ياڭراق چىقاتتى.

رامىزانغا ئون بولغاندا رامىزان ئېيتىش باشلىناتتى. ھېلىقى ئاغا - ئىنى ئۈچ تاشچىلارنىڭ بىرى مەسۇم تاشچى دېگەن كىشى بارات ئېيىدىن باشلاپلا گۈللۈك كېمە، ھەر خىل پانۇسلارنى ياساپ تەييارلىق قىلاتتى. رامىزان ئېيتىدىغان كۈنى، كەچتە ئۇ گۈللۈك كېمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۆزى چۈشۈپ كېمىنى كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. چەتتىن قارىغان ئادەمگە ئۇ خۇددى كېمىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ كېمىنى

بىسالال ھەيدەپ كېتىپ بارغاندەك بىلىنەتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككى گۈلدەستىچى، ئەتراپىدا ئون - يىگىرمە پانۇسچى ئەگىشىپ ماڭاتتى. ئۇچىگە شامچى مەھەللىنىڭ بوغان شاملىرى يېقىلغان بۇ پانۇسلار ئىچىدە، ئەتراپىغا ئۇششاق قەغەز گۈللەر يېپىشتۇرۇلغان چۆچۈرە پانۇس دەيسىلەر، ئېشىغا تاۋۇزنىڭ رەسىمى سىزىلغان تاۋۇز پانۇس دەمسىز، قاقىر پانۇس، گۈللۈك پانۇس دەمسىز؟ ئىشقىلىپ ھەممە خىلدىكى پانۇسلار ئېپىلاتتى. بۇنىڭغا يەنە ئۇششاق باللار، تاماشا كۆرگۈچىلەر قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك بىر رامىزانچىلار توپى ھاسىل بولاتتى. ئۇلار دەسلەپتە رامىزان ئېيتىشنى ھال - ئەھۋالى ئوتتۇرىراق ئائىلىلەردىن باشلايتتى.

روزىنى ئون تۇتۇپ كەلدۇق سىزگە،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ بىزگە.
بۇ روزا ئوتتۇز ئىكەن، مېھمان ئىكەن،
روزىنى تۇتمىغانلار مايۋان ئىكەن.
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خوش مۇبارەك كەلدىلەر شۇ رامىزان.

ئاندىن ئۇلار كاتتا باي، چوڭ ئەمەلدارلارنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختايتتى.

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ياتقان بايلار،
خۇدانىڭ پەرمانىغا پاتقان بايلار.
روزىنىڭ ئونى كۈنى — قەدرى كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ ئېنى.

روزى تۇت، ناماز ئۆتە جانىڭ ئۈچۈن،
خەيرى قىل، زاكاتنى بەر مالىڭ ئۈچۈن.
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خوش مۇبارەك كەلدىڭلەر بۇ رامىزان.

رامىزانچىلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان بايىنىڭ خىزمەتچىلىرى ئالدىراش كېلىپ دەرۋازا قاناتلىرىنى ئاچاتتى. رامىزانچىلار تۈپى ئۈزۈم باراڭلىق قورۇلارغا كىرىپ، پېشايۋانلىق ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا توختاپ كېچە ئويۇنىنى باشلىۋېتەتتى. ئاتاقلىق داپچى ھەيدەر ئاكا كېچىنى باشلاپ مىڭىپ ئويۇنغا سالاتتى. كېچە ئىچىدىكى مەسۇم تاشچى ئالدى - كەينىگە مېڭىپ، ئېقىن سۇدەك ئىتتىك يورغىلاپ كېچىنى ھەيدىگەن، دەريادىن ئۆتكۈزگەن كۆرۈلۈشلەرنى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادە قىلاتتى. ئۆمەر دوققا دېگەن كىشى ھەرخىل قىزىقچىلىقلارنى چىقىرىپ ئەتراپتىكىلەرنى كۈلدۈرەتتى. ئاندىن ئۇسۇل ناخشىسى باشلىناتتى:

تەقدىر ئاللا، تەقدىر ئاللا،
ھالىم قالمىدى.
يار قېشىغا بارار ئىدىم،
توخۇ چىللىمىدى.
سوراڭلارچۇ شۇ توخۇدىن
نېمە دەپ چىللىمىدى؟
قوندىقىدىن يىقىلدى ئۇ،
بوينى سۇنمىدى.
باردى دەيدۇ، ياندى دەيدۇ،

مېنىڭ يارىمنى،
ئېگىز داۋان ئاشتى دەيدۇ،
بويى قالمىنى.
ئېگىز داۋان ئاشمىغۇنچە،
قارا كۆرۈلمەس،
قارا بورغا مىنمەگۈنچە
يوللار كېزىلمەس ① ...

داپ، دۇمباق سادالىرى ئەۋجىگە چىقاتتى. ناخشا بىلەن تەڭ ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. باينىڭ خېنىملىرى پەتنۇسلارغا رامزانچىلارغا ئاتىغانلىرىنى سېلىپ چىقىپ ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈلۈشەتتى...

ئابدۇۋەلى مۇنداق كېمىچىلەر ئويۇنغا ئەگىشىپ بەزىدە ناھايىتى يىراقلاپ كېتىپمۇ قالاتتى. قانچە قېتىم ئۇنى دادىسى ئارقىسىدىن ئىزلەپ بېرىپ، قولىدىن يېتىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنىدى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ ئارقىسىغا قاراپ تارتىشىپ تەستە ماڭاتتى. رامزانچىلاردىن يىراقلاپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇسسۇلچىلارنىڭ پىرقىراشلىرى كەتمەيتتى، قۇلىقى تۈۋىدە رامزانچىلارنىڭ قوشىقى ئۇزاققىچە ياڭراپ تۇراتتى...

* *

شەھەرنىڭ شىمالىي چېتىدىكى بۇلاق دادامتۇ مەھەللى-

---

① ھازىرقى «قارا بورغا» ئۇسسۇلى خەلق ئىچىدىكى مۇشۇ ناخشا - ئۇسسۇللار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

سىگە چىقىپ كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە «تاللىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر سەيلىگاھ بار ئىدى. پىلچىنىڭ غولىدىن ئايرىلغان سايىنىڭ سۈيى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە يېيىلىپ ئاقاتتى. قىيان كەلگەندە سۇ تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەتتى. سۇ بويىدىكى تۈزلەڭدە مەجنۇنتاللار بىر - بىرىگە چىرمىشىپ ئۆسۈپ، بۇ يەردە بىر تەبىئىي تاللىقنى ھاسىل قىلغانىدى. ياز كۈنلىرى شەھەر خەلقى بۇ يەرگە سەيلىگە چىقاتتى. ئاشۇ تاللىقنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كىچىككىنە دۆڭلۈكتە ئايۇپ باشلىق ئۈچ قەلەندەرنىڭ كەمە ئۆيلىرى بار ئىدى. «قەلەندەر» ئاتالغان بىلەن ئۇلار ئادەتتە ھېچكىمدىن سەدىقە سورىمايتتى. ئۇلارنىڭ قانداق يوللار بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغىنىنى چۈشىنىپ بولمايتتى. بۇ «سىرلىق ئادەملەر» مۇ ئابدۇۋەلىنىڭ بالىلىق قەلبىدە ئۇنتۇلماس خاتىرىلەرنى قالدۇرغانىدى.

ئۇلار ھەر پەيشەنبە كۈنى ئۇزۇن كۆلاسىنىڭ ئۈستىگە سەللىلىرىنى يۆگەپ، پۇتىغا يۇمشاق مەسە، ئۈستىگە پوللۇق پەرىجە، ئىچىگە ئايشاق يەكتەكلىرىنى كىيىپ، يېنىغا بۇرغىلىرىنى ئېسىشىپ، شەھەرگە قاراپ ماڭاتتى. توغرىكۆۋرۈككە كەلگۈچە باشلىرىنى تۆۋەن سېلىشىپ جىمجىت كېلىپ، توغرىكۆۋرۈك سۈيىنىڭ بويىدىكى زولاۋۇدۇنھاجىم مەسچىتىنىڭ ئالدىدا بىردەم ئولتۇرۇپ دېمىنى ئېلىشاتتى - دە، ئاندىن بىرى بۇرغىنى چېلىپ، قالغان ئىككىسى «ئاللاھۇ!» دېيىشىپ، «ھۇ!» دەپ دولان دەرۋازىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى. شۇ چاغدا ئايۇپ قەلەندەر ئۆزىنىڭ بوم ئاۋازى بىلەن تەلقىن باشلايتتى:

ھەقتائالا ئەمر قىلدى، يائاللا.
سەجدە قىل ئادەمگە دەپ، يائاللا.
سەجدە قىلغان قۇللىرىڭنى، يائاللا.
جەننەتكە مېھمان ئەيلە دەپ، يائاللا.
قادىرى قۇدرەت بىلەن، يائاللا،
بەزنى ئەزىز جان ئەيلەدى، يائاللا.
شۈكرى لىللا جان بېرىپ، يائاللا،
نۇر بىللە ئىمان ئەيلىدى، يائاللا.

شۇ يىللاردا توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدە قەمىخان موما، ھۆزۆر ئايلام، رانىخان موماي، خېنىم ئاغىچا، زۇدۇنىخىندەم دەيدىغان، يېشى سەكسەنلەردىن ھالقىغان مومايلار بولىدىغان. بۇ ئاياللار ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ تەلقە ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەن بېشىغا ئاق ياغلىقلىرىنى ئارتىشىپ، ياغلىق ئۈستىگە جىيەكلىك كىمخاپ دوپپىلىرىنى بېسىپ كىيىپ، نان - توقاچ سېلىنغان پەتنۇسلىرىنى كۆتۈرگىنىچە ئۆي - ئۆيلەردىن چىقىپ كېلەتتى. ئۇلار قەلەندەرلەرنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە تەلقە ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ساما سېلىشاتتى. ئەتراپقا بىردەمدىلا ئادەملەر ئولىشىپ كېتەتتى. مومايلار ھەر بىر پىرقىرىغاندا قات - قات ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەكلىرىنىڭ ئېتىكى يۇقىرىغا يۆگىشەتتى... قەلەندەرلەر مومايلارنىڭ سوۋغىتىنى ئالغاندىن كېيىن يەنە «ھۇۋا» تارتىپ مېڭىپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ كېتىشەتتى.

سەن - سەن دۇنيا سەن دۇنيا، يائاللا،
كىمگە ۋاپا قىلدىڭسەن؟ يائاللا.

مەن - مەن دېگەن يارىنى، يائاللا
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن، يائاللا...

قەلەندەرلەر دولان دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئۇدۇل ماڭغىنچە بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، دەڭدەرۋازا① تەرەپكە قاراپ بۇرۇلۇشاتتى - دە، دەڭدەرۋازىنىڭ تېشىدىكى تۆت كوچا دوقمۇشىغا بېرىپ توختايتتى. شۇ يەردە ئۇلار چۈشكىچە تەلقىن ئوقۇشاتتى. كىشىلەر ئاتىغىنىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇشاتتى.

قەلەندەرلەر شاھىمەن، يائاللا،
ئالەم ماڭا ۋەيرانىدۇر، يائاللا.
پايتەخت گۈلخانىم، يائاللا،
ئوردام — قەلەندەرخانىدۇر، يائاللا ...

بۇ قەلەندەرلەر «تۇغرىنگۈرۈك» كوچىلىرىدىن ئۆتكەندە ئابدۇۋەلى كىشىلەر توپىغا قىستىلىپ، شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئەگىشىپ باراتتى. قەلەندەرلەرنىڭ غەلىتە قىياپىتى، كۆزلىرىنى يۇمۇپ «ھۇۋۋە» تارتىشلىرى كېچىلەردە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ سەبىي بالىلىق تۇيغۇسى بۇ قەلەندەرلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن كۆلەندىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەلەكچىلىكىدە پالاقلاپ يۈرگەن ئادەتتىكى ئادەملەردە ئۇچرىمايدىغان بىر روھنى ھېس قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ دادىسىدىن:

— دادا، ھېلىقى بىزنىڭ كوچىدىن ئۆتىدىغان قەلەندەرلەر قانداق ئادەملەر؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇلار قەلەندەر ئەمەس، ئاشىقلار. — دەپ چۈشەن-

ئاپ. ① دەڭدەرۋازا — [illegible] شەرقىي دەرۋازىسى.

دۇردى ھەبىبۇللا ئاكا ئوغلىنىڭ بېشىنى سىلاپ، — ئۇلار مال - دۇنيانى ئۆزىگە دوست تۇتمايدۇ، خۇداغا ئاشىق ...

چوڭلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بۇ ئاشىقلار ھەر يىلى باھار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن شەھەردىكى بارلىق ئىمام - مەزىن، سوپى - ئۆلىما، يېتىم - يېسىرلارنى ئاللىققا چاقىرىپ، يىل بويى يىغقان نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، مېھمان قىلىپ تۈگىتىۋېتىدىكەن.

تۆتىنچى باب

ھەبىبۇللا ئاكا

ئابدۇۋەلىگە ئەزان قىچقىرىپ ئىسىم قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىمام نەۋرىسىنى ئىنشائاللا نېسىپ بولسا قارى قۇرئان قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بەختكە قارشى ئۇ ئابدۇۋەلى مەكتەپ يېشىغا يەتمەستىنلا ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ چاغدا جارۇللا ئىمامنىڭ يېشى سەكسەندىن ھالقىغانىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى ھەبىبۇللا ئاكا بەستلىك كەلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. ئۇ كۆپىرەك بېشىغا ئاق مالغاي، ئۈستىگە ياندىن تۈگمىلىنىدىغان تىك ياقىلىق كۆڭلەك كىيىپ، يېنىغا چەندازا ئېسىپ يۈرەتتى. پۇتىغا گۆجەي ئوراپ، بېلىگە بەلباغ باغلايتتى. بۇ ئادەمنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا تونۇش - بىلىشلىرى كۆپ ئىدى. باھاردا ئۇ ئاشۇ ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ بىنەم يېرىنىڭ يېنىغا ئاز - تولا بۇغداي چېچىپ قويۇپ، كۈزلۈكى ئورۇپ - تېپىپ كىرىپ قىشلىق ئوزۇقلۇق قىلاتتى. كۆپىرەك

ئۇ تۇرپانيېزى يۇقىرىسىدىكى بىنەملىككە ئورۇق سالاتتى.

ئاغا - ئىنىلار ئوتتۇرىسىدا جارۇللا ئىمامدىن قالغان بىر ئۆكۈز ھارۋا بار ئىدى. ھەبىبۇللا بۇ ھارۋا بىلەن ياز كۈنلىرى تۇرپانيېزىدىكى خۇمدانلاردىن بايلارنىڭ شەھەرگە سېلىۋاتقان ئۆي - ئىمارەتلىرىگە خاك، خىش توشۇيتتى؛ قىش كۈنلىرى شەھەر ئەتراپىدىكى گاڭگول، لەنتەيزە، پىلەچى خاڭلىرىدىن كۆمۈر ئەكىلىپ ساتاتتى. ئۇ زاماننىڭ ئۆكۈز ھارۋىلىرى تولىمۇ كېلەڭسىز ئىدى. چاقى چۆكىلمەي ئوقى چۆكىلەيتتى. يوللارنىڭ يامانلىقى ھارۋىكەشنى زار - زار قاقشىتاتتى. ئۈزۈلمەي ماڭغان ئات - ھارۋىنىڭ چاقلىرى يول بويى چوڭقۇر كاتاڭلارنى ھاسىل قىلاتتى. ئەتىياز يېقىنلاشقانسېرى بۇ كاتاڭلار تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، يوللار بىزەپلىشىپ كېتەتتى. خاڭدا كۆمۈر بېسىق چاغلاردا قۇدۇق بېشىدىكى گۈلخان ئەتراپىدا كۈرەك جۇۋىنى غېرىبچىغا يېپىنىپ كۈنلەپ تۈنەپ قالىدىغان ئىشلار پات - پات بولۇپ تۇراتتى.

ھەبىبۇللا ئاكا كۆمۈرنى بېسىپ ماڭغاندا ئۆكۈزگە جاپا قىلماسلىق ئۈچۈن پىيادە ماڭاتتى. بەزىدە ئۆكۈزگە ياندىشىپ ھارۋىنى تەڭ سۆرەيتتى. ئۇ چاغلاردا خاڭنىڭ داۋانلىرى ھارۋىكەشنىڭ جېنىنى ئالاتتى. ھارۋىنىڭ چاقى كاتاڭلارغا ھەر بىر قېتىم چالاقلاپ چۈشكەندە، ھارۋىكەشنىڭ يۈرىكىمۇ تەڭ ئېغىپ «خۇدا ئۆزۈڭگە ئامانەت!» دەيتتى. داۋانلاردىكى يولنىڭ تارلىقى ۋە خەتەرلىكىدىن ئات - ئۇلاغ بىلەن تۆۋەنگە بىراقلا غۇلاپ چۈشۈپ كېتىش خەۋپى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدىلا تۇراتتى ... تۈز يولغا چىققاندا ھەبىبۇللا ئاكا «خۇداغا شۈكرى!» دەپ ھار-

ۋىسىمنى يانداپ مىكىپ، ئۆكۈزگە يېنىك قامچا ئۇرۇپ قويۇپ ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئەلەمونىڭ تاغلىرى،
تاغلىرىدا خاڭلىرى،
خاڭلىرىدا ئىشلەيدۇ
يوقسۇللارنىڭ باللىرى،
ئەلنىڭ داۋانىدىن
ئورۇق ئات ئۆتەلمەيدۇ،
خاڭدىكى مۇساپىرلار
يولى يوق كېتەلمەيدۇ،
قەشقەردىن چىققان باللار
كەڭدىن تولسى-خاڭدا،
يۇرتىغا كېتەي دېسە،
بىردىن چاپىنى داڭدا ...

ھەبىبۇللا ئازگەپ قىلىدىغان ئېغىر-بېسىق ئادەم ئىدى. ئابدۇۋەلى دادىسىنى ئەتىسى ـ ئاخشىمى جوزىدا ئولتۇرغاندا — تاماق ئۈستىدىلا كۆرۈپ قالاتتى. ئاندىن بۇ ئادەم پەلە كۈن بويى تىرىكچىلىك بىلەن سىرتتا يۈرەتتى. ھەبىبۇللا جوزا يېنىدا چاينىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپ قالغان چاغلىرىدىمۇ ئۈنچىقمايتى. گويا ئۆزىنىڭ پۈتۈن كەچۈرمىشلىرىنى ناخشا بىلەن بايان قىلماقچى بولغاندەك، جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ «گۈلزارەي» ئاھاڭىدا غىڭشىپ ناخشا ئېيتاتتى:

ئامان بولسۇن، ئامان بولسۇن،
دوستلىرىم ئامان بولسۇن.
دوستلىرىمغا قەست قىلغان
يەر بىلەن يەكسان بولسۇن،
قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالدۇق
ئۆزۈمنى ئاپىرىپ ساتسۇن.
خېرىدارىم يېتىپ كەلسە،
غېرىب بىچارە، دەپ ساتسۇن ...

ئابدۇۋەلى دادىسىنىڭ ناخشىسىنى جوزىنىڭ گىرۋىكىگە ئىگىكىنى يۆلەپ ئولتۇرۇپ تىڭشايتتى. ناخشىنىڭ سېھىرلىك ئاھاڭى ئۇنىڭغا تۇرمۇشتىكى، كىشىلەر قەلبىدىكى نۇرغۇن سىرلارنى ئېچىپ بەرمەكچى بولغاندەك قىلاتتى.

*　　　*

ئاز ئۆتمەي ئاغا - ئىنىلار موھتاجلىقتىن تۆككۈز ھارۋىنى سېتىپ، پۇلىنى بۆلۈشۈپ خىراجەت قىلىشتى. ھەبىبۇللا دەڭدەرۋازىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆمۈر بازىرىدا① سەھرالاردىن كۆمۈر ئەكىرگەن ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى ئېلىپ پارچىلاپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. بۇ بازاردا پەنجىملىكلەرنىڭ كۆمۈر باسقان ھارۋىلىرى قاتارلىشىپ تۇرۇپ كېتىشەتتى. ئاپقان پۇلى كۈندىلىك خىراجىتىگە ئاران يېتىدىغان شەھەر كەمبەغەللىرى سېۋەتلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ پارچە كۆمۈر سېتىۋالاتتى. ھەبىبۇللاغا ئوخشاش

---

① بۇ بازار ھازىرقى دىنامى تىياتىر كۇلۇبىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

پارچە كۆمۈر ساتقۇچىلارنى «مېيپەنزىلەر» دېيىشەتتى. ھەبىبۇللا بەزىدە ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرنى خېرىدارلارغا سودا قىلىپ قويۇپ ئانچە - مۇنچە چاي پۇلىنى ئالاتتى. مېيپەنزىلەر چۈشلۈك تامىقىنى ئادەتتە بازاردىلا يەيتتى. ئەينى يىللاردا خەنزۇ بازىرىدىكى ئاشخانىلارنىڭ قاتارىدا خۇيزۇلار ئاچقان «تيەنجىن گەنزە» دېگەن بىر داڭلىق ئاشخانا بار ئىدى. ھەبىبۇللا ئەنە شۇ ئاشخانىنىڭ خېرىدارلىرىدىن ئىدى.

ھەبىبۇللا پېرىگە داپ چېلىشقا ئۇستا ئىدى. توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىدا پېرى ئوينالسا ئۇ چاقىرىلماي قالمايتتى. ئۆكۈز ھارۋىدىن ئايرىلىپ قالغان ھەبىبۇللا ئەمدىلىكتە قىشنىڭ ئۇزاق كېچىلىرىنى پېرىلەرگە بېرىپ داپ چېلىپ ئاز - تولا تاپاۋەت قىلىپ ئۆتكۈزىدىغان بولدى. ئاغرىقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا داۋالاش بولمىغان ئۇ زامانلاردا مۇنداق پېرى ئويۇنى تازىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. توغرىكۆۋرۈك، ساي مەھەللىلىرىدە ئاۋۇت باخشى، مەخپىر باخشى، ھاشىم باخشى دېيىدىغان داڭلىق باخشىلار بار ئىدى. «چوكان باخشى» دېيىدىغان يەنە بىر ئايال باخشىمۇ بولىدىغان. قەدىمكى شامان، ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرى تەسىرىدىن قالغان بۇ «پېرى ئويۇنى» غەلىتە ۋە قىزىق بولاتتى. بۇ ئويۇن كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە شۇ زاماننىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىمۇ ئۆزىگە ئارىلاشتۇرۇپ ئۆزگىچە تۈس ئالغانىدى.

ئۇششاق باللار قورقۇش ۋە قىزىقىش ھېسسىياتى بىلەن پېرى بولغان ئۆيلەرنىڭ پەنجىرىلىرىگە يامىشاتتى. ئابدۇۋەلى تۇنجى قېتىم دادىسىغا ئەگىشىپ پېرىگە بارغان كۈنىنى زادى ئۇنتۇمايدۇ. بۇ كېچە ئۇنىڭغا ئاجايىپ سىرلىق خاتىرىلەرنى

ھەدىيە قالغانىدى ... ئۇ دادىسىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇپ، پېرى بولىدىغان ھويلىغا كىرىش بىلەن بولۇڭ - پۇچقاق، تام تۈۋلىرىگە يىغىۋېتىلگەن ئوكچىلارنى كۆردى. ئىشىك ئالدىغا قويۇلغان ئىسرىقدانلاردىن قويۇق ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ھاۋانى ماي ۋە ئادىراسمانىڭ ھىدى قاپلىغانىدى. ئەتراپتا داپچىلارنىڭ داپ قىزىتىش ئۈچۈن يېقىپ قويۇلغان گۈلخان كۆيۈپ تۇراتتى.

پېرى بولىدىغان ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئارغامچىدىن تۇغ بېكىتىلىپ، تۇغ بېشىغا يەتتە ئۆيدىن تىلەپ كېلىنگەن ئالىيشىل بوغقۇچلار باغلىۋېتىلگەنىدى. پېرىگە چاقىرالغان قولۇم - قوشنىلار تام ياقىلاپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. كېسەل كىشىنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقا ئېسىلدۇرۇپ، قىبلىگە قارىتىپ يۈكۈندۈرۈپ قويغانىدى. باخشى تەرەت ئېلىپ، يالىڭاياغ بولۇپ، كېپىنەك كەڭ، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەكنى كىيىپ، داپنى ئاستا شىرىقلاتقىنىچە كېسەلنىڭ بېشىغا كېلىپ بىرنېمىلەرنى ئوقۇشقا باشلىدى:

ئىشنىڭ بېشى بىسمىللا،
ئىش باشلىدىم بىسمىللا،
قۇرئان بېشى بىسمىللا،
يولغا كىردىم بىسمىللا،
ياسىن بېشى بىسمىللا.
بىسمىللانىڭ ھۆرمىتىدىن،
ياسىنلارنىڭ دېمىدىن،
قۇرئانلارنىڭ نۇرىدىن،
تىلەك تىلەي سېنىڭدىن.

ئىجازەت قىل خۇدايىم،
....
ئاللاھۇ مۇتەللەمدىن،
جاپايى ئالەمدىن،
چىمىسكى لەشكەرلەردىن،
ھەزرىتى زامانەمدىن،
قۇدرىتى خۇدايىمدىن،
جاپايى ئالەمدىن...

باخشى ئەنە شۇنداق سىرلىق سۆزلەر بىلەن ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئوقۇغاندىن كېيىن، داپنى داپچىلارغا چۆرۈپ بېرىپ، تۇغنى چۆكمىلەپ پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار قىزىتىلغان داپلىرىنى بولۇشىغا داراڭلىتىپ، چۈشىنىپ بولمايدىغان پىرى ئاخشىلىرىنى باشلىۋەتتى.

زۇلپىمى - زۇلپىمى ھەسسۇلتان غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى ھەق ساماق غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى خان پاشا غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى غوجا سەت غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى غوجاخەمەت غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى مىبىت ئاپئاق غوجام
زۇلپىمى - زۇلپىمى شاھزادە غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى تۇغلۇق تۆمۈرخان غوجام،
زۇلپىمى - زۇلپىمى شەيىخ بۇزرۇككۋا غوجام.
....
بىر تەلپىم پىرلاردىن،

بىر تەلپىم سىلەردىن،
بىر تەلپىم تۇغلاردىن،
بىر تەلپىم پىرلاردىن،
پىرلار ھەققى تىلەيمەن،
تۇغلار ھەققى تىلەيمەن...

باخشى قولىغا خەنجەرنى ئېلىپ «ئاللا، دە!» دەپ ۋارقىراپ تېخىمۇ تېز پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار داپنى تېخىمۇ قاتتىق داراڭلىتىپ ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراشقىلى تۇردى:

چىلتەنلىرىڭ چىل بولدى،
باسقان ئىزىڭ كۆل بولدى،
ئەنبىيا ھەققى تىلەيمەن،
ئەۋلىيا ھەققى تىلەيمەن،
يېتىملار ھەققى تىلەيمەن،
شېھىتلار ھەققى تىلەيمەن،
يائاللا يەي، يائاللا،
يائاللا يەي، يائاللا...

باخشى چوڭ ئويۇنغا چۈشۈش بىلەن داپچىلار تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. باخشى بۆرىدەك ھۇۋلاپ، «ئاللا، دە!» دېسە، «ئاللا، دە!» دەپ قۇيۇندەك پىرقىرايتتى. ئۇنىڭ كەڭ كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرى پۇتى ئەتراپىدا دوپدۈگىلەك دائىرە ھاسىل قىلاتتى. بۇ — ئەلنەغمىمۇ، كېسەلنى داۋالاشمۇ؛ ياكى جىن - شەيتانلارنىڭ تەسەبىيلىكىمۇ؟ ھېچنېمىنى پەرق ئېتىپ بولمايتتى. ئابدۇۋەلىگە جىن - ئالۋاستىلار نەق پىرى

بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە دۈگۈلەپ ئۇسسۇل ئوينىشىۋاتقاندەك بىلىنىپ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. باخشىنىڭ كۆزلىرى ئالىيىپ، ئاغزىدىن چىققان كۆپۈكلەر ھەر تەرەپكە چاچرايتتى، ئۇ خەنجىرىنى شارىقلىتىپ ھەر بىر ئادەمگە ھەيۋە قىلىپ، پىرقىراپ كېلىپ كېسەلنى خەنجەرلەيتتى. ئادەملەر قورقۇنچ ئىچىدە «ئاللا!» دەپ چۇقان سېلىشاتتى...

ئادەتتە مۇنداق چوڭ پىرىلەرنىڭ ئاخىرى كېسەل غولىغا كەتمەننى قىزىتىپ بېسىش، توخۇ بوغۇزلاپ قېنىنى ئېقىتىشقا ئوخشاش رەسمىيەتلەر بىلەن ئاخىرلىشاتتى. سەھەرگە يېقىن كېسەلنى باش - كۆزىنى چۈمكەپ تالاغا ئېلىپ چىقاتتى، بۇ «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلاتتى. جىنلارنى قاچۇرۇش ئۈچۈن قايتا ئوت يېقىپ، ئىسرىق سېلىپ كېسەل بېشىدىن ئۆرۈپ تاشلىۋەتكەندىن كېيىن، كېسەلگە «ئىددەت» سېلىپ قوياتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئاغرىق ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە تالا - تۈزگە چىقمايتتى. ئىددىتى ئىچىدە يات كىشىلەرنىڭ بۇ ئۆيگە كىرىشىگىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى. بەزى ئېغىر كېسەللەرنى ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە داۋاملىق ئوينىتىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى. مۇنداق پىرىلەردە داپچىلار پىرى ناخشىلىرى تۈگەپ قالسا، خەلق ناخشىلىرىنى ئۇلاپ، داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتىۋېرەتتى، بەزىبىر نېرۋا خاراكتېردىكى كېسەللەر ئاشۇ ناخشا - ساز، چۈشىنىكسىز ھەركەتلەرنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىلەن ساقىيىپمۇ قالاتتى؛ بەزى كېسەللەر ھارغىنلىق يېتىپ جەھەننەمگە بىرلا سەپەر قىلاتتى.

* *

تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىدىنمۇ ياكى تەقدىرنىڭ بۇيرۇقى شۇنداقمۇ، ئاز كۈنلەردىن كېيىن ھەبىبۇللا ئۆزى ئاغرىپ يېتىپ قالدى. ئۇ پات - پات بالىلىرىنى ئەتراپىغا يىغىپ، جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ھەسرەتلىك ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

مەن ئۆزۈم ئامرات يىگىت،
بالىلىرىمنىڭ ئەگىنى يوق،
ئالتە يەردىن ئون تىلەپ،
ئەگلەكنى تاپسام، تەگنە يوق.
دەرد - ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالانىڭ بېشىغا.
سايدا تۈگمەن چۆكمەيدۇ،
كۆزدىن ئاقان يېشىغا.

— بالام، ئابدۇۋەلى ئاڭلىدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى بىر كۈنى ھەبىبۇللا، — ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا ھەر كۈنلەر كېلىدۇ. سەن چوڭ بولساڭ نېمە ئىش قىلارسەن؟

— ناخشىچى بولىمەن! — دېدى ئابدۇۋەلى ئويلانمايلا.

— ھەي جېنىم بالام! — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھەبىبۇللا، — ناخشا ئېيتىپ جان باققىلى بولامدۇ؟! ناخشا دېگەن ئىچ پۇشۇقىدا كۆڭۈلدىكى ھەسرەتنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئېيتىپ قويىدىغان نەرسە. سېنى ئوبدانراق بىر ھۆ-

ئەركە بەرمەك بولاتتى.

ھەبىبۇللا كىرگەندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ بالىلىرىغا ناخشىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.

— ھەلىمە! — دەپ ئايالىنى چاقىردى بىر كۈنى ئەتىگەنلىكى ئۇ، — قاسىمنىڭ قېشىغا بالىلاردىن بىرەرىنى ئەۋەتسەك، ئازراق يارماق ئۆتنە ئېلىپ كەلسۇنمىكىن.

قاسىم تاشچى ھەبىبۇللانىڭ ئەڭ يېقىن ئاغىنىسى ئىدى. ھەلىمخان ئابدۇۋەلىنى ئۇنىڭ ئۆيىگە يولغا سالدى. ئۇ كەملەردە سېرىق مايلىق قەغەزدىن ئىشلەنگەن گوۋازا پۇللار، بىرقا ئۆتكۈزۈلگەن مىس يارماقلار، بامبۇك ياكى تالدىن ياسالغان پەيزى. لىڭپياۋ ئوخشاش يەرلىك ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتلەرنىڭ خىلمۇ خىل پۇللىرى خەجلەنەتتى. قاسىم تاشچى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئابدۇۋەلىنىڭ بىلىكىگە ئىككى تىزىق يارماقنى ئارتىپ قويۇپ:

— ئوغلۇم، ئاز بولسىمۇ ماۋۇ پۇلنى خىراجەت قىلىپ تۇرۇڭلار، كېيىن يەنە ئەۋەتىپ بېرەرمەن، — دېدى.

ھەبىبۇللا پۇلغا ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن ماتا ئالغۇزدى. بىلگەندەك ئاز كۈندىن كېيىنلا ئۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ يىلى ئۇ ئەللىك ئالتە ياشقا كىرگەنىدى.

بەشىنچى باب

مەكتەپ

ئابدۇۋەلىنىڭ ئانىسى ھەلىمخان ئوتتۇرا بوي، زىلۋا ئايال ئىدى. ھەبىبۇللانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ يەنە

بالا بىلەن قالدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئابدۇلئەزىز ئىسىملىك ئاكىسى، ئىمىنەم دېگەن ھەدىسى، غوپۇرجان دەپ ئىنىسى ۋە شەرۋانەم ئىسىملىك بىر سىڭلىسى بار ئىدى. بۇ بەش بالا بىلەن تۇل قالغان ئانا باللىرىنى بېقىش ئۈچۈن پۈتۈن مەھەللىدىكىلەرنىڭ ئىش - كۈشىنى قىلىدىغان بولدى. ھەلىمىخان ساغرا سېلىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ھېيت - ئايەملەردە ئۇ ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ ساغرا سېلىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كېتەتتى. باشقا چاغلاردا ئۇنىڭ ساغرا سالغاندا ئىشلىتىدىغان مايدا قىزارغان بىر جۈپ ياغىچى تورۇستا ئىستۇرۇقلۇق تۇراتتى. ھەلىمىخان يەنە مەھەللىدىكى تۇغۇت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى. كۈندۈزلىرى خەقلەرنىڭ ئىشىكىدە پالاقلاپ، كېچىلىرى باللىرىغا تاماق ئېتىپ، ئۇلارنىڭ يېرىتىقىنى يامايتتى. مۇشۇنداق تىنىمسىز پالاقلاشلار سەۋەبىدىنمىكىن، ئۇ تولىمۇ ئورۇق، ئاجىز ئىدى. بەزى كېچىلىرى ھەلىمىخان باللىرىنى ياتقۇزۇۋېتىپ، چىراغ تۈۋىدە ياماق ياماپ ئولتۇرۇپ ئاستا ناخشا ئېيتىپمۇ قوياتتى.

گۈلمۇ خوپ، غۇنچىمۇ خوپ،
ئېچىلدۇرۇپ قىسقانمۇ خوپ.
چوڭ بولۇپ دەرد تارتقۇچە
كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ...

مۇنداق چاغلاردا قاتار ياتقان باللار ئىچىدە بىرلا بالا يەنى كۆزلىرىنى تورۇسقا تىككىنىچە ئويغاق ياتاتتى. ئاپىسىنىڭ ناخشىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىنى چىراغنىڭ ئاجىز نۇرى يورۇتۇپ تۇرغان بۇ ئۆيدىن يىراقلارغا ئېلىپ

كېتەتتى. قاسىم تاشچىنىڭ ھويلىسىدا ئېچىلىپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ گۈللەر، باھار قۇشلىرى ئۇچۇپ ئۆتىدىغان تىنىق ئاسمان، بارات كېچىسى سۇۋادان تېرەكلەر ئارىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي، تۇغنى پىرقىراپ ھۇۋلاۋاتقان باخشى، مۇدھىش ئۆلۈم، گۈزەللىك - خۇنۇكلۇك، يارىلىش - يوقىلىش ھادىسىلىرىگە تولغان بۇ دۇنيا بالىغا تولىمۇ سىرلىق كۆرۈنەتتى... تۇرۇپلا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاپئاق يوپۇق يېپىلغان تاۋۇت كېلەتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى دەپنە قىلىنغان كۈنى پىر - پىر ئاپتاپلىق ئىسسىق بولغانىدى. جامائەت تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ئالتۇنلۇققا① ئېلىپ چىقىشتى. تۇپراق بېشىغا كەلگەندە، كىمدۇ بىرى ئابدۇۋەلىنى قولىدىن يېتىلەپ تامنىڭ تۈۋىدىكى سايىگە ئەكىلىپ قويدى. ئابدۇۋەلى ئەنە شۇ يەردە تۇرۇپ مەھەللە ئىمامىنىڭ سوزۇپ ئوقۇغان ئايىتىنى ئاڭلىدى. تېخى بىرنەچچە كۈننىڭ ئالدىدىلا جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتقان مېھرىبان دادىسىنىڭ ئەمدى مەڭگۈ قايتىپ كەلمەيدىغان بولۇپ قارا يەرنىڭ قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغانلىقىغا ئۇ ئۆزىنى ھەر قانچە قىلىپمۇ ئىشەندۈرەلمەيتتى...

— ئابدۇۋەلى ئويغاقمۇ سەن؟

— ھە.

— يىغلاۋاتامسەن نېمە؟

— دادام ئېسىمگە كېلىپ قالدى، ئاپا.

— ئۆلۈم دېگەن ھەممىمىزنىڭ بېشىدا بار بالام...

— سەنمۇ ئۆلۈپ كېتەمسەن؟ مەنمۇ ئۆلىمەنمۇ؟

— خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ۋاقتى كەلگەندە

---

① ئالتۇنلۇق — قۇلجىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چوڭ قەبرىستانلىق.

ھەممىمىز ئۆلىمىز. مانا مۇشۇ بىرنەچچە يىلنىڭ ئىچىدىلا بوۋاڭدىنمۇ، داداڭدىنمۇ ئايرىلىپ يېتىم بولۇپ قالدۇق. بوۋاڭ رەھمەتلىك ئىسمىڭنى قويىدىغان چاغدا، يىغلىغان ئاۋازىڭنى ئاڭلاپ «كىچىككىنە تۇرۇپ ئاۋازىنىڭ يامانلىقىنى قاراڭلار بۇنىڭ. خۇدايىم بۇيرۇسا ئۆزۈم ئوقۇتۇپ قارىي - قۇرئان قىلىمەن» دېگەنىدى. ئەتە سېنى پاكار موللامغا ئاپىرىپ بەرسەم بولامدىكىن...

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى مەكتەپكە ماڭغان بالىلارنى كۆرگەندە «ئاپام مېنى قاچان مەكتەپكە بېرەر» دەپ ئۇزۇندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتى. ئاپىسىنىڭ ھازىرقى سۆزىنى ئاڭلاپ ئۇ خۇشال بولۇپ ئۇخلاپ قالدى.

* *

پاكار موللامنىڭ مەكتىپى دولان دەرۋازىسى ئىچىدە ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەردە بىرنەچچە ۋاقىت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۆيىگە يېقىنراق دەپ «ئاقدەڭ مەسچىتى» يېنىدىكى بۇرھان ھاجىم ئاچقان مەكتەپكە قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە بالىلار قوپال تاختايلارنى مىقلاپلا ياساپ قويغان جوزا - بەندىڭلەردە قىستىلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى كۆرجەك چوڭلۇقىدىكى تاختايغا يېزىپ بېرىلگەن خەتلەرنى يادلىشاتتى. بالىلارغا ساۋۇت خەلىپىتىم، شەمەر ئىچىلىك تېيىپ قارىي دېگەن كىشىلەر ساۋاق بېرەتتى. بالىلارنىڭ زىر - زەۋەرلەرنى ھەجىلەپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى مەكتەپتىن خېلى يىراقلارغىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بالىلار ھەر

جۈمە كۈنى دەم ئالاتتى. پەيشەنبە كۈنى بالىلارنى ئازاد قىلىۋېتىدىغان چاغدا مەكتەپنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ ۋەششەمشى، ئولتۇرىدىغان ئىش بار ئىدى. خەلپەت بۇ ئىشقا ئاۋازى ياخشى بالىلارنى بەلگىلەيتتى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش توغرا كېلىپ قالغان چاغلاردا ئۇ چوڭ بالىلارنى دورىپ ئاۋازىنى بولۇشىغا قويۇپ بېرىپ:

— ۋەششەمشى ۋەززۇھا، ۋەلقەمەرى ئىزا ساجاھا...— دەپ ھەۋەس بىلەن ۋارقىرايتتى.

كېيىن، ئاقدەڭ مەسچىتنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام يەتتە-سەككىز يېتىم بالىنى يىغىپ، مەسچىت ئىچىدىكى ھۇجرىدا ئوقۇتۇشقا باشلىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بۇ مەكتەپكە كىردى. رامىزان، بارات ئايلىرىدا مەسچىتنىڭ ئىمام-مەزىنلىرى بۇ بالىلارنى ئەگەشتۈرۈپ يەت-پوشكال يىغاتتى. بالىلارمۇ ئازدۇر-كۆپتۈر نېسىۋە تېگەتتى. رامىزان ئايلىرىدا مەسچىتتە قارىيلار خەتمىدىن ئۆتكەندە، خەتمە ئارىلىقىدا تەسۋى ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. سەدىر ئىمام ئاۋازى ياخشى بىرنەچچە بالىنى تەسۋى ئوقۇشقا ئۆگەتكەنىدى، بۇ بالىلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىمۇ بار ئىدى. تەسۋى: سۇبھانەزىل مۈلكىۋەل مەلەكۇت، سۇبھانەزىل ئىززەتىۋەل، ئەزەمەتىۋەل، قۇدرەتىۋەل، كىبرىياتىۋەل جەبەرۇت... دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوقۇلاتتى. ئابدۇۋەلى بۇ ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمىسىمۇ، تەسۋىنىڭ ئاھاڭىنى ناھايىتى مۇڭلۇق كەلتۈرۈپ، بېرىلىپ ۋارقىرايتتى. بەزىدە ئۇ ئەتراپتىكىلەرنىڭ «ھوي، مۇنۇ جارۇللا ئىمامنىڭ نەۋرىسىنىڭ نەپىرى قالتىسكەنا!» دېيىشكەنلىرىنى ئاڭلاپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ تېخىمۇ روھلىنىپ كېتەتتى.

* *

يوقۇمۇللۇق ئابدۇۋەلىنى ئاخىر نۇر ئاقساقال مەسچىتنى ئىچىدىكى مەكتەپكە ئېلىپ كەلدى. ھەلىمخان، نۇر ئاقساقال مەسچىتنى ئىچىدىكى مەكتەپتە يېتىم باللارغا ئوبدان قارايدىكەن، ئوقۇش ھەققى ئالمايدىكەن، دەپ ئاڭلاپ ئوغلىنى شۇ مەكتەپكە ئەكىلىپ بەردى...

نۇر ئاقساقال مەسچىتنى ئىلىدىكى مەيۋەتلىك سىپىلىنغان مەسچىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. مەسچىت مېھرابىنىڭ ئۈستىدىكى راۋاق بىلەن دەرۋازا ئۈستىدىكى راۋاقلارنىڭ ئۈچى كۆككە تاقىشىپ تۇرغاندەك قىلاتتى. راۋاقلارنىڭ قارلىغاچ قانىتىدەك كېرىلگەن لەمپىلىرى ئاستىدا سانسىز كەپتەرلەر كۇكۇلدايتتى. مەسچىت قورۇسى ئىچىگە تۆت چاسا چوڭ خىشلار تەكشى يېيىتىلغانىدى. مەسچىت ۋە راۋاقلارنىڭ تۈۋرۈك، لىم، توغرا ياغاچلىرى ۋە تادىلىرىغا خىلمۇخىل گۈل - چېچەكلەرنىڭ شەكلى ماھىرلىق بىلەن نەقىشلەنگەنىدى. مەسچىت قورۇسى ئىچىدە قاتار كەتكەن ھۇجرىلار، قارىيلار ئۈچۈن سېلىنغان خاس ئۆيلەر ۋە سەرراپ بار ئىدى، پېشايۋانلاردا دائىم تەرەت ئۈچۈن سۇ تولدۇرۇلغان ئۇرىيلار ھازىر تۇراتتى. بۇ مەكتەپتە كۆپىنچە خەيرۇلارنىڭ بالىلىرى، شۇ ئەتراپتىكى بايلارنىڭ بايۋەچچىلىرى ئوقۇيتتى. يېتىم - كەمبەغەل باللارغا بايلارنىڭ مەسچىتكە قىلغان سەدىقە - زاكات پۇلىدىن دەپتەر - قەلەم، ئانچە - مۇنچە كىيىم - كېچەكمۇ قىلىپ بېرەتتى. ئو-

قوش شارائىتى ۋە تۈزۈمى ئابدۇۋەلى ئىلگىرى ساۋاق ئالغان مەكتەپلەردىن خېلىلا ئالاھىدە ئىدى.

بۇ يەردىكى بەزى بالىلار ناھايىتى شوخ ئىدى. خەلپىتىم يوق چاغلاردا ئۇلار مەسچىتنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ دوپپۇرلىشىپ جاڭزا تېپەتتى. ئۇ چاغلاردا، يىراقلاردىن كېلىدىغان سودىگەرلەر شەھەرگە تۆگە كارۋانلىرى بىلەن كىرىپ كېلەتتى. ئۇزۇن چۆل يوللىرىنى بېسىپ كەلگەن بۇ تۆگىلەر بويىندىكى كولدۇرمىلىرىنى ئېغىر كولدۇرلىتىپ، ھورۇنلۇق بىلەن قەدەم ئېلىپ شەھەر دەرۋازىسى ئەتراپىدىكى دەڭلەرگە قاراپ سىلجىيتتى، مەكتەپتىن قايتقان بالىلار يۈگۈرگىنىچە بېرىپ تۆگىلەرنىڭ تىزىدىكى ئۇزۇن يۇڭلىرىنى يۇلۇپ قاچاتتى - دە، ئاندىن بۇ يۇڭلارنى تۆمۈر يارماققا ئۆتكۈزۈپ جاڭزا ياساشاتتى.

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىن بەك قىزىقتۇرىدىغىنى مەسچىت دەرۋازىسى ئۈستىدىكى ئاشۇ ئۈچ قەۋەتلىك ئېگىز پەشتاق ئىدى. پەشتاق ئۈستىدە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ناغرا چېلىناتتى. رامىزان ئايلىرىدا ناغرا تاڭ كېچىدىن باشلاپ بىر تاي چېلىناتتى. روزىنىڭ ناغرىسى كېچە سائەت ئىككىدىن باشلاپ كىشىلەرنى ئويغىتاتتى. كۈندۈزكى ناغرا نامازدىگەردىن كېيىن باشلىنىپ تاكى ئىپتار ۋاقتىغىچە داۋام قىلاتتى. ھېيت ناغرىسى شەھەرنىڭ ئۈچ يېرىدە — شەھەر ئىچى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىدا، قارىدۆڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاقتا ۋە نۇر ئاقساقال مەسچىتى ئۈستىدە چېلىناتتى: ھەر بىر ناغرىخانىلارنىڭ ناغرا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تۇغ بەگلىرى بولاتتى. ئەتە ھېيت دېگەن كۈنى ھەممە ناغرىخانىلاردا نامازشامدىن

باشلاپ ناغرا چېلىنىپ، ھېيتنىڭ خەۋىرى يەتكۈزۈلەتتى.

ئۇ زامانلاردا تۇغرىكۆۋرۈك ئەتراپىدا يۈسۈپ قاللاق، ئىسرائىل پەش، مامازا، ھېيتاخۇن تاڭگازا، سادىق، ئاكا-ئۇكا ئىسرائىل، ئىسمايىل قاتارلىق داڭلىق ناغرىچىلار بار ئىدى. ئۇلار سېپىل ئىچى — بەيتۇللا ئەتراپىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ناغرا ئاۋازىنى بېسىپ چۈشۈش ئۈچۈن بەس-بەستە ناغرا چېلىشاتتى. ئادەتتە ھەر بىر ناغرىخانىلاردا باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ناغرا بولۇپ، بىر جۈپتىن ئالتە ناغرا، بىر دۇمباق بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى بۇنىڭغا يەنە كاناي، سۇنايلار قېتىلىپ قالتىس قىزىپ كېتەتتى. ناغرا پەدىلىرى؛ قوش سەنەم، سەلەم، مۇشاۋىرەك، سەيلىگاھ، شادىيانە، سەھەر يار دېگەندەك چوڭ پەدىلەرگە بۆلۈنەتتى. ھەر بىر پەدىلەرنىڭ يەنە چوڭ-كىچىك سەلىقىلىرى، چۈشۈرگىلىرى بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى بىرىنچى كۈن شادىيانىگە چېلىنىپ، چۈشتىن كېيىن چوڭ پەدىلەرگە چېلىش باشلىناتتى. ناغرا چېلىشقا زوقمەن ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇستا ناغرىچىلار باش ناغرىدا ئولتۇراتتى. ئوتتۇرا، ئاياغ ناغرىلارنى چالغۇچىلار باش ناغرىغا ئەگىشىپ تەڭكەش قىلاتتى. يېڭى ئۆگەنگۈچىلەر ئىشنى دۇمباق ئۇرۇشتىن باشلايتتى.

ناغرىخانىنىڭ ئۇستى قالايمىقانلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن پەشتاقنىڭ ئاستىدا ئىشىك توسىدىغان ئادەم بولاتتى. ھەۋەسمەنلەر ئىشىك توسقۇچىغا مىڭ قېتىمچە يالۋۇرۇپ، ئۇستىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئاران ئېرىشەتتى. بەزىدە مۇنداق بەختكە ئابدۇۋەلىمۇ مۇيەسسەر بولۇپ قالاتتى. ئايھاي! ناغرىخانىنىڭ ئۇستىدە تۇرۇپ تۆۋەنگە

قارىسىڭىز نېمىدېگەن ھەيۋەت دېمەمسىز، ئاغرىخانا ئالدىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ياتقان شەھەر سېپىلى، مەھەللە ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان سانسىز تۇرخۇنلار، ئالىيىشىپ كېتىپ، ئاغرىخانا ئەتراپىدا ھېيت ئويناۋاتقان سانسىز ئادەملەر، كۆڭۈللۈك پاراڭلار بىلەن ياشلىقنى ئەسلىشىپ ئولتۇرۇپ پەيزى ئېلىۋاتقان مويسىپىتلار، بىر - بىرىگە يېقىشىپ پىرقىراپ قىزىشىپ كەتكەن ئۇسسۇلچىلار... ئاتلىرىنىڭ بويىنىغا قوڭغۇراق، خادىك ھارۋىلىرىنىڭ دوغىلىرىغا پەرەڭ ياغلىقلارنى ئېسىپ، قارىدۆڭ بىلەن شەھەر ئىچى، لۇر ئاقساقال مەسچىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا گۈلدۈرلەپ مېڭىپ تۇرغان ھارۋىلار... ناغرا - دۇمباقلارنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى، ئېلىپساتارلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، شادلىقتا چۆمگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خاتىرىسىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇراتتى... ئەنە شۇ يىللاردا ئۇ ناغرا پەدىلىرىگە قۇلىقىنى يۈشۈردى. چوڭلارغا ئەگىشىپ دۇمباق ئۇرۇشنى ئۆگەندى. كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە ئۇ دۇر ئاقساقال مەسچىتىنىڭ ئاساسلىق ناغرىچىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئىككىنچى قىسىم

تىرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب

تاڭگازىچى بالا

تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى ئابدۇۋەلىنى غەمسىز ئوينايدىغان باللىق تۇرمۇشتىن تېزلا قول ئۈزۈپ تىرىكچىلىك يولىغا كىرىشكە ئالدىراتتى.

20 ـ يىللارنىڭ بېشىدا تۇغرىكۆۋرۈكتە ئابدۇلغوجا دېگەن بىر كىشى تاڭپاڭ① ئاچقانىدى. مەلىمخان ئوغلىنى «ئىشقا كۆزى پىششىپ قالسۇن» دەپ شۇ يەرگە ئاپىرىپ بەردى. راستىنى ئېيتقاندا بۇ تاڭپاڭخانىدا كىچىك بالا قىلىشقا لايىق ئىشمۇ يوق ئىدى. ھەممە ئىش كۈچ تەلەپ قىلاتتى. تاڭپاڭخانىنىڭ بۇلۇڭلىرىدا ئاشلىق ئېچىتىلىدىغان غايەت زور ياغاچ تۇڭلار بار ئىدى. يوغان داش قازاندا دائىم پورۇقلاپ قىيام قايناپ تۇراتتى. ئىشلەمچىلەر داش قازاندىكى قىياملارنى ئۇزۇن ياغاچلار بىلەن توختىماي چېلىپ، قۇيۇلغاندا ئەمبەللەرگە ئالاتتى. ئاندىن ئۇلى تار-

---

① تاڭگازا ـ راسايىدىمان دۇكان تۈرى.

تىپ پىشىلدۇرۇپ، ھەرخىل تاڭگازىلارنى ياسىشاتتى. بۇ يەردە ئاق تاڭگازا، باڭزا، پۇرچاق تاڭگازا، زىما تاڭگازا دېگەندەك تاڭگازىنىڭ ھەممە خىللىرى ئىشلىنەتتى.

تاڭپاڭخانىدا سەلّىياخۇن ئىسىملىك بىر تاڭگازىچى ئۇستا بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئابدۇۋەلىگە:

— بالام، سەن تېخى كىچىككەنسەن، تاڭپاڭخانىنىڭ ئىشى ئېغىر. ئازراق دەسمى سېلىپ، تاڭگازا ئېلىپ ساتساڭ بوپتىكەن. قاملاشتۇرالارسەنمۇ؟ — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىغا شۇئان بويىنىغا تەڭزە ئېسىپ، كوچا - كوچىلاردا «زىما تاڭگازا!» دەپ ۋارقىراپ يۈرىدىغان باللار كەلدى. ئەمما شۇنداق ۋارقىراپ مېلىنى پۇل قىلالارمۇ؟ ... شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە يەنە بىر ئىش كەلدى:

مەھەللىلەرگە ئۇسما سېتىپ كېلىدىغان سەيپى خەتزۇلار بولىدىغان، ئۇلار مەھەللە كوچىلىرىنى ئارىلاپ «ئۇسمايا، ياخشى ئېچىدۇيا!» دەپ ۋارقىراپ ئۇسما ساتاتتى. بىر كۈنى ئابدۇۋەلى بىلىكىگە چىغ سېۋەتنى ئارتىپ، بىر قولىغا ھاسا تۇتۇپ، دەلدەڭشىپ ئارانلا كېلىۋاتقان بىر موماينى كۆردى. ئۇنىڭ سېۋىتىدە ئون نەچچە باغلام ئۇسما تۇراتتى. ھالسىزلىقتىن بىچارە مومايىنىڭ ئاۋازى بىر نەچچە قەدەم يەرگىمۇ ئاڭلانمايتتى.

— ھەي موماي، مەن سېنىڭ ئۇسمانى سېتىپ بەرسە بولامدۇ؟— دېدى ئابدۇۋەلى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ.

موماي: بۇ بالا مېنى ئەخمەق قىلامدۇ، قانداق؟! دەپ بىر مىنۇتچە ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى - دە، ئاندىن سېۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئۆزى يول چېتىدىكى ئېرىق بو-

يىدا ئولتۇرۇپ قالدى. ئابدۇۋەلى سېۋەتنى بوينىغا سېلىپ، ئوسمىچىلارنى دوراپ «ئوسمايا، ياخشى ئۈچىدۇيا!» دەپ ۋارقىراپ، ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ، مومايىنىڭ ئوسمىسىنى بىردەمدىلا پۇل قىلىپ بەرگەنىدى.

ئابدۇۋەلى شۇ ئىشلارنى ئەسلىدى - دە، دادىللىق بىلەن:

— ماتسامغۇ ماتالايتتىم، بىراق، دەسمىگە پۇل يوقتە سەلياخۇن دادا، — دېدى.

— قېنى، زىما تاڭگا زا! دەپ بىر ۋارقىراپ باققىنا.

ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئىچىگە سۈمۈرۈپ تۇرۇپ «زىما تاڭگا زا!...» دەپ بىر ۋارقىرىغانىدى، تاڭپاڭخانىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى.

— بولدى، بولدى! — دەپ كۈلۈپ كەتتى سەلياخۇن، — ئاۋازىڭ ھوسەنباي ھاجىمنىڭ زاۋۇتىدەكلا چىقىدىكەنا، مەن ساڭا خوجايىنغا دەپ ئىككى جىڭ تاڭگازا قەرز ئېلىپ بېرەي.

ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەر كوچىلىرىدا يېڭى بىر تاڭگازىچى بالا پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇ «زىما تاڭگا زا!» دەپ تولىمۇ ياڭراق ۋە يېقىملىق ۋارقىرايتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان يولۇچى تاڭگازا ئالمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا بۇرۇلۇپ بىر قاراپ قوياتتى؛ مەھەللىدىكى قىز - جۇۋانلار يۈگۈرۈپ چىقىپ: «ھوي - ي تاڭگازىچى! دەپ ئۇنى چاقىرىشاتتى، — ئاۋازىڭ ئەجەب ئوبدانىكەنا، قېنى يەنە بىر قېتىم ۋارقىرىۋەتكىنە» دېيىشىپ، ئىختىيارسىز بىرنەچچە يارماقلىق تاڭگازا ئېلىشاتتى.

ئابدۇۋەلى بوينىغا تەڭزىنى ئېسىپ، غەمسىز بالىلىق

ھاياتتىن چىن تۇرمۇش قايىنمىغا ئەنە شۇنداق كىرىپ كەلدى. ئۇ «زىما تاڭگازا!» دەپ كوچىنىپ ۋارقىراپ، ئىسسىق نانىنىڭ پۇرىقى بۇرۇنىنى كۆپۈلدەپ ئۇرۇپ تۇرىدىغان ناۋايخانىلارنىڭ، ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇرىدىغان تۆمۈرچىلەر دۇكانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتەتتى؛ ئېلىپساتارلارنىڭ قىيا-چىياسىغا تولغان بازارلارنى ئارىلايتتى. بۇ يەردە كۆرگەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئاجايىپ قىزىق تۇيۇلاتتى: بىر يەردە ئۇ بوينىغا ئالىيېشىل بوغقۇچلار بىلەن قوڭغۇراقلارنى ئېسىۋەتكەن ئاق ئوغلاقنى ئەگەشتۈرۈۋالغان ئۆشكە ئويناتقۇچىنى ئۇچراتسا، يەنە بىر يەردە «قۇيۇق قاپاق! ھوي توختاڭ موخۇ قاپاق!» دەپ ۋارقىراپ ھۆنەر كۆرسىتىۋاتقان سېھىرگەرلەرگە يولۇقاتتى. مەدداھلار سورۇنىمۇ كىشىنى ئاجايىپ جەلپ قىلاتتى. بېشىغا كۇلا، ئۇستىگە ئالا يوللۇق ئۇزۇن پەرىجە كىيىپ، قولىغا ھاسا تۇتقان مۇنداق مەدداھلارنىڭ ئەتراپىدا ھەر دائىم بىر توپ بىكارچىلار ئولاشقان بولاتتى. ئۇلار بازاردا قىلماقچى بولغان سودا-سېتىق، ئوقەتلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا مەدداھ ھېكايە قىلىۋاتقان جەڭنامە ۋەقەلىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىشەتتى. بەزىلىرى يانچۇقلىرىنى قېقىشتۇرۇپ ئابدۇۋەلىدىن بىرنەچچە موچەنلىك تاڭگازا ئېلىشاتتى - دە، كورسۇلدىتىپ يەپ، ئاپتاپ مۆكۈيۈپ ئولتۇرۇپ يەنە مەدداھنىڭ ئاغزىغا تىكىلەتتى.

ۋاڭ - چۇڭلۇق بازارلاردىن يىراقلاپ مەھەللە كوچىلىرىغا كىرگەندە ئابدۇۋەلىنىڭ خېرىدارلىرى ھويلا - ھويلىلاردىن يۈگۈرۈشۈپ چىقىدىغان ئاياللار بولاتتى. ئۇ زامانىڭ ئاياللىرىغا «دانىخان باسمىسى» دېيىدىغان بوغان گۈللۈك رەختە كۆڭلەك كىيىش مودا ئىدى. مۇنداق كۆڭلەكلەر

ئۇزۇن قوش ئېتەكلىك قىلىپ تىكتۈرۈلەتتى. خېنىملار چېچىغا جالا سېلىپ، چاچتەگمىلەر ئېسىشاتتى، بېشىغا بۆرتمە شال ياكى چۇچۇلۇق چوڭ كەشمىر ياغلىق سېلىشاتتى. ئاياللارنىڭ «چولچون ياغلىق» دېگەن نېپىز يىپەك ياغلىقمۇ ناھايىتى ئەتىۋارلىق ئىدى. ھاللىق ئائىلىلەردىكى يېشى چوڭ ئاياللار كىمخاپ دوپپا، كۆكسىگە ئۇقا تۇتۇلغان، ئىككى تەرىپىدە چېكى بار ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا يۇمشاق كېپىش مەسە كىيىشەتتى. بايلارنىڭ ئاغىچىلىرى جىيەكلىرىگە ئالتۇن قاداق تۇتۇلغان مەخمەل دوپپا كىيىپ، دوپپىسىنىڭ ئالدىغا ئالتۇنگۈل قادىۋېلىشاتتى؛ قۇلاقلىرىغا ئالتۇن پەيزە ياكى زىرە سېلىپ، بويۇنلىرىغا يوغان كەھرىۋا مارجانلارنى ئېسىپ، قولىغا خىنە، قاشلىرىغا ئوسما قويۇشاتتى. بەزىلىرى تېخى مەڭزىگە سۈنئىي مەڭلەرنىمۇ چېكىۋېلىشاتتى، قۇلىقىنىڭ تۈۋىگە سېكىلەك چاچ چۈشۈرۈپ، چاچلىرىنىڭ ئۇچىغا چاچ پۆپۈكلەرنى قوشۇپ ئۆرۈۋېلىشاتتى، پۇتىغا قونجىغا نەقىش چېكىلگەن چىتىكلەر كىيىشەتتى. ياشانغان ئاياللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بۇ ئاياللارنىڭ ھەممىسى سىرتقا چىققاندا پۈركەنجە ئارتىپ، يۈزىگە چۈمپەردە تارتىشاتتى. كوچىغا چىققاندا بۇ بىچارە خېنىملارنىڭ ئەينەكنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ سانەتلەپ قىلغان پەردازلىرىنىڭ ھەممىسى ئېچىنىشلىق ھالدا پۈركەنجە بىلەن چۈمپەردىنىڭ ئىچىدە قالاتتى ...

ئۆيدە ئولتۇرۇپ زېرىككەن مەھەللە ئاياللىرى ئابدۇۋەلىنى ئۆيىگە چاقىرىپ ئەكىرىپ، تاڭگازا سۆزىنى قىلغاچ ئەتەي پاراڭغا تۇتاتتى. ھاللىق ئۆيلەرگە كىرگەندە ئابدۇۋەلى تاملارغا ئارتىۋېلىنگەن كىلەملەر، ئۇ جابدۇقلىرىنىڭ ئىسىللىقىغا، ئۆينىڭ ئىسسىق ۋە شۇنچىلىك يورۇق

لۇققا قاراپ ئەيمىنىپ بوسۇغىدا توختاپ قالاتتى. كۆز ئالدىغا ئىختىيارسىز ئۆزلىرىنىڭ پاكار، قاراڭغۇ ئۆيى، يىرتىق پەنجىرە ئىچىدە كۆيگەن ئۆتنىڭ يورۇقى يىقىنلىرىدىكى تۆشۈكچىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان كونا مەش كېلەتتى...

— ۋاي، ۋۇي، ماۋۇ تاڭگازىچى بالىنىڭ ئوماقلىقىغا قاراڭلار! — دېيىشتى ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقان خوتۇنلار.

يەنە بەزىلىرى:

— قوللىرى مۇزلاپ قىزىرىپلا كېتىپتىغۇ بىچارىنىڭ، مەشكە يېقىنراق كېلىپ ئىسسىنىۋال.

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟ — دېسە، بەزىلىرى:

— «زىما تاڭگازا!» دەپ يەنە بىر ۋارقىرىۋەتكىنە، ھە يەنە بىر قېتىم ...

— پاھ، ئاۋازىڭ ناخشا ئېيتقاندەكلا چىقىدىكەنە! — دېيىشەتتى.

* *

تاڭگازىنىڭ بازىرى بولمىغان بەزى كۈنلىرى ئابدۇۋەلى يىراق مەھەللىلەرگىچە كېتىپ قالاتتى. بىر كۈنى ئۇ «تۈپىدەڭ»① گە يېقىن بىر كوچىغا كىرىپ قالدى. ئابدۇۋەلىدىن ئون-يىگىرمە قەدەمچە ئالدىدا بېشىغا قاما قۇلاقچا، ئايىغىغا قاچىلداپ تۇرىدىغان مەسكاپ ئۆتۈك كىيگەن، قېلىن مۇۋۇت چاپىنى ئۈستىدىن شايى بەلباغ باغلىغان بىر كىشى كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا ئورۇق ئات مىنىۋالغان بىرى ئابدۇۋەلىنى يانداپ ئۆتتى. ئاتلىق ئادەم

---

① تۈپىدەڭ — غۇلجا شەھىرىدىكى مەھەللىلەرنىڭ بىرى.

ھېلىقى يولۇچىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا «گۈپ» قىلىپ ئاتتىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى - دە، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا خارقىراپ يېتىپ قالدى. بۇنى كۆرگەن يولۇچى چۆچۈپ ئۆزىنى تام تۈۋىگە ئېلىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي جەكچىيىپ تۇرۇپلا قالدى. ئارقىدىنلا قەيەرلەردىندۇ بىر نەچچەيلەن دۈپۈرلىشىپ يېتىپ كەلدى - دە، بىرىپ ھېلىقى شايى بەلباغلىق يولۇچىنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ، كۆزلىرىگە قولىنى شىلتىپ، تەرەپ - تەرەپتىن نوقۇشتۇرۇپ كەتتى.

— ھوي، قانداق نېمىسەن؟ ئاۋۇ ئادەمنى نېمە قىلدىڭ؟

— خۇدا ھەققى مەن نېمە قىپتىمەن؟

— يەنە مەن نېمە قىپتىمەن دەيسەنغۇ، بىز كۆرمىدۇقمۇ؟ ئېتىنى ئۈركۈتۈپ يىقىتىۋەتتىڭغۇ.

— ھوي مۇسۇلمانلار، نېمە دەيدىغانسىلەر ...

— ئوشۇق گېپىڭنى قوي، قارا ئەنە ئۆلىدىغان بولدى، ئەمدى قانداق قىلىسەن؟ ...

شۇ چاغدا ئارقىدىن يەنە بىرەيلەن كېلىپ:

— ھوي بۇ ئوسمان بايۋەچچىكەنغۇ! — دەپ ئوسمان بايۋەچچىنىڭ ياقىسىدىن باشقىلارنىڭ قولىنى ئاجراتتى، بايۋەچچىگە قاراپ، — بولدى، بولدى، يانچۇقلىرىدا پۇل بولسا بۇلارغا پۇل بېرىپلا قۇتۇلسىلا. ئاۋۇ بىچارىمۇ خېلى قاتتىق چۈشكەن ئوخشايدۇ، تېخى قوپالمايۋاتىدۇ، — دېدى.

بايۋەچچە كۆپكۈندۈزدىلا ئۆزىگە يولۇققان بۇ بالا - قازانى ئىچىدە مىڭنى تىللاپ، يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى ئېلىپ ھېلىقىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى - دە، چاپىنىنىڭ دۈمبىسىنى قىقىپ كېتىپ قالدى. ئورۇق ئات تام تۈۋىدە ياۋاشلىق بىلەن بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇراتتى؛ ئاتتىن يىقىل-

غان ئادەم تېخىچە يول ئۈستىدە ياتاتتى. بايىقىچە يىراقلاپ كۆزدىن يىتكەندىن كېيىن مېلىقلار توپىدا ياتقان ئادەمنىڭ قېشىغا كېلىپ:

— قوپەۋا ئۆلۈك، يېتىۋېرىسەن!— دەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇشتى - دە، قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرەيلەننىڭ كۆزى چەتتە ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرغان ئابدۇۋەلىگە چۈشتى.

— ئاشنىلەرھەمەي، مەيەردە تاڭگازىمۇ بار ئىكەن، كېلىڭلار، ئازراقتىن يەيلى، ئاچقان بەركە دال بولىدۇ.

ئۇلار قورقۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ھەش - پەش دېگۈچە باگزىلارنى يەپ تۈگىتىپ، قالغان تاڭگازىلارنى بۆلۈشۈپ يانچۇقىغا قويۇپ، تەنزىنى قۇرۇقداپ قويدى. ئاندىن مەردلىك بىلەن تاڭگازىنىڭ پۇلىنى تۆلىشىپ دۆڭشوپاڭ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرگەندەك ئىتتىك كېتىشتى،

دۆڭشوپاڭ — شەھەردىكى ھاراق چىقىرىدىغان داڭلىق شوپاڭلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قاۋاقخانا شەھەرنىڭ شەرقىدە بولغاچقا خەنزۇلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەيتتى؛ ئۇ توپىدەك مەھەللىسىگە كېتىدىغان دۆڭنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەۋالغانىدى. دۆڭشوپاڭنىڭ يېنىدا پارچە ھاراق ساتىدىغان دۇكان بار ئىدى. دۇكان ئالدىغا ئۇزۇن بەندىڭلەر قويۇۋېتىلەتتى، بۇ يەر يېزىلىقلار شەھەرگە كىرىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە بولغاچ، ھاراقنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىدى. خېرىدار كېلىشى بىلەن دۇكان خوجايىنى ھاراق كۈپىنىڭ ئاغزىغا باستۇرۇپ قويغان قۇم خالتىنى كۆتۈرۈپ، خىدىك (گەمچەن)نى چولتۇك قىلىپ چۆكتۈرۈپ قارا مىجىرغا ھاراق قويۇپ سۇناتتى.

دۆڭشوپاڭنىڭ هارىقى كۈچلۈك ۋە ئىچىشلىك ئىدى. هاراقنى ئىچىپ بولۇپ، ھېجىرنى يوكەي ئۈستىگە قويغاندا هاراقنىڭ يۇقى قاچا تۈۋىگە مايدەك ئېغىر ساقىيتتى. قاۋاقخانىنىڭ ئالدىدا يەنە كاللا - پاقالچاق، پاڭگارۇ ساتىدىغانلارمۇ بار ئىدى.

ئالاھىدە مېھمانلارنى خوجايىن دۇكان ئىچىگە باشلايتتى. ئۇزۇن قاراچاپان، بېشىغا ئۈستىدە قارا توپپىسى بار موزىلارنى كىيگەن ئەمەلدارلار دۇكاننىڭ ئىچىدە پارقىراپ تۇرغان ئۇزۇن مىس غاڭزىلاردا تاماكا تارتىپ ئولتۇرۇپ هاراقنىڭ پەيزىنى سۈرەتتى... بۇ يەردە يەنە كۆزنى يىرتىپ ئىچىپلا قاۋاقخانىنىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدىغان هاراقكەشلەر، ھەۋەسكە هاراق ئىچىدىغان بايۋەچچىلەر، قىمارۋاز، لۈكچەك دېگەندەك ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى.

شۇ كۈنى كەچ ئابدۇۋەلى كۈندۈزى كۆرگەن ۋەقەنى ئۆيدىكىلەرگە سۆزلەپ بېرىۋىدى، ئاكىسى ئابدۇلئەزىز قاتتىق كۈلۈپ:

— ھە، دۆڭشوپاڭنىڭ ئۇششۇقلىرىغا ئۇچراپسەندە، هاراققا پۇل تاپالمىسا ھەرقانداق قۇۋلۇق - شۇملۇقنى قىلىشتىن يانمايدىغان نېمىلەر ئۇ، ھېلىمۇ سېنىڭ تاڭگازاڭنىڭ پۇلىنى بېرىپتۇ، — دېدى.

— ئاكا، خەقلەر نېمىشقا هاراق ئىچىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئابدۇۋەلى.

— ساڭا نېمە دەپ چۈشەندۈرسەم بولار، — دېدى ئابدۇلئەزىز، — ھەممىنى چوڭ بولغاندا بىلىسەن. بەزىلەر دەرد - ئەلەم، ھەسرىتىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىچىدۇ. بەزىلىرى هاراققا ئۆگىنىپ قېلىپ، بىكارچى بولۇپ، هاراققا پۇل

تاپالمىغاندا ھەرقانداق ئەسكىلىكنى قىلىشتىن يانمايدىغان بولىدۇ. بەزىلەر نېمىگە ھاراق ئىچىۋېرىپ، ئاخىرىدا جەممە نېمىسىدىن ئايرىلىپ قىپيالىڭاچ بولۇپ قالىدۇ.

شوپاڭدا ھاراق ئىچسەم،
شەتىلەڭ داڭزىغا ئالدى.
تۆت كۈنلۈك بۇ ئالەمدە
ئوينىۋالغىنىم قالدى.

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانمۇ سەن؟ مانا بۇ ناخشىلارنى ئاشۇنداق شوپاڭلاردىن ھەممە نېمىنى ئۇتتۇرۇپ، كېيىپ قايتقان ئادەملەر ئېيتقان. بۇندىن كېيىن سەن تاڭگىزا ساتەمەن دەپ ئۇنداق يىراقلارغا كەتمە!

* *

يەنە بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ئاجايىپ بىر ئىشقا يولۇقتى. شۇ كۈنى دولان دەرۋازىسى ئالدىغا خېلى كۆپ ئادەم توپلاشقانىدى. بىر چاغدا ئۇلار «چىقتى، چىقتى!... كېلىۋاتىدۇ!» دېيىشىپ تەۋرەپ كېتىشتى. ئابدۇۋەلىنىڭ كۆزى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئىككى يەمشۈك ھارۋىغا① چۈشتى. ھارۋىنى ئىبراھىم بوتۇق، مەرۇپ دېگەن ھارۋىكەشلەر ھەيدىگەنىدى. ھارۋىلارنىڭ ئۈستىگە بىلەكتەك بادىرىلاردىن توساق قىلىنغان قەپەس ئورنىتىلغانىدى. ھەر بىر قەپەسكە چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ

---

① يەمشۈك ھارۋا — ئىككى ئات قېتىلغان كىرا ھارۋىسى.

كەتكەن بىردىن «گۇناھكار» سولانغانىدى، ئۇلارنىڭ بوينىغا قېلىن ياغاچ قوۋۇق، قولىغا كويزا، پۇتىغا ئېغىر كىشەن سېلىنغانىدى. ھارۋىلارنى ئىككى تەرەپتىن يالاپ ئاتلىق يايىلار كېلەتتى. يايىلارنىڭ بەزىلىرى قىلىچ، بەزىلىرى ئەيجەغى چىقىپ كەتكەن كونا مىلتىق ئېسىۋالغان بولۇپ، قەپەستىكى «گۇناھكار» لاردىنمۇ ئاۋارە كۆرۈنەتتى. كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى:

— ئابلاخۇن كۆككۆز دېگەن شۇ.

— ئۈرۈمچىگە ئېلىپ مېڭىپتۇ، ئۈرۈمچىگە!...

— ئارقىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغىنى سۇلايمان بولىدۇ.

— سۇلايمان، ئوغرىما؟!

— ئوغرى بولامدۇ؟ خەلقنىڭ قېنىنى ئىچكەن غوجاملارنىڭ ئەدىبىنى بەرگەن ئەزىمەتلەر!

— ھەي، ياخشىغا كۈن يوق، يامانغا ئۆلۈم، دېگەن شۇ...

ئالدىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغان ئابلاخۇن كۆككۆز توغرىكۆۋرۈكلۈك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىلىرىنىڭ كوچىلىرىدا ئويناپ چوڭ بولغان نۇرمەھەممەت، تۇرسۇنمەھەممەت دېگەن ئوغۇللىرىنى ئابدۇۋەلى ئوبدان تونۇيتتى. شۇ چاغدا ئابلاخۇن كۆككۆز خۇددى ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىياللارنى بىلىپ قالغاندەك، مۇنداق دەپ ناخشا باشلىدى:

نۇرمەھەممەت بالام قالسۇن،
تۇرسۇنمەھەممەت بالام قالسۇن.
مەن ئۆلسەم ئۆلۈپ كېتەي،

ئەل يۇرتۇم ئامان قالسۇن.
ئوڭ يېنىمدا يۈز چېرىك،
سول يېنىمدا يۈز چېرىك.
بۇ جېنىم ئامان بولسا
بەگلەرنىڭ قالماس تېرىك ...

ناخشا ئاۋازى بىلەن تەڭ پايلار جىددىيلىشىپ قالدى. ئىبلاخۇن كۆككۆزنىڭ ئاۋازىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئۇلار بىرنېمىلەردى دەپ ۋارقىرىشىپ كەتتى. بارغانسېرى ئۇلغىيىۋاتقان خەلق توپى كۆلچەلۈك گۈرۈلدەيتتى. پايلار ئاتلار بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ يول ئېچىپ، ھارۋىكەشلەرنى قامچا بىلەن جۆتلۈپ تېز ھەيدەشكە بۇيرۇدى. ئابدۇۋەلى تەئزىيەسىنى كۆتۈرگىنىچە ئادەملەر ئارىسىدا ئۇياق - بۇياققا سوقۇلۇپ، تاكى سايىنىڭ بويىغىچە ئەگىشىپ باردى - دە، ھارۋىلار سايدىن ئۆتۈپ كۆزدىن يىتكۈچە قاراپ قالدى. يىراقلاردىن يەنە ئىبلاخۇن كۆككۆزنىڭ ناخشىسى ئاڭلانماقتا ئىدى.

بوكلۇنىمەكمىن، ئەتىمەكمىن
سوراقنىڭ ۋاقتى؟
بۇ زالىملار چايان بولۇپ
ئەجەبمۇ چاقتى.
زىندان تېمى ئېگىز دېگەن،
چىققىلى بولماس.

كۆككۆز جېنىم ئامان بولسا
بەگلەر قۇتۇلماس ....

ئەنە شۇ قەپەسلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ كۆزدىن يىراقلاپ كېتىپ بارغان قەيسەر ئادەمنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ بىر تارىخ بولۇپ قالىدىغانلىقى، ئۇنىڭ تەلكە تاغلىرىدىن ئۆتكۈچە ئېيتقان ئاجايىپ ناخشىلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىنىڭمۇ سەھنىلەردە قانچە قېتىملاپ تەكرارلايدىغانلىقى ئۇ چاغدا تېخى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىغىمۇ كېلىپ باقمىغانىدى.

يەتتىنچى باب

موزدۇزلار ئارىسىدا

شۇ كەملەردە، دەڭدەرۋازىدىن چىقىپ سول تەرەپكە سېپىل ياقىلاپ ماڭغاندا «ئىسلى ۋاڭماجىمنىڭ دېڭى» دەيدىغان چوڭ بىر دەڭ بولىدىغان. دەڭنىڭ قارشىسىدىكى سېپىل تەرەپكە ياقۇپ دۇكاباي دېگەن كىشى قاتار دۇكانلارنى سالدۇرغانىدى. ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان بۇ دۇكانلارنىڭ بىر - ئىككىسىدە ئېگەر - جابدۇق ياسايدىغان ئۇستىلار بار ئىدى. قالغان دۇكانلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك موزدۇزلار ئىشلەيتتى. ھەر بىر دۇكاندا ئونغا يېقىن موزدۇز قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىش تىكەتتى. بۇ موزدۇزخانىلاردىمۇ ئابدۇۋەلىنىڭ دائىملىق خېرىدارلىرى بار ئىدى. دۇكاننىڭ بولۇڭىغا دۆۋىلەپ قويۇلغان قېلىپلار، تامدىكى

مىخلارغا ئېلىپ قويۇلغان ھەر خىل ئەندىزىلەر، مەشىنىڭ ئۇستىگە قىزىتىش ئۈچۈن قويۇلغان داغماللار، ئۇستاملارنىڭ ئالدىدا مىج، قارىگۇل قاچىلىرى، ھەر خىل ئەسۋابلار، كىمدۇ بىرلىرىنىڭ باشلىتىش ئۈچۈن بەرگەن ئۆتۈكىنىڭ كونا قونجى. رەخت ـ پۇرۇچلاردىن ئۇرۇپ تۇرغان ئاچچىق كۆن پۇرىقى بالىنى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى، موزدۇزلار ئابدۇۋەلىنىڭ «زىنما تاڭگازا!» دەپ ۋارقىرىغان تونۇش ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەنلا ئۇنى دۇكانغا چاقىرىشاتتى ـ دە:

— ھە قېنى، «زىنما تاڭگازا» دەپ يەنە بىردەم ۋارقىرىغىنا. — دېيىشەتتى.

ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئىچىگە راسا تولدۇرۇپ «زىنما تاڭگازا!» دەپ كېلىشتۈرۈپ ۋارقىرايتتى. بالىنىڭ ئاۋازىدىن ھۇزۇرلانغان موزدۇزلار قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشەتتى ـ دە، ئاندىن تاڭگازا سودىسى باشلىنىپ كېتەتتى. بەزى ئۇستاملار تاڭگازىنى ئېلىپ، شۇ زامانلا ۋارسىلدىتىپ يەپ مەزە قىلىشاتتى. بەزىلىرى «باللارغا ئالغاچ كېتەي» دەپ يەشماللىرىغا ئوراپ سوغۇقراق يەرگە ئىتتىرىپ قويۇشاتتى. بەزىلىرى «پۇلۇڭنى ئالدىمىزدىكى جۇمەدە ئىش ھەققى ئالغاندا ئالىسەن ـ ھە!» دەپ نىسىمۇ قىلىشاتتى.

بىر كۈنى مېھرىبان دېگەن ئۇستا ئابدۇۋەلىدىن سوراپ قالدى:

— ئېتىڭ نېمىدى، بالام؟

— ئابدۇۋەلى.

— ھە، ئابدۇۋەلى. خېلى زېھنىڭ بار كۆرۈنىسەن، نېمىشقا ھۈنەر ئۆگەنمەيسەن؟

— ...

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟

— ھەمبۇللانىڭ.

— ئۆيۈڭ نەدە؟

— تىنوغرىكۆۋرۈكتە.

— داداڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟

— دادام ئۆلۈپ كەتكەن.

— يېتىمكەنسەندە، ئاپاڭچۇ؟

— ئاپام ئۆيدە...

— بالام تاڭگازىچىلىقنى قوي، ئاپاڭغا ئېيت، بىزنىڭ ئۇستام بىلەن سۆزلىشىپ، سېنى ھۈنەرگە بەرسۇن.

بۇ دۇكاندىكى ئۇستاملار ئابدۇۋەلىنىڭ كۆزىگە ئۆز ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدەك ئىللىق كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالغانىدى. مېھرىبان ئۇستامنىڭ ئاتىلارچە مەسلىھىتى ئۇنى ناھايىتى خۇش قىلىۋەتتى. ئابدۇۋەلى تاڭگازىنى سېتىپ بولۇپ ئۆيىگە ئالدىراش ياندى - دە، ئانىسىغا ئۇستاملارنىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى.

— قانداق بولار؟ — دەپ ئويلىنىپ قالدى ھەلىمەخان.

— ماقۇل دېگىنە ئاپا! — دەپ ئۈمىد بىلەن ئانىسىغا تىكىلدى ئابدۇۋەلى.

— ئوقەتىڭ خېلى يورۇشۇپ قېلىۋىدى...

— بوپتۇ، دېگىنە ئاپا. ئارىمىزدا ئابدۇۋەلى بولسىمۇ ھۈنەر ئۆگىنىپ قالسۇن، — دەپ سۆز قىستۇردى ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىز، — ئۆينىڭ چاي - تۇزىنى مەن بىرنېمە قىلىپ تۇرارمەن.

— ماقۇل، رەھمەتلىك داداڭمۇ سېنى «ھۈنەرگە بەرسەك» دېگەنىدەك قىلىۋىدى، مەن ئۇستاملار بىلەن سۆزلە-

شىپ باقاي، — دېدى ھەلىمخان بالىنىڭ راينى قايتۇرۇشقا كۆڭلى قىيماي.

شۇ گەپتىن كېيىن ھەلىمخان ھېلىقى موزدوزخانىنىڭ باش ئۇستىسى — ئەيسا ئۇستىنى ئۆيگە چايغا چاقىردى. ئۇستام ئابدۇۋەلىنى بەش يىللىق مۇددەت بىلەن شاگىرتلىققا ئالماقچى بولدى. ئۈچ يىلغىچە بالىغا ھېچقانداق ھەق بېرىلمەيدىغان، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئەھۋالغا قاراپ ئاز - تولا ئىش ھەققى تۆلەيدىغان بولۇپ كېلىشىم تۈزۈلدى. كېلىشىم خەتنى ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام گۇۋاھ بولۇپ پۈتۈپ بەردى.

* *

ئىلى ئەزەلدىن تېرە خام ئەشياسىنىڭ موللۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. لېكىن، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، بۇ خام ئەشيالار ئىنتايىن ئەرزان باھادا چەتكە ئېقىپ چىقىپ كېتەتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار، بىر قەدەر يىراقنى كۆرەر بايلار يەرلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. مۇسابايوپلار ئائىلىسى گېرمانىيەدىن بىر يۈرۈش ماشىنا ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىپ ئەكىلىپ، ئىلىدا تۇنجى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، شەخسىيلەرنىڭ كۆن، شاۋرۇن ئىشلەش تېخنىكىسىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئۆستى. ئىلى خۇرۇمى، ئىلى ئاياغ كىيىملىرىنىڭ داڭقى چىقىشقا باشلىدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ساراي - دەڭلىرىگە يۈزلەپ سو-

دىگەرلەر، تۆگە كارۋانلىرى، ئېشەكچىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بولدى. كۆن - خۇرۇم، ئاياغ كىيىملىرى سېتىلىدىغان «ۋاپۇرۇش بازىرى» غۇلجىدىكى ئەڭ ئاۋات بازارلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ يەردە ئادەتتىكى ئېلىپساتارلار، كۆن - خۇرۇم سودىسى بىلەن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بايلار، بىلىكىگە ئىلىۋالغان ئۆتۈكنى ھەدەپ يېڭى بىلەن سۈرتۈپ خېرىدار كۈتۈپ تۇرغان موزدۇزلار، ئالدىغا دۈپلىرىنى سالىپ ئولتۇرغان ناھالچىلار ۋە يىپ - يىڭنە، موم، سىرەج، قارىگۇل ئوخشاش موزدۇزلارغا كېرەكلىك ماللارنى ساتىدىغان يايمىچىلار مىغىلدىشىپ يۈرەتتى. ئابدۇۋەلى شاگىرتقا كىرگەن ئەيسا ئۇستىنىڭ دۇكىنى ئەنە شۇ بازاردىكى سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىنى مال بىلەن تەمىنلەيدىغان يۈزلىگەن ئىشخانىلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئەيسا ئۇستىنىڭ ئالتە - يەتتە ئىمكاسى بار ئىدى. ئۇلار بازارغا ئۆتۈك، مەسە، سەندەل، چېپىك تىكىشەتتى. زاكازمۇ قوبۇل قىلىشاتتى. بۇ دۇكاندا ئىش تەرتىپى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. بىر ئۇستا ئىش كەسسە، يەنە بىرى ماشىنا سېلىپ زاكاتۇپ قىلاتتى؛ بىرەيلەن باشلىقنى تىكسە، يەنە بىرەيلەن ئارقا چاكنى چاتاتتى. شاگىرتلار كۆپىنچە پاشنا قاتۇراتتى. قاتار كەتكەن بۇ دۇكانلاردا يەرلىك ئۇستىلاردىن باشقا يەنە يەركەنتتىن ئۆتكەن كىشىلەر، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئۇستىلار بار ئىدى. خىلمۇ خىل ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بىر يەرگە جەم بولغان بۇ ئادەملەرنىڭ ئاڭلىغان - بىلگەنلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلار ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىپ، ھەسرىتىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن بىر-

بىرىگە قىزىق ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىشاتتى ياكى بولمىسا ناخشا ئېيتىشاتتى. بۇ يەردە يەركەنتتىن كەلگەن ئاتاقلىق ناخشىچى مەشرۋاخۇن بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىزامىدۇن ئۇستام، ھاكىمجان، مەھەممەت تۇرغۇن، داۋۇت توكۇ دېگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ناخشىغا بوش كەلمەيدىغان ئادەملەردىن ئىدى. ئەيسا ئۇستامنىڭ ئۆزىمۇ ئىش كېسىپ ئولتۇرۇپ ناخشىغا چۈشۈپ كېتەتتى.

ئابدۇۋەلى ئەتىگەندە كېلىپ دۇكاننى سۈپۈرۈپ - سۈپۈرەتتى، ئۇستاملارغا چاي دەملەيتتى. كېيىن - كېيىن، يېپ ئېشىپ مومدايدىغان، غىپ - غىپ① تىكىدىغان بولدى. ئۇنىڭ قولى ئىشتا بولسىمۇ، قۇلىقى ئۇستاملارنىڭ گەپ - سۆز، ناخشىلىرىدا بولاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ھۈنەرۋەنلەر ئارىسىغا قېتىلىشى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم بىر بۇرۇلۇش بولدى...

* *

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى دەڭمەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ئېلاخۇن ناۋاينىڭ دۇكىنىدىن ئۇستاملارغا نان ئەكېلەتتى. چۈشتە ئۇستاملار دۇكاندىلا چاي قاينىتىپ ئىچىشەتتى. يەنە ھەر بىر دۇكاندا يېتىپ - قوپىدىغان بويتاق يېتىمچەلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارغا كېتىدىغان نان ئاشۇ ناۋايخانىدىن نېسىگە ئېلىناتتى. ئېلاخۇن ناۋاي ئوتتۇرا بوي، كەكە

---

① غىپ - غىپ تارتىش — ھاكىرتلارنىڭ يېڭىنىڭ ئۇچىدىكى چەكمەي، تىككىنى يېڭىنى بىر تۇتۇشتىن تەكرار ئۆلچۈزۈۋېرىدىغان ئاۋال گەۋدەلەرنى ھەرىكىتى.

ماقال ئادەم ئىدى. ناۋاي ئۇستام ساۋاتسىز بولغاچقا ئابدۇۋەلى نېسىگە بەش نان ئالسا ئۇستام تامغا بىر دۈگلەك سىزىپ قوياتتى. ئەگەر ئون نان ئالسا ھېلىقى دۈگلەكنىڭ ئىچىگە يەنە بىر دۈگلەك سىزىپ قوياتتى، موزدۇزخانىدىكىلەر ھېسابلىشىپ نانلارنىڭ پۇلىنى تۆلىۋەتكەندىن كېيىن، تامدىكى دۈگلەكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۈستىدىن چىچىۋېتەتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ناۋايخانىنىڭ ئالدىغا ئەمدىلا يېتىپ كېلىۋىدى، ئېلاخۇن ناۋاي تونۇر ئۈستىدىن بويىنىنى سوزۇپ:

— بالام، قارىغىنا نېمە گەپ بولغاندۇ؟! — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلى ئارقىسىغا قاراپ دەڭدەرۋازا تەرەپتىن گۈلدۈلدەپ چىقىۋاتقان ئادەملەرنى كۆردى - دە، شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈدى. ھەممىنىڭ ئاغزىدا:

— ھاسان ئوغرى.

— ھاسان ئوغرىنى ئۆلتۈرگىلى ئېلىپ چىقىپتۇ، دېگەن سۆزلەر تەكرارلىناتتى. ئابدۇۋەلى قىستىلىپ توپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقان قەپەسلىك ھارۋىنى كۆردى. بۇ ھېلىقى ئېلاخۇن كۆككۆزنى ئېلىپ ماڭغان ھارۋىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى، پەرقى — بۇ ھارۋىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەس ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ ياسالغاندەك قىلاتتى. ھارۋىنىڭ ئەتراپىنى يايىلار قورشىۋالغانىدى. قەپەس ئىچىدە بويىنىغا قوۋۇق، پۇتىغا ئۇزۇن كىشەن، قولىغا كويزا سېلىنغان ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ بىر ئادەم تۇراتتى. ئۇ ئۈستىگە ئاق كۆڭلەك، كۆڭلەك تۆ-

پىشىگە قارا پىنجەك كىيگەنىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇراتتى. ئۇ قەپەس ئىچىدە تۇرۇپ يۇلقۇنۇپ: «خوش بۇرادەرلەر، مېنى تۇتۇپ بەرگەن مۇناپىقلارنىڭ جاجىسىنى خۇدا ئۆزى بېرەر!...» دەپ ۋارقىرايتتى.

ياپىلار ھارۋىنى ئوتتۇل خەنزۇ بازىرى تەرەپكە ھەيدىدى. قەپەس ئىشىكىگە ئېسىلغان يوغان قۇلۇپ ئىككى تەرەپكە توختىماي ئىرغاڭلايتتى. ئابدۇۋەلى نان ئالىدىغان ئىشىنى ئۇنتۇپ، توپقا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى.

ھارۋا ئارىدۆڭگە كېتىدىغان چوڭ يول بىلەن مېڭىپ، ئاقسۇ مەسچىتىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا سول تەرەپتىكى تار كوچىغا بۇرۇلدى - دە، دۆڭگە چىقىپ كەتتى. دۆڭ ئۈستىگە يەتكەندە ياپىلار خەلق توپىنى ئارقىغا سۈرۈپ، قەپەسلىك ھارۋىنى ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا ئېلىپ كىرىپ توختاتتى. ئادەملەر: ئەمدى قانداق دەھشەتلىك ئىشلار بولىدىكىن، دەپ بارغانسېرى قىستىلىشىۋاتقان ئىدى. چوڭ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا قالغان ئابدۇۋەلى ھېچنېمىنى كۆرەلمىدى. پەقەت كىشىلەرنىڭ مۇنداق سۆزلىرىنى ئاڭلىدى:

— ئەنە ئاستى، ئاستى. دارغا ئاستى.

— قەپەسنىڭ ئىچىدىن بېشىنى چىقىرىپلا ئاستى.

— بىچارىنىڭ جېنى چىقمايۋاتىدۇ.

— ئەنە بويىنىنى قىسقان ياغاچقا يەنە پالاھ قېقىۋاتىدۇ...

ئابدۇۋەلى كۆز ئالدىغا دەھشەتلىك بىر مەنزىرىنى كەلتۈرۈپ قارا تەرگە چۆكۈپ كەتتى. ئۇ قورقۇنچ ئىچىدە كۆزىنى يۇمىۋالدى. ئابدۇۋەلى كۆزىنى ئاچقاندا ھاساننىڭ گەۋدىسى قەپەس ئىچىدە جانسىز ساڭگىلاپ تۇراتتى.

شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە ئېلاخۇن ناۋايدىن ئاڭلىغان ئىش كەلدى-دە، شەھەرگە قاراپ ئوقتەك يۈگۈرۈپ كەتتى.

شۇ كۈنى، قورسىقى ئېچىپ تارتىشىپ كەتكەن ئۇستاملار ئابدۇۋەلگە خېلى كۆيدى. بىردەمدىن كېيىنلا يەنە ئۇلار، «بوپتۇلا، كىچىك بالا ئەمەسمۇ!»، «كىچىكلىك دېگەن شۇ» دېيىشىپ شاگىرت بالىنىڭ گۇناھىنى ئۆتۈنۈشتى. چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ھاساننىڭ گېپىگە چۈشۈپ كەتتى:

— ھاسان ئوغرى ئەمەس، ھارامدىن مال-دۇنيا يىغقانلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىدىغان ئوغۇل بالا.

— قىپقىزىل تۆھمەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتتى-دە، بىچارە!

— مەنمۇ ھاساننى كۆرمىگەن، — دېدى جەنۇبلۇق بىر ئۇستام، — ئاڭلىسام، يۈگۈرۈپ كېتىپ بارغان ئاتقا قولى ئېلىشىپلا قالسا سەكرەپ مىنىۋالغۇدەكقۇ؟!

— ئۇنىڭ چاققانلىقىغا گەپ ئىشلىمەيتتى، — دېدى مەھەممەت تۇرغۇن قوپال قىلىپ يۆگىگەن موخۇركىسىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرۇپ، — ھاساننى يايلار تۇتالماي يۈرگەندە، بىر قېتىم ئۇ شەھەرگە ئېتىنى تاقىلاتقىلى كىرىپ قالسا بولىدۇ. ئۇنى تۆمۈرچىلەرنىڭ دۇكىنى ئالدىدا كۆرۈپ تونۇپ قالغان بىر پايلاقچى يۈگۈرگىنىچە بېرىپ يامۇلغا خەۋەر قىپتۇ. يامۇلدىن دەرھال ئون نەچچە چېرىك چىقىپ ھاسان تۇرغان يەرنى قورشىۋاپتۇ. ھاسان ئاتنى تاشلاپ ئۇدۇل كەلگەن بىر تار كوچىغا قاراپ قاچقان ئوخشايدۇ. يايلار قىقاس-چۇقان سېلىشىپ ئارقىسىدىن قوغلاپ كىرىپتۇ. ھېلىقى بىر خالتا كوچا ئىكەن،

ھاسان بىرىپ سىپىلغا تاقىلىپ قاپتۇ - دە، ئىككى قولىجىدىن ئىككى پىچاقنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ ئېلىپ، يۈگۈرگىنىچە كېلىپ سىپىل تېمىغا سانجىپ، قاپلاندەك چىقىپ كېتىپتۇ. سىپىلنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۈشكەندىن كېيىن كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

— ھا - ھا - ھا! — دەپ ھۇزۇر قىلىپ كۈلۈشۈپ كەتتى ئۇستاملار.

— ھە، مەھەممەت ھازىر دېگەن ئىش بولغاندىن كېيىن، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى ئىش كېسىۋاتقان ئەيسا ئۇستام، — يامۇلدىكىلەر ئۇزۇنغىچە ھاساننى تۇتالماي ئاخىرى «كىم ھاسان ئوغرىنى تۇتۇپ بەرسە، مانچە پۇل بېرىمىز» دەپ جاكارمۇ چىقارغانمىدى. بويى بىلەن ئالتۇن بەرسىمۇ كىم ئۇنى تۇتۇپ بېرىدۇ دەيسىلەر؟! لېكىنزە، ئادەمگە ئادەم ئوخشايدىغان گەپكەن. بىر كۈنى ھاسان شەھەرنى سېغىنىپ، دەريادىن ئۆتۈپ، ئايدۇڭدىكى دۆڭدە بۇ تەرەپكە قاراپ تاماكا چەككەچ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن ئاداۋىتى بار بەرەز كۆكبېشى سۇ ياقىلاپ، ئېرىقلارنى تەكشۈرگەن بولۇپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەپتۇ. ئاندىن كەتمەن بىلەن غولىغا بىرنى ئۇرۇپ غول ئۇستىخىنىنى چېقىپ تاشلاپتۇ - دە، بىرقانچە گۇيپاكچىلىرى بىلەن بىر بولۇپ ھاساننى تۇتۇپ بېرىپتۇ.

— ھوي ئىپلاس! — دەۋەتتى بىر ئۇستام، — ھەقىچان پۇل، مەنسەپنى دەپ شۇنداق قىلغاندۇ - ھە؟!...

* * *

تۇرمۇش شۇنداق رەڭگارەڭ ئىدى. ئۇنىڭدا كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغان، خۇشاللاندۇرىدىغان، ئويلاندۇرىدىغان، مۇڭلاندۇرىدىغان نەرسىلەر تولۇپ تۇراتتى. بازاردىكى كۈندىلىك تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە پالاقشىپ بىر - بىرىگە سوقۇلۇپ يۈرگەن ئادەملەر، ئات ئۈستىدە كېدىيىپ كېتىپ بارغان پايۋەچچىلەر، بىر تىيىن ئۈچۈن ئۆمۈر بويى يول ساناپ قاداقلىشىپ كەتكەن قوللىرى بىلەن بىر - بىرىنىڭ كانىيىنى سىقىشىۋاتقان سودىگەرلەر، دوقمۇشلاردا قول سۇنۇپ ئولتۇرغان. دىۋانىلەر، سۆلەتلىك ئاتلار قېتىلغان پەيتۇندا تەكەببۇرانە ئولتۇرۇپ، ھەممىنى چاڭ - توزانغا كۆمۈپ كۆلدۈرلەپ ئۆتۈپ كېتىشىۋاتقان ئەمەلدارلار ئابدۇۋەلىنىڭ مېڭىسىدە تۇرمۇش ھەققىدىكى يېڭى چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلاتتى... بازاردىكى شۇنچە ۋاڭ - چۇڭ ئىچىدە ئۇ ھەممىدىنمۇ ناخشا ئاۋازىنى پەرق ئېتىشكە ناھايىتى سەزگۈر ئىدى. ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر كۆڭلىدىكى كىشىگە ئېيتىپ بولالمايدىغان سىرلىرىنى ئاشۇ ناخشىلار بىلەن بايان قىلىدىغاندەك بىلىنەتتى. قەيەردىن ناخشا ساداسى كۆتۈرۈلسە، شۇ يەردە ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا توختاپ قالاتتى.

بىر كۈنى ئۇ ئەتىگەندە ئىشقا كېتىۋېتىپ موللا ئۆمەرنىڭ دېگى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى. تولىمۇ ياڭراق ۋە ھېسسىياتلىق ئېيتىلىۋاتقان بۇ ناخشا ئەتىگەندە ھەرقانداق ئادەمگە كۈچلۈك تەسىر قىلاتتى. ئابدۇۋەلى ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ شۇ تەرەپكە كەتتى.

موللا ئۆمەرنىڭ دېگى ئارقىسىدا شەنگەن يامۇلغا سۇ كىرىدىغان بىر نو بار ئىدى. نو بېشىدا بىر ئادەم ئۇزۇن

ئارغامچا بىلەن ھارۋىدىكى تۇڭغا سۇ تارتىۋاتاتتى. ناخشىنى ئەنە شۇ ئادەم ئېيتماقتا ئىدى. ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ، چېچى گەدىنىگە چۈشكەن بەستلىك بۇ ئادەمنىڭ كۆرۈنۈشى غەلىتە ئىدى. ئۈستىدىكى ياماق چۈشكەن ئۇزۇن چاپىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كىيىمىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇ سۆزنى ئالدىرىماي تارتىپ، چېلەكنى سۇغا تاشلاش ئارىلىقىدا ناخشا ئېيتاتتى:

مۇنداقمۇ بولارمەنمۇ،
بالاغا قالارمەنمۇ.
جاپانى تولا تارتىپ،
ھالاۋەت كۆرەرمەنمۇ...

قۇرۇق چېلەكنىڭ ھەر قېتىم ھارۋا قىرىغا «دوڭ» قىلىپ ئۇرۇلۇپ، سۇغا «پاققىدە» چۈشۈشىدىن چىققان سادا گويا بۇ ئادەمنىڭ ناخشىسىغا تەڭكەش بولۇۋاتقاندەك قىلاتتى.

ئالماسەن ئالارمەنمى،
ئىككى پاي ئوقلۇق يوقمۇ؟
ياخشىنى يامان دېسەن،
ياراتقان خۇدا يوقمۇ؟!...

ئابدۇۋەلى ئاكى بۇ ئاجايىپ ئادەم تۇڭنى سۇغا توشقۇزۇپ ماڭغۇچە قاراپ تۇردى. ئابدۇۋەلى دۇكانغا كەلگەندە موزدوزلار ئاللىبۇرۇن ئىشقا چۈشۈپ كېتىشكەنىدى.

ئەيسا ئۇستام خاپا بولغانلىقىدىن ئابدۇۋەلىگە بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپمۇ قويمىدى - دە:

— ھە، كەلدىڭمۇ؟ ماڭ يۈگۈر، مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىغا بېرىپ قولاق چۆپى ئەندىزىسىنى ئەكەل، — دېدى.

بۇ گەپ بىلەن باشقا ئۇستاملار نېمىشقىدۇر پىخىلداپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى، لېكىن ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن ھېچقانداق گۇمان كەچمىدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىغا قاراپ يۈگۈردى.

مۇسا توشقان دېگەن مۇزدۇز ئۇستامنىڭ دۇكىنى ئۇر ئاقساقال مەسچىتى تەرەپتە ئىدى. ئۇ ئاچچىقى يامان، مىزرلىك ئادەم بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ توغرىسىدا «ياش ۋاقتىدا ناھايىتى ئوچى ئۆتكەن ئادەم» دېيىشەتتى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ دۇكىنىغا ئەيمىنىپ كىرىپ كەلدى - دە:

— مۇساكا، ئۇستام قولاق چۆپى ئەندىزىسىنى بېرىپ تۇرسۇن دەيدۇ، — دېدى.

قولىدىكى چەمگە سۇ پۈركۈۋاتقان مۇسا ئۇستا بالىغا يەر ئاستىدىن بىر قارىدى - دە:

— ئۇستاڭ كىم؟ — دەپ سورىدى.

— ئەيسا ئۇستام.

— ھە. ئۇستاڭ قولاق چۆپى ئەندىزىسى دەمدۇ؟ بېرى كەل!

ئابدۇۋەلى يېقىن كېلىشى بىلەن قولىقى تۈۋىگە بىر شاپىلاق تەگدى. مۇسا توشقان بالىنى قولىنىڭ ئۇچى بىلەن مۇنداقلا ئۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، قاداقلىشىپ كەتكەن بۇ چويۇندەك ئېغىر بارماقلار ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىۋەتتى.

— قولاق چۆپى ئەندىزىسى دېگەن ئەنە شۇ. ماڭ يۈگۈر، ئۇستاڭنىڭ كېپىنى قۇلىقىڭدا ئوبدان تۇت!

بۇ ئىشنى قاتتىق ھار ئالغان ئابدۇۋەلى مۇسا توشقاننىڭ دۇكىنىدىن يىغلىغانچە چىقىپ توپتوغرا ئۆيىگىلا كەتتى. ئەتىسى ئاپىسى يەنە ئۇنى نەسىھەت قىلىپ قولىدىن يېتىلەپ دۇكانغا ئاپاردى. ئەيسا ئۇستامدىن كەچۈرۈم سوراپ ئابدۇۋەلىنى قويۇپ كەتتى.

ئەيسا ئۇستام بازارغا چىقىپ كەتكەندە، مېھرىبان ئۇستام بېشىنى كۆتۈرمەي غىپ - غىپ تارتىۋاتقان ئابدۇۋەلىدىن سورىدى:

— تۈنۈگۈن ئۇخلاپ قالغانمىدىڭ. نېمە بولغانىدى بالام؟

— ئۇخلاپقۇ قالمىغان، — دەپ يىغلامسىراپ تۈنۈگۈن ئەتىگەن ئۆزى ھەيران بولۇپ قاراپ قالغان ھېلىقى ئادەم توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى ئابدۇۋەلى. ئۇستاملار تەڭلا:

— ھە، ئىسرائىلنى كۆرۈپسەندە!— دېيىشىپ، ئىسرائىل توغرىسىدا پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشتى.

ئىسرائىل ياش ۋاقتىدا ناھايىتى مەردانە ئۆتكەن باتۇر يىگىت ئىكەن. بەگ - غوجاملارغا ئېگىلمەي چىشىغا تېگىپ قويغانلىقتىن مۇددەتسىز كېسىلىپ ئۆمرى زىنداندا ئۆتۈپتۇ. يېقىندا شەنگەننىڭ خوتۇنى ئوغۇل تۇغۇپتىكەن، شۇنىڭ خۇشاللىقىدا ئۇ ئىسرائىلنى زىنداندىن چىقىرىپ سۇ توشۇشقا قويۇپتۇ.

— ئىسرائىل دېگەن مولتوختىيۈزىلىك، سادىرنىڭ يۇرتلىقى، شۇنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ تۇرۇپسەندە!؟ — دېدي

مەھەممەت تۇرخۇن يوغان يۆگكەن تاماكىسىنى پۇرقىرىتىپ چېكىپ تۇرۇپ، — ئىسراپىل ئۆز زامانىسىدا،

بۇ ئالەمنى كەڭ ياراتتىڭ،
زامانەڭنى تار،
ئىتلىرىڭنى بەگ ياراتتىڭ،
ئادىمىڭنى خار.

دېگەن بىر ناخشىسى ئۈچۈن بېشىغا شۇنچىۋالا بالا تېپىۋالغان...

سەككىزىنچى باب

سەنئەت مەكتىپى

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى قاتار دۇكانلاردىكى چوڭ ئۇستىلارنىڭ بىرى بولغان ئىسمايىل ئۇستا ھۆسەنباي ھاجىنىڭ تېرە زاۋۇتى بىلەن توختاملىشىپ زاۋۇتتىن نۇرغۇن ئىش ئېلىپ، دۇكاندىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك زاۋۇتقا كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ زاۋۇت ئۆز زامانىسىدا ماشىنىلاشقان بىردىنبىر چوڭ كارخانا ھېسابلىناتتى. زاۋۇت ئىچىدە تېرە ئەيلەش، ئاشلاش، خۇرۇم ئىشلەش سېخلىرى، پەدەز بۆلۈملىرى بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ ئىشقا چىقىش - چۈشۈش تەرتىپلىرى گۇدۇك بىلەن باشقۇرۇلاتتى. زاۋۇتتا يۈزلەپ ئىشچىلار ئىشلەيتتى، چەم، كاژۇل، شاۋرۇن، مەسكاپقا ئوخشاش

ماتېرىياللار ۋە تەييار خۇرۇم ئاياغلار ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

زاۋۇتنىڭ ئىچى ئابدۇۋەلىگە چوڭ بىر دۇنيادەك بىلىنەتتى. ئىچكىرىدىكى بىر قورۇغا پۈتۈنلەي موزدۇزلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. قاتار كەتكەن چوڭ ئىشخانىلارنىڭ ھەر بىرىدە ئوتتۇز - قىرىقتىن موزدۇز ئىشلەيتتى، بۇ يەردە «ئىسكىراخوت» دەپ ئاتىلىدىغان، ئەسكەرلەر كىيىدىغان تەتۈر باشلىق ئاياغلار تىكىلەتتى. شىنجاڭدىكى نۇرغۇن ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن بۇ يەرگە بۇيرۇتمىلار كېلەتتى. يەتتە - سەككىز كىشىلىك كىچىك ئىشخانىلارمۇ بار ئىدى. بۇنىڭدا زاكاس ماللار، بايلار، ئەمەلدارلار بۇيرۇتقان ھەر خىل ئاياغ كىيىملەر تىكىپ چىقىرىلاتتى. زاۋۇت ئىچىدە يەنە ناۋايخانا، ئاشخانا، بوغالتىر ۋە ئىش باشقۇرغۇچىلارنىڭ بۆلۈملىرى بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ يېنىغا بىر مەسچىتمۇ سېلىنغانىدى.

بۇ زاۋۇتتا شاگىرتلار بىلەن بولۇپ ئىككى يۈزگە يېقىن موزدۇز ئىشلەيتتى. قوللىرىغا قارىڭغۇل رېڭى سىڭىپ كەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرىدىن سىرەج، موم ۋە شاۋرۇننىڭ ئاچچىق پۇرىقى كېلىپ تۇرغان بۇ كاسىپلار ئىچىدە ئەنەت قارىياغدى، مەسئۇم تۇققۇم، مەھەممەت تۇرخۇن، سولىمكام دۇتارچى، داۋۇت توكۇر، تېيىپ ئاخۇن تەمبۇر، مەخپىركام، ئەيساكام، مىرزال، قادىر لاڭقا قاتارلىق داڭلىق ناخشىچى ۋە سازچىلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى زاۋۇتتا ئىمىنجان دېگەن ئۇستىنىڭ قولىدا ئىشلىدى، بۇ ئادەممۇ ئاۋازى ناھايىتى ساز ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئىشلەش ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى كۆڭۈللۈك بىلىنەتتى. ئۇلارنىڭ بىرى ناخشا باشلاپ توختىسا، ئىككىنچىسى داۋام-

لاشتۇرۇپ ئېيتىپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلى بۇ يىللاردا ئونبەش ياشلارغا كىرىپ قالغانىدى، ناخشىچىلارنىڭ ئاھاڭ ۋە بېيىتلىرى ئۇنىڭ ئېسىگە ناھايىتى ئوڭاي ئورنىشىپ قالاتتى.

ھېكىماخون ئۇستام دەپ بىر جەنۇبلۇق ئۇستا بولدىغان، ئۇ بېخى سېلىپ تۇرۇپ كۆپىنچە ئۆز يۇرتىنىڭ ناخشىلىرىنى ئېيتاتتى.

يېشىم ئوتتۇزغا يەتتى،
ئۆمرۈمنىڭ تېڭى كەتتى.
شۇ تۆت كۈنلۈك ئالەمدە
كىم مۇرادىغا يەتتى؟
ئەل ئامان، دوستلار ئامان،
قاچان بولار ئوبدان زامان...

بۇ ناخشا ئابدۇۋەلىگە بەك تەسىر قىلاتتى، بىر قېتىم ئۇ ھېكىماخون ئۇستامغا چاي قۇيۇپ بېرىپ تۇرۇپ، ھېلىقى ناخشىنى دوراپ ئېيتىپ بېرىۋىدى، ئۇستام ھەيران بولۇپ:

— مانا، مانا ئوغۇل بالا، سەنمۇ بىر پەيزى ئوغرىسى ئوخشىمامسەن؟ يارايسەن! — دەپ خۇشال بولۇپ كەتتى.

بەزىدە ئابدۇۋەلى ناخشا ئېيتىۋاتقانلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ھاڭۋېقىپ قېلىپ، پاشىنا قاتۇرۇۋاتقان قوللىرىنىڭ ئىشتىن توختاپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالاتتى. بىركۈنى بۇ ئىشقا دىققەت قىلغان ھېكىماخون ئۇستا:

— ئابدۇۋەلى، پاشنا قاتۇرۇۋاتامسەن، باشنى قاتۇرۇۋاتامسەن؟ سەن يا ماپىز بولسەن، يا ناخشىچى بولسەن، موزدۇز بولمايسەن جۇمۇ! — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى.

* *

زاۋۇتتىكى موزدۇزلار ئارىسىدا كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ گېپى تولىراق بولاتتى. ئەلنەغمىگە كۆپ ئارىلاشقان، ياشتا چوڭ ئۇستاملار، كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ سازدا كامالەتكە يەتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ماختاشتى. ياشلار بۇ گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى.

— كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنى ئۆز يۇرتىدىمۇ ناھايىتى ئابروي قازانغان، كاتتا نەغمىچى دەپ ئاڭلىدۇق، — دەپ ھېكايە قىلاتتى مېكىماخۇن ئۇستام، — كېيىن يۇرتتا بولۇۋاتقان ناھەقچىلىكلەرگە چىدىماي، قېيداپ ئىلىغا قايتىپ چىققانىكەن.

— ئاخۇنۇمنى بالا - چاقا، مال - دۇنيانى يار تۇتمىغان ئاشىق ئادەم دەيدىغۇ؟ — دەپ سۆز قىستۇردى مەھەممەت تۇرخۇن تاماكىسىنىڭ ئىسىنى پۈۋلەپ تۇرۇپ.

— ئاشىق بولمىمۇ ئاشىقتۇ، — دېدى دۇتارچى سونىمكام، — ئاخۇنۇم ئىلىغا يېڭى چىققاندا خەلق ئۇنى تېخى بىلمەيتتى. دەسلەپتە ئاخۇنۇمنىڭ كۈنى خېلى قىيىن ئۆتكەن. بىر قېتىم، مېنىڭ ئاخۇنۇم بار بىر سورۇنغا داخىل بولۇپ قالغىنىم ئېسىمدە. شۇ چاغدا ئاخۇنۇم تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن ساتارىنى گۆرۈخانىغا گۆرۈ قويۇۋەتكەنىكەن. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، سورۇندىكىلەر

چۈلىنى تۆلەپ ساقارنى قايتۇرۇپ كەلگەندۇق.

— شۇنچىلىك مەشھۇر ئادەم ئىكەندەك كەڭ يۇرتتا شۇ كۈنگە قالغان بولسا - ھە؟!

— نېمە دەۋاتىسىلەر، خەلق ئۆز سەلتەنەتچىلىرىنى يەردە قويامدۇ؟ ھازىر ئاخۇنۇمنى ئۆيىگە چاقىرىدىغانلار ئۈچ ئات قوشقان كالاسكىنى ئالدىغا ئاپىرىدۇ. ئاخۇنۇمنىڭ بىر قېتىملىق بەزمىسىدە ئالغان ئۆرۈمىنى بىز بىر يىل ئىشلەپمۇ تاپالمايمىز.

— ئۇ كىشىنى نېمىشقا «كارۋشالىق ئاخۇنۇم» دەيدۇ؟ — دەپ سورىدى شاگىرتلاردىن بىرى.

— ئاخۇنۇم ياڭگارۇ بىلەن كاۋاپنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىكەن. ئۆزۈڭلار بىلىسىلەر، ئىلىخودا لەقەمسىز ئادەم يوق. ئۇ كىشى دائىم «كارۋشالىق»① دەپ كاۋاپنى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. شۇڭا باشقىلار ئاخۇنۇمنى «كارۋشالىق ئاخۇنۇم» دەۋالغان، — دەپ چۈشەندۈردى مەشۇر ئۇستام.

بۇ گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان ئابدۇۋەلى شۇ چاغدا بىر ئىشنى ئېسىگە ئالدى.

بىر يىلى ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى توغرىدكۆۋرۈكنىڭ يۇقىرىسىدىكى بىر ئۈزۈملۈك باغنىڭ ئۈزۈمىنى ئېلىپ ئابدۇۋەلىنى قاغا - قۇشقاچلارنى قورۇشقا قويغانىدى. بىر كۈنى، باغنىڭ تېمى ئۈستىدە يېگىلىپ ئۈزۈم قوروپ يۈرگەن ئابدۇۋەلىنىڭ قۇلىقىغا ئۇدۇلدىكى باۋۇدۇن بايلارنىڭ بېغىدا بولۇۋاتقان نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى ئاڭلىـ

---

① كارۋشالىق — تاتارچىدىكى كارۋشىيالىق — كاۋاپ مەززىلىك دېگەن مەنىدە.

تىنىپ قالدى. ئابدۇۋەلى تامدىن ئالدىراش چۈشۈپ، ئوتتۇرىدىكى كوچىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سوڭگۇلچىتىنلا ھېلىقى باغقا كىردى. بۇ چوڭ باغنىڭ ئىچىدە ھەشەمەتلىك بىر شىپاڭ بار ئىدى. شىپاڭدا ئولتۇرغان مېھمانلار سورۇن تۈزۈشۈپ ئولتۇراتتى.

ئەسلىدە شۇ كۈنلەردە ھېكىمبەگ غوجامنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلىنىڭ تويى بولۇۋاتقانىدى. يىگىت ئولتۇرۇشىنى ھۇسەنبايۋاچىمنىڭ ئوغلى ساۋۇت ئەپەندى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ مۇشۇ باغدا مەرىكە ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى شىپاڭنىڭ يېنىدىكى گۈللۈكتە موكۇپ تۇرۇپ سورۇنغا زەڭ سالدى. بۈگۈنكى بۇ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش تەرتىپلىرى ئۆزگىچە تۇراتتى. دەسلەپتە ئەڭ تۆردىكى قېلىن ئەتلەس كۆرپىدە ئولتۇرغان ساقاللىق كىشى ساتارنى قولىغا ئېلىپ مۇڭلۇق بىر پەدىگە چېلىپ مۇقام باشلىدى.

ۋادەرىغا، سەددىرىغا كەتتى ئۆمرۈم بىلمىدىم،
يەل ۋە يامغۇرنىڭ مىسالى ئۆتتى ئۆمرۈم بىلمىدىم.
كۆز يۇمۇپ تاڭ ئاتقۇچە يەتتىم لەھەتنىڭ ئاغزىغا،
شۇنچىلىك ئۆمرۈم ئۇچۇن بىردەم ئىبادەت قىلمىدىم.
ئەھلى ئەۋلادىم دىيان دەپسىمنى رەيگە بېرىپ،
نە ھالالنۇ، نە ھارامۇ پەرقىنى ئەسلا بىلمىدىم...

بېشىغا قەشقەرچە نېپىز گىرۋەكلىك تۇماق، ئۇچىسىغا تۈزۈن پەرىجە، ئىچىگە ئاق يەكتەك كىيىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان بۇ مويسىپىتنىڭ ئاۋازى بىر ئاز تىترەپ، ناھايىتمۇ

مۇڭلۇق چىقاتتى.

ئاھ نىدەۋەن سورىسلا ھەق ئالدىدا يەۋمۇلجازا،
ھەسرەتتا زاۋەيلىتا بىردەم ئۆزۈمگە كەلمىدىم.
ھەسرەت ئىچىپ ئەي مۇۋەيدا يىغلىسالاڭ مىڭ يىل تەكەر،
ئاقىبەت ئۆلمەك تۇرۇر ئۆزگە ئىلاجىن بىلمىدىم.

ئاڭلىغۇچىلار «ھەق» دەپ بېشىنى سالاتتى، بەزىلىرى يىغىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى. مۇقامدىن كېيىن دۇتار، تەمبۇر، غىجەكلەر قېتىلىپ يەنە چوڭ پەدىلەر داۋام قىلدى. نەغمىنىڭ ئاخىرى ئۇسسۇلغا ئۇلىشىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئۇسسۇلچىلىرىدىن مەنسۇرجان ئاقساقال دېگەندەك كىشىلەر ئۇسسۇل قىلدى ... شۇ چاغدا تۆردىكى مېھمانلار ئالدىغا ساھىبخانلار تاۋاق - تاۋاقتا گۆش، كاۋاپلارنى ئۈزۈلدۈرمەي توشۇپ تۇرغانىدى. بايا، ھېلىقى پاشانغان نەغمىچى «كارۇشاڭ ئاخۇنۇم» دېگەن چوڭ سازەندە شۇ بولسا كېرەك؟!...

* *

بۇ زاۋۇتنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئېغىرچىلىقىنى، توكۇلدىتىپ بولقا ئۇرۇپ، ئاچچىق ناخشىلارنى ئېيتىدىغان ئاشۇ ئۇستاملارنىڭ ھەسرىتىنى ئابدۇۋەلى تېخى دېگەندەك چۈشىنىپ كېتەلمەيتتى. زاۋۇتنىڭ پۈتۈن شەھەرگە ئاڭلىنىدىغان گۇدۇكى دەھشەتلىك ھۆركىرىشى بىلەن يىللاپ كۆسىدا ئولتۇرۇپ مۈكچەيگەن ئۇستىلار، ھارغىنلىق يەتكەن ئىشچىلار،

كۆزلىرىدىن تېخى كېچىنىڭ شېرىن ئۇيقۇسى كەتمىگەن شاگىرت باللار تەرەپ - تەرەپتىن ئالدىراش كېلىشىپ بۇ يەردىكى ئىشخانىلاردا جەم بولاتتى. ھەر جۈمە كۈنى كاسسىرلارنىڭ بۆلۈمى ئالدىدا سائەتلەپ ساقلاپ، ھەپتىدە بىر تارقىتىلىدىغان ئىش ھەققىنى ئالالمايدىغانمۇ كۈنلەر بولاتتى. ئىشتىن چۈشۈش گۈدۈكى بىلەن تەڭ ھارغان، كەيپى ئۇچقان ئادەملەر پۇتلىرىنى ئېغىر سۆرىشىپ ئۆيلىرىگە قايتىشاتتى. ۋەزىپىسىنى تۈگىتەلمىگەن بەزى ئىشچىلار تۈن يېرىمىغىچە ئىشلەپ كېتەتتى. سىرتتىن بىرەر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن بەزى مۇساپىرلار پەشمالنى ئاستىغا سېلىپ، چاپىنىنى ئۈستىگە غېرىبچە يېپىنىپ، بېشىنى كۆسغا قويۇپ، پارچە - پۇرات پۇرۇشلارنىڭ ئارىسىدىلا ئۇخلاپ قالاتتى.

بۇ مۇساپىرلار ئىچىدە مامۇتاخۇن دېگەن بىر خوتەنلىك ئادەم بار ئىدى. باشقىلار ئۇنى «مامۇت خوتەنە» دەپ چاقىرىشاتتى. مامۇت خوتەن كېيى ئوچۇق، خۇش چاقچاق ئادەم ئىدى، داق يەردە يېتىپ، قايناقسۇ ئىچىپ كۈن ئۆتكۈزۈش جېنىغا پاتقان بەزى كۈنلىرى ئۇ:

ئاسماندىكى ئاي ئىدىم،
يەرگە چۈشۈپ خار بولدۇم.
ئۆزۈم ئىشلەپ تاپقانغا
ئىگە بولماي زار بولدۇم.
ئەتىسى سەھەر قوپۇپ،
ئۇياق - بۇياققا قارايمەن.
خۇدايىم قۇۋۋەت بەرسەڭ،

ئۆز يۇرتۇمغا يانايمەن
قانداق قىلىمەن، قانداق ئېتىمەن،
ئۆز يۇرتۇمغا قانداق كېتىمەن؟ ...

دەپ ناخشا ئېيتاتتى.

ئالتە شەھەر تەرەپتىن چىققان نىياز قارىباتۇر دېيىلىدىغان يەنە بىر ئۇستا بار ئىدى. ئىنتايىن قاۋۇل، كېلىشكەن بۇ ئادەم زاۋۇتتىكى ياخشى ئىش تىكىدىغان موزدۇزلاردىن سانىلاتتى. ئۇستىلار ئۇنىڭ توغرىسىدا «نىياز بىر مۇھەببەت پاجىئەسى بىلەن ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپتىكەن» دېيىشەتتى. نىياز قارىباتۇر ئەلى ناخشىلىرىنى ئاڭلاشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى، ئۆزى جەنۇب ناخشىلىرىنى ئىشتىياق بىلەن ئېيتاتتى. دېمىسىمۇ ئۇ ناخشىلىرىغا كۆپىرەك مۇھەببەت، ئەقىدە، جۇدالىق ھەققىدىكى بېيىتلارنى سالاتتى.

يار بىلەن چۆللەرگە بارسام،
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىكەنغۇ
توغرىسى توغراق ئەمەس،
شاخى ئېگىك ئانار ئىكەن.
كېچىلەپ يوللار بېسىپ،
تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ.
سەن ئۈچۈن بولدۇم مۇساپىر
بۇ ئەزىز جاندىن كېچىپ.

ئابدۇۋەلى چىرايى قارامتۇل كەلگەن بۇ ئادەمگە ھەيران بولۇپ قاراپ قالاتتى. نىياز ئۇستا بارلىق ھەسرىتىنى ئاشۇ بىر نەرسە بىلەن يېنىكلەتمەكچى بولغاندەك چوڭ

تاماكىنى ئارقا - ئارقىدىن تارتاتتى - دە، ناخشىسىنىڭ ئاخىرىنى:

بۇ يۇرتتا تولا دەريا،
ئېقىپ ئۆلسەم كۆرەمسەن؟
يار - دوستلار خەۋەر ئېيتسا،
نامىزىمغا كېلەمسەن؟ ...

دېگەندەك بېيىتلار بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ «ۋاي - ي دۇنيا! قېنى تارانچى غەزەللىرىگە بىر تۇۋلاڭلار!» دەيتتى. ئاندىن مەشۇرئاخۇن ئۇستام يېنىك نەپەس بىلەن «ئامانەي» ناخشىسىنى باشلايتتى:

بۇ تاغلاردا كىم ياتقان؟
ئەسكەر باتۇرلار ياتقان.
يالپېشىغا تاش پېتىپ، ئامانەي - ئامان،
دەردى خۇداغا يەتكەن. ئامان قىل خۇدا ...

داۋۇت توكۇر دېگەن كىشىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇ «ئەۋرىشىم» بىلەن «مەستۇنە ھەيران»نى بەك چىرايلىق ئېيتاتتى.

مەستۇنە ھەيران بولۇپتىمەن
شۇبۇ كوللەردە،
ياتسام كېچە، كەلمەس ئۇيقۇم
قارا توللەردە ...

ناخشىنىڭ تەسىرىدىن ئۆزىنى تۇتالمىغان مەھەممەت تۇرغۇن بىلەن ئىمىنجان ئۇستىلار داۋۇتقا ئۇلاپلا بەش - ئاللە ناخشىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېيتىۋېتەتتى.

* *

ئابدۇۋەلى ئۇستىسى ئىمىنجانغا ئامراق ئىدى. بۇ ئادەمنىڭ ئاتا - ئانىسى جەنۇبلۇق بولۇپ، ئىمىنجان ئۇستا ئۆزى ئىلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىدى. ئىلى ناخشىلىرىنى ئۇ ناھايىتى قائىدىلىك ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئاڭلىغۇچىنى تەسىر قىلىدىغان ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. شۇڭا ئۇ نۇرغۇن توي - تۆكۈن، مەشرەپلەرگە چاقىرىلاتتى. زاۋۇتتا ئۇ يەنە ھۈنەرگە ماھىرلىقى بىلەن ئەممەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى. زاكاز بۆلۈمىنىڭ بايلار، ئەمەلدارلار، تۆرىلەرنىڭ ئەتىۋارلىق خېنىملىرى بۇيرۇتقان ئالاھىدە ماللىرى ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قولىدا پەدەزدىن چىقىپ ئىگىسىنىڭ قولىغا تېگەتتى. ئىمىنجان ئۇستا يېڭىچە ئاياغ پوسۇنلىرىنىمۇ ئىجاد قىلغانىدى. تۇرمۇشتا بۇ ئادەم ناھايىتى ئاددىي ياشايتتى، چوڭ - كىچىك بىلەن يېقىنلىق دوستانە قىلاتتى. ئابدۇۋەلى يۈرۈش - تۇرۇش، ئۆزىنى تۇتۇشتا شۇ ئادەمدەك بولۇشنى، ناخشا ئېيتىشتا ۋە موزدۇزلۇق ھۈنىرىدە ئاشۇ ئۇستىدەك كامال تېپىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

لېكىن، ئىمىنجان ئۇستىنىڭ تۇرمۇشتىكى يۈكى ئېغىر ئىدى. ئائىلىسى غورىبەتچىلىكتە ئۆتەتتى. ئايالى ئاغرىقچان ئىدى. ئايالىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن ئۇ ئۆيىدە يەنە

بىرنەچچە جۈپ كەپتەرمۇ باقاتتى. ئايالىنى داۋالىتىش بىلەن بولۇپ، ئۇ بەزىدە ھەپتىلەپ، ئايلاپ ئىشقا كېلەلمەي قالاتتى. قەرزگە بوغۇلۇپ كەتكەچكە ئۇنىڭ قولىغا تېگىدىغان ئىش ھەققىنىڭمۇ تايىنى يوق ئىدى. كېيىنكى يىلىغا كەلگەندە ئىمىنجان ئۇستىنىڭ ئايالىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ، ئۇ بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىشقا كېلەلمەي قالدى. ئۇستامنىڭ ياخشى كۆرىدىغان جۈپتىمۇ ئاخىرساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك، زاۋۇت ھېساباتچىلىرى ئىمىنجان ئۇستىنىڭ بويىنىغا بىرقانچە يىلدىن بۇيانقى كونا - يېڭى قەرزلەرنى بىراقلا ھېسابلاپ ئارتىپ قويدى. شۇ ئىشلار ئېغىر كەلدىمۇ ياكى ئايالى بىلەن بولغان جۇدالىقنى كۆتۈرەلمىدىمۇ؟ ئىمىنجان ئۇستا ئاينىپ قالدى.

بىر كۈنى زاۋۇتتا «ۋاي ئىمىنجان ئۇستام چىقىپتۇ!» دېگەن گەپ تارقالدى، ھەممە قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ تالاغا ئالدىرىدى. ئابدۇۋەلى يۈگۈرۈپ چىقىپ، زاۋۇت قورۇسىدىكى ئېچىنىشلىق مەنزىرىگە قاراپ ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. ئىمىنجان ئۇستام ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالىڭاياق تۇراتتى. مۈرىسىگە بىر كەپتەرنى، قولىغا يەنە بىر كەپتەرنى قوندۇرۇۋالغانىدى. بۇ سۇمباتلىق، ئاجايىپ ياخشى ئورۇقلاپ قارىداپلا كەتكەن بولۇپ، يىرتىق كىيىملىرىدىن بەدەنلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇنيادا ئۇنىڭ ئاشۇ بىر جۈپ ۋاپادار كەپتىرىدىن باشقا ھېچنېمىسى قالمىغاندەك قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنى بىلمىگەن ھالدا بىردەم ناخشا ئېيتىپ، قاقاقلاپ كۈلەتتى؛ بىر دەم زاۋۇتنىڭ ئىش باشقۇرغۇچى-

لىردىن ئارتىپ چوڭ خوجايىنلىرىغىچە ھەممىنى بولۇشقا تىللايتتى ...

ئابدۇۋەلى ئۆزىنى تۇتالماي يىغلىۋەتتى. دۇكانلاردىن دولپۇرلىشىپ چىققان ئۇستىلار زاۋۇت دائىرىلىرىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقىغا نارازى بولۇپ ۋارقىراپ غۇلغۇلا كۆتۈرۈشتى... ئابدۇۋەلى ئۆزىنى شۇ كۈنى بىردىنلا چوڭ ئادەم بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلدى؛ شۇ ئەمگەك، شۇ ھۈنەر، شۇ مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنىڭ قىلغان سۆزلىرى، ئېيتقان ناخشىلىرىنىڭ مەنىسىنى ئۇ پەقەت شۇ كۈنىلا ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنگەندەك بولدى، شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بۇ زاۋۇتتا ئىشلەشتىن كۆڭلى قالدى. ئاز ئۆتمەي ئۇ ھېساب چوت قىلىشىپ زاۋۇتتىن چىقىپ كەتتى.

ئۈچىنچى قىسىم

تۇرمۇش قايىنىمىدا

توققۇزىنچى باب

ناخشىچى يىگىت

ئابدۇۋەلى زاۋۇتتىن قول ئۈزۈپ چىققاندا، بۇرۇتلىرى خەت تارتىپ، يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇپ قالغانىدى. توغرىكۆۋرۈكتە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن باشقا تاتار، رۇس، خۇيزۇ يىگىتلىرىمۇ خېلى بار ئىدى، ئۇلار كۆپىرەك گارمون تارتىپ جىر ئېيتىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بەزىدە ئۇلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇپ ئايدىڭ كېچىلەرنى تاڭغا ئۇلىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولاتتى. شەنبە كەچلىكلىرى قىزىلكۆۋرۈك تەرەپتىن قايسىبىر رۇس يىگىتنىڭ گارمون بىلەن:

سوبوتا، سوبوتا،
خاروشو ۋېچېرا ...①

دەپ باشلىغان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. مەھەللىنىڭ ئازقىسمىدىكى باغلاردىن تاتار بالىلىرىنىڭ:

---

① شەنبە ـ شەنبە، گۈزەللىك كېچە ...

ئاققۇ كۆللەردە بولار،
بۇرنى سۇلاردا بولار،
ياش ۋاقتىڭدا كىمنى سۆيمەك،
كۆڭلۈڭ شۇلاردا بولار.
قول ياغلىقىم يۇۋارغا
زەڭگەر كۆللەر تاپمادىم.
باشقالاردا چىن كۆڭلۈم يوق،
سېنى سۆيەم ئاپئاغىم.
سۆيەم سېنى، سۆيەم سېنى،
سۆيەم سېنى چەچەكىم.
سۆيەم جانىم بەغىر كەيىم،
سەن مېنىڭ كېلەچەكىم.

دېگەن چىر ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلەتتى. ئاندىن باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە قىزلار پەيدا بولاتتى - دە، ئوغۇللارنىڭ چىرلىرىغا جاۋاب بېرەتتى. ئاخىرىدا قىز - ئوغۇللار جەم بولۇپ ئويۇننىڭ داۋامى تانسىغا ئايلىنىپ كېتەتتى.

لېكىن، ئابدۇۋەلىنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ ئېيتىدىغىنى ئېلىنىڭ خەلق ناخشىلىرى ئىدى. ئۇ ئۆسكەن مۇھىت ئۇنىڭ قەلبىدە ئالىبۇرۇنلا خەلق ئاھاڭلىرى يېتىلىدىغان زېمىننى ھازىرلاپ بولغانىدى. بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا ياكى ئېيتقاندا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا جوزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتىۋاتقان دادىسى، گۈلزارلىق ھويلىدىكى قاسىم تاشچى، ھارۋىدىكى مەڭگەن ئۈستىدە قالپىقىنى قىرلاپ ئولتۇرغان دېھقان، قەيەزلىك ھارۋىدا كېتىپ بارغان مەھمۇس، قولىغا كەتمەنى قوندۇرۇۋالغان ئىمىنجان ئۇستا

كېلەتتى ...

ئەمەلىيەتتە ئابدۇۋەلى مەھەللىدىكى توي - تۆكۈنلەردە يىگىتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدىغان بولدى. مەھەللىدىكى بىرەر يىگىت ئۆيلەنمەكچى بولغاندا، توي باشلىنىش بىلەن قىز - يىگىتنىڭ ئۆي ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان يارلىق يۈگۈر - يېتىم ئىشلارنى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئابدۇۋەلىنى ئۇلار دائىم تويىنى ناخشا - سازلار بىلەن قىزىتىپ بەرگۈچىلەر قاتارىغا ئاجرىتىشاتتى. توي كۈنى ئابدۇۋەلى نەغمىچىلەر توپىغا قېتىلىپ، يىگىتنىڭ ئۆيىدىن قىزنىڭ ئۆيىگە قاراپ داپ - دۇمباقلارنى چېلىپ، «هاي - هاي يۆلەن»گە ۋارقىراپ باراتتى.

هاي - هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
گۈل قايدا بار، يارى - يار،
بىر ياخشىغا بىر يامان
ھەر جايدا بار، يارى - يار.
هاي - هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
قار كېلەدۇ، يارى - يار،
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ
يار كېلەدۇ، يارى - يار ...

بىر قانچە باركاللالار ئارقىدا «باركاللا! باركاللا!» دەپ ۋارقىرىشىپ قىزىتىپ ماڭاتتى.

قارا - قارا قاغىلار
ھامانىدادۇر، يارى - يار،

ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر
ئارماندادۇر، يارى - يار،
ئېگىز - ئېگىز تاغلاردىن
قوي كېلەدۇ، يارى - يار،
يۆلەن ئېتىپ يىگىتلەر،
توي كېلەدۇ، يارى - يار.

ئۇسسۇلچىلار تويىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. تويىنىڭ داغدۇغىسى كوچىدىكى ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتاتتى: قىز - جۇۋانلار دېرىزە پەردىلىرىنى قايرىپ مارىشاتتى، ھاسىغا تايانغان بوۋاي - مومايلار ياشلىق دەۋرىنى ئېسىگە ئېلىشىپ ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرىشەتتى.

قىزنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا قىز تەرەپنىڭ يول ئۈستىگە چاچاك قۇرۇپ كۈتۈپ تۇرغان يىگىتلىرى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارغا قەنت - گېزەكلەر بىلەن چاي تارتاتتى. ئاندىن ئوغۇل تەرەپنىڭ يىگىتلىرى داپ-دۇمباق، چالغۇلىرىنى قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە سۇنۇپ: «قېنى، نەغمە ئەمدى ھەرقايسىڭلاردىن بولسۇن» ياكى «ئەمدى پەيزىنى ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن ئاڭلايلى!» دەيدىغان گەپ ئىدى. قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە يەنە رەخت، قول ياغلىق، پۇل ئوخشاش سوۋغاتلار تاپشۇرۇلاتتى. ئوغۇل تەرەپ بۇ رەسمىيەتلەرنى بېجىرمەي قىزلىق مەھەللىگە گۈسسۇپلا كىرىدىغان بولسا جەزمەن جېدەل چىقاتتى.

قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرى سوۋغاتلارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن رەھمەت ئېيتىپ، ئوغۇل تەرەپنى نەغمە -

ناۋا بىلەن مەھەللىگە باشلاپ ماڭاتتى. توي بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئالدىغا يېتىپ بارغاندا يىگىتلەر دائىرە بولۇپ تۇرۇپ سازنى ئۇسسۇل پەدىلىرىگە يۆتكەيتتى.

ئىزدىمەس كۆڭلۈم سېنى، ۋاي ـ ۋاي سەنەم،
يار ئىزدىگەننىڭ يارى بول، ۋاي ـ ۋاي سەنەم.
كىم سېنى يارىم دېسە، ۋاي ـ ۋاي سەنەم،
بېرىپ شۇنىڭ گۈلزارى بول، ۋاي ـ ۋاي سەنەم...

ئىككى تەرەپنىڭ يىگىتلىرى بىر ـ بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىپ ھۈنەر كۆرسىتىشەتتى. نەغمىچىلەر بارغانسېرى قىزىشىپ ئۇسسۇل ناخشىلىرىدىن بەش ـ ئالتىنى بىر ـ بىرىگە ئۇلاپ ئېيتىپ بىراقلا توختايتتى. قىز تەرەپ «رەھمەت!» دېسە «رەھمەت!» دەپ يىگىتلەرنىڭ بېشىدىن چاچقا چاچاتتى.

قىزنى يۆتكەپ ماڭغاندا، قىز ئانىسىنىڭ ئېيتىدىغان قوشاقلىرى كىشىگە ناھايىتى مۇڭلۇق تېگەتتى،

كېچىككىنە قارا كۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تىلى تاتلىق، شېرىن سۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
بالام مەندىن ئايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
قاناتلىرىم قايرىلدى ۋاي بالام، ۋاي بالام.
ئونبەش ياشقا يەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تۇرسام ئۆيدىن كەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
شوڭقارىمنى قاچۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام...

توينىڭ ئەتىسى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى بۇ تويغا ئاتاپ يىغقان بوسۇت ماللىرىنى ① كۆتۈرۈشۈپ يىگىت ئۆيىگە بېرىپ «چۈنچۈن سالۋات» ئېيتاتتى.

چۈنچۈن سالۋات بەر مەھەممەت
ھەركىمشى سۆزلەر، ئىشىكنى كۆزلەر،
ئوڭدا يىگىتلەر، سولدا جۇۋانلار،
ئويناڭلار، كۈلۈڭلار.
ھەرقانچە تويۇن بولسا،
شۇنچە بولۇر،
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولماس،
بۇنىڭدىن ئېشىپ بولسا،
كۆل تام بولماس.
كۆل بىلەن تام بولسا،
ئۆۋى بوش بولۇر،
كۈيئوغۇل ئوغۇل بولماس،
كۈيئوغۇل ئوغۇل بولسا،
كۆڭۈل خۇش بولۇر
....
ئەللەر ھەرنېمە دەيدىكەن،
دېيەلمەيدىكەن.
ئۆتكەندە ئاتىلار
ھەلۋەردە بېرەلمەيدىكەن.

---

① بوسۇت مال — تويلىنىدىغان يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى تويغا ئاتاپ تويلىغان ئۆي - جابدۇق، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا سوۋغاتلار.

تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر،
تاپالمىغىنى چوجە ئوراز.
تاپقىنى گۆل كەلتۈرەر،
تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.
ئۇلتانىيەكىنىڭ قوي مەرىكىسىگە
ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز تۆگە ھارۋىقى بىلەن،
توققۇز قارا باش قويى بىلەن،
توققۇز تاغار قەنت - گېزەكى بىلەن...

«چۈنچۈن سالۋات» ئېيتقان يىگىت بەزىدە ھودۇقۇپ، بېيىتلارنى تاپالماي دۇدۇقلاپ كېتەتتى. مۇنداق چاغدا ئارقىدا تۇرغانلار پىخىلداپ كۈلۈشەتتى. چۈنچۈن سالۋاتنىڭ ئاخىرى:

يېتىپ - قوپۇپ يۈلەن تارتىپ،
دەم ئالماي بەتكۈزۈپ كەلدى!

دەپ ئاخىرلاشقاندا كۆپچىلىك،

دېمى كەم بولمىسۇن!
بارىكاللا! بارىكاللا!

دەپ ۋارقىرىشاتتى - دە، كۆتۈرۈپ كەلگەن بوسۇغىلىرىنى يىگىت ئۆيىگە تاپشۇرۇشاتتى. قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ قائىدە - يوسۇنلار ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى قىزىق تۇيۇلاتتى. كەلگۈسىدىكى تىياتىر ئەرتىسى ئۈچۈن بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر جانلىق تۇرمۇش دەرسى ئىكەنلىكىنى ئۇ تېخى بىلمەيتتى.

*   *

بىرەر يىلدىن كېيىن ئابدۇۋەلى يەنە دەڭدەرۋازا يېنىدىكى ئىلگىرى ئۆزى ئىشلىگەن قاتار دۇكانلارغا كېلىپ ئىشلىدى. بۇ دۇكانلارغا ئەمدى باشقا موزدۇزلار كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ئابدۇۋەلى كىرگەن دۇكاننى ئىبلاخۇن ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ ئوغۇللىرى باشقۇراتتى. ھاجىمنىڭ چوڭ ئوغلى ھاسان ئىش كېسەتتى، يەنە بىر ئوغلى — ئاتاقلىق دۇتارچى ياقۇپجان زاگاتوپ قىلاتتى. ئۇنىدىن باشقا بۇ دۇكاندا يەنە قاسىمجان، ئابدۇقادىر، غوجاخمەت، ھېسامىدىن دېگەن موزدۇزلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى رەسمىي ئۇستىلار قاتارىدا ئولتۇرۇپ سەندەل تىكتى.

بۇ يەردە ئابدۇۋەلىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئادەم ھاسان بۆرە بولدى. ھامان ئۇستا باتۇرلارغا خاس بەستى بار، كۆزلىرى يوغان، ئىككى مەڭزى قىپقىزىل ئادەم بولۇپ، ئۇستا ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىنىڭ خاپا بولغىنىنى زادى كۆرگىلى بولمايتتى. بەزىلەر كىچىككىنە ئىشقا چىچىلىپ كەتسە:

— بولدى، بولدى، قويۇڭلار، بۇ جاھاننىڭ خاپا بولغۇچىلىكى بارمۇ! — دەپلا كۈلۈپ بېسىپ قوياتتى.

ئۇستاملار ھاسان بۆرە توغرىسىدا «ھاسان — ياش ۋاقتىدا نۇرغۇن كېچىكلەرنى كەچكەن، رۇس يېرىدە رۇس پادىشاھىغىمۇ ئەسكەر بولغان» دېيىشەتتى. بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن بۇ ئادەمنىڭ كۆرگەنلىرى كۆپ، ئاڭلىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇ تولاراق

تارىخنى ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

ئاتالىرىمىز ھالى يامان،
تەيپىڭنىڭ زامانىدا
بىر مەھەللىدە بىر قازان
زالىملار زامانىدا...

مۇنداق چاغلاردا مۇزدۇزخانىدىكىلەر،

— ھاي ھاسىنكا، ئۆلمە! — دەپ ۋارقىرىشىپ كېتەتتى.

— ھەي ئۇكىلىرىم، سىلەر ئۇقمايسىلەر، — دەيتتى ھاسان ئۇستا، — بىلسەڭلار ھەر بىر ناخشىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ. ئاتا - بوۋىمىز ئىلىنى ئىلى قىلغۇچە ئاز جاپا تارتتى دەمسىلەر؟ مانا مۇشۇ ھوسۇل① ناخشىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئېيتساق: بۇرۇن مانجۇ پادىشاھ ۋاقتىدا ئىلىدا ھەر يۈز ئۆيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ، بىر ئائىلىگە تۆت خودىن، بىر يېزىغا يۈز خو ھوسۇل تاپشۇرۇشنى يۈكلىگەنىكەن. يېزىلار ۋەيران بولۇپ، ۋابا كېسىلى تارقىلىپ ئادەملەر ئازلاپ كەتسىمۇ، ھەر يېزىدىن شۇ بەلگىلەنگەناشنى ئېلىۋېرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقان ئاشنىڭ باش - بۇرنىنى ساتقىلى ئېلىپ كىرسە شازىچى، ھەلۋىرچى، تارازىچىلىرى ساختا قىلىپ تۆت خوغا مۆلچەرلەپ ئەكىرگەن ئاشلىقنى ئىككى خوغىمۇ چىقمىش قىلمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئالتە ئاي ياز جاپا چەككەن بىچارە دېھقان ئاخىرىدا قۇرۇق ئارا - گۈرجەكنى قوچاقلاپلا قالىدىكەن.

---

① ھوسۇل — دېھقانچىلىق بېجى.

ئاخشىمى ياتار چاغدا
سالغىلى كىنگەز قېنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

دېگەن ناخشىلارنى ئاشۇ ئادەملەر زۇلۇم جانغا پاتقانىدا ئېيتقان - دە!

— سادىركاملار شۇڭا قوزغىلىپ چىققان دېگىنە ھاسىنكا؟

— ھەببەللى. توغرا ئېيتتىڭ. ھۆكۈمەتنىڭ ھېلىقى ئۆي بېشىدىن ئالىدىغان تۆت خو ھوسۇلى كېيىن سەككىز خوغا، سەككىز خودىن ئون ئالتە خوغا، ئون ئالتە خودىن بىراقلا ئوتتۇز ئىككى خوغا يېتىپ بارغانىكەن. بىرەي دېسە دېھقانىنىڭ بەرگۈدەك ئېشى يوق، بەرمىسە بېشى كېتىدۇ.

ئالۋاڭ - ھوسۇلۇم تولا،
قوياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قويمىسام
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەندەك ئىش بولغاندىن كېيىن، ئاخىر سادىر پالۋاندەك ئەزىمەتلەر قوزغىلىپ چىققانىكەن. ئايھاي، ئۇ چاغلاردا قالتىس جەڭلەر بولغان دەيدۇ!...

شۇنىڭ بىلەن ھاسان بوۋا سادىر پالۋان ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۆز زامانىسىدىكى پالۋانلارنىڭ زالىملارغا قانداق ئېتىلغانلىقىنى ھېكايە قىلاتتى.

— ھە، ئۇ قوزغىلاڭلىرىڭنىڭ ئاخىرى قانداق بولدى، ھاسان؟— دەپ سورىدى ياشتا چوڭراق بىر ئۇستا.

— قانداق بولاتتى. پۇقرا قولىغا تىغ ئالسا، پادىشاھقا پادىشاھ چاپان ياپىدىغان گەپ ئىكەن. مانجۇ پادىشاھ بىلەن رۇس پادىشاھى گەپنى بىر قىلىپ پالۋانلارنىڭ قان ئاققۇزۇپ قۇرغان ھۆكۈمەتلىرىنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە رۇس پادىشاھى ئىلىنىڭ بىر تالاي يېرىنى بۆلۈپ چېگرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈۋالدى. نۇرغۇن دېھقاننى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى. شۇ كۆچمەنلەرگە ۋىلىباي باش بولغانىكەن.

ۋىلىباينى باي دەيدۇ،
باي قىلماي خۇدا قىلغان،
ئاتمىش مىڭ ئارادىمىنى
ئىلىدىن جۇدا قىلغان.

مانا بۇ ناخشىلار شۇ چاغدا چىققان. شۇ چاغدىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆرگەن كۈنىنى ئۇلار ئېيتقان مانا مۇنۇ ناخشىلاردىن بىلسەڭلار بولىدۇ.

ئىلىدىن كۆچۈپ چىقىپ،
ياتىپۇلاقتىن ئايرىلدۇق،
تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتلاردىن
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلدۇق.

ئورۇس مارۇسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.

كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
كۆن ئالماقمۇ تەس ئىكەن...

— ۋاڭ خولۇ دېگەن نېمە بىلەمسىلەر؟ — دەپ سورىدى بىر كۈنى هاسان ئۇستا موزدۇزلارغا قاراپ.

— ۋاڭ خولۇ دېگەن شۇ بىر شەڭگەن، دارىنىڭ ئىسمىدۇر؟ — دېدى ئابدۇۋەلى.

— ئاھاي! — دەپ كۈلۈپ كەتتى هاسان ئۇستا، — مانا ئابدۇۋەلى سەن تېخى بالا جۇمۇ.

ياز بولسا تىلىۇر غەمكىن،
ۋاڭ خولۇنىڭ ئالۋىڭى.
هاشارلارغا باش بولغان
زالىملارنىڭ ياسىنى

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانمۇ سەن؟ ھە، ۋاڭ خولۇ دېگەنمۇ خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن بىر ئالۋاڭ. بىر زامانلاردا ئىلىنىڭ جاڭجۈنى كوناكورەدە تۇرىدىكەن. خۇدانىڭ غەزىپى تۇتقانمۇ، دەريا سۈيى شۇ كورە تەرەپكە يېتىپ، دولقۇنلاپ تۇرغان سۇ يارنى يىلمۇ يىل گۈمۈرۈلۈپ، يارنىڭ ئۈستىدىكى كورە سېپىلىغا يېقىنلاپ قاپتۇ. بەگلەر سۇنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ھەر يىلى سەھرا خەلقىگە شاخ-شاپاخ هاشار سېلىپ سۇنى تورايدىكەن. بۇ يەردە ھەر يىلى باھاردىن كۈزگىچە ئىككى مىڭغا يېقىن هاشارچىلار ئىشلەيدىكەن. قانچە بىچارىلەر هالىدىن كېتىپ يېلىقلارغا يەم بولىدىكەن.

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
چوڭ كۆرەنى سوقماقچى،
ئەقىلسىز، نادان بەگلەر
ھاشارچىلەن توسماقچى.
دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
قوغنى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
بۇ ھالنى كۆرۈپ ھاشار،
بىر خۇداغا يىغلايدۇ.

مانا بۇ ناخشىلارنى شۇ چاغدىكى ھاشارلار قان-قان يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتقان. ھەي، ئىلى دېھقانلىرىنىڭ تارتقان كۈنلىرىنى سۆزلەپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ-دە!... ناخشا دېگەن يۈرەكنىڭ سۆزى. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ھەممە دەيدىغان گەپ، قايغۇ-ھەسرەتلىرىنى ئاشۇ ناخشىلارغا پۈتۈۋەتكەن!

ناخشىلار توغرىسىدىكى بۇ گەپلەر ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىش ئىشتىياقىغا تېخىمۇ ئوت ياقاتتى.

* *

ئابدۇۋەلى ھازىر مۇستەقىل ئىش تىكىپ، قىلغان ئىشىغا قاراپ ھەق ئالىدىغان بولغانلىقتىن، شاگىرت ۋاقتىغا قارىغاندا خېلى ئەركىن ئىدى. دىم ئېلىش كۈنلىرى ياكى ئىشتىن چۈشكەن چاغلاردا ئۇستىلار بىلەن بىللە خالىغان يەرگە بارالايتتى. موزدۇزلارنىڭ مىجەزىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايتتى: بەزىلىرى ئىشتىن چۈشۈپ، چاپىنىنى قولتۇ-

قىغا قىسىپ قاۋاقخانىلارغا بېرىپ تۆت سەر - يېرىم جىڭ ئىچىۋېلىپ ھاردۇقىنى چىقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى. بەزىلىرى ئاز - تولا نەشە تارتىشاتتى.

ئەينى يىللاردا نەشە، ئەپيۇن دېگەنلەر بازاردا ئاشكارا سېتىلاتتى. تاكى 1934 - يىلى «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» گە كەلگۈچە قىمارخانىلار، نەشە تارتىدىغان مەيدانخانىلار ئوچۇق تىجارەت قىلىپ كەلگەنىدى. تېرەكمازارنىڭ ئالدىدىكى مەيدانخانا ئەڭ كونا مەيدانخانىلاردىن ھېسابلىناتتى. تاتلىق مەھەللىسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئۆستەڭ بويىغا «ئەلەك پۇچۇقنىڭ مەيدانخانىسى» دەيدىغان بىر چوڭ تاماكا سورۇنى ئېچىلغانىدى. قاردۆڭ ئاقسۇ مەسچىتى يېنىدىكى «ئاشىق ئاتام» دېگەن كىشى ئاچقان مەيدانخانا شەھەر بويىچە ئەڭ ئاۋات مەيدانخانىلاردىن ئىدى. ئاشىق ئاتام — ساقاللىرى مەيدىسىدە يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان، كېلىشكەن ئادەم ئىدى، ئۇنىڭ مەيدانخانىسىدا سازچىلارمۇ كۆپ بولاتتى. ئابدۇۋەلى بەزىدە ئۇستاملارغا ئەگىشىپ بۇ يەرگە ساز تىڭشاش ئۈچۈن چىقىپ قالاتتى. ئېغىر ئەمگەكتىن ھالسىرىغان، ئىچى پۇشقان ئادەملەر بۇ يەرگە ساز تىڭشاپ، تاماكا تارتىپ پەيزە سۈرۈپ، دۇنيانىڭ غەم - غۇسسىسىدىن بىردەم بولسىمۇ نېرى بولۇش ئۈچۈن يىغىلىشاتتى. ئادەتتە بۇ مەيدانخانىغا كىرگەنلەر چاينىڭ پۇلىغا بىر چىلىم تاماكىنىڭ پۇلىنىمۇ قوشۇپ تۆلەپ سورۇنغا بېرىپ ئولتۇراتتى. سورۇندا سازچىلار ساز قىلىشاتتى، قاپاق چىلىم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا قولدىن - قولغا ئۆتۈپ توختىماي ئايلىنىپ تۇراتتى.

يەنە بەزى ئۇستاملارنىڭ كەيپ - ساپا بىلەن خۇشى

يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەر جۈمە كۈنى خانىقادىن قالمايدىغان سوپىچاقلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بەزىدە ئۇلارغا ئەگىشىپ خانىقالارغا بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئەينى يىللاردا تېرەكمازار، شەھەرئىچى، سۇدەرۋازا قاتارلىق ئورۇنلاردا خانىقالار بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرەكمازار خانىقاسى چوڭ خانىقا ھېسابلىناتتى. ھەر جۈمە كۈنى بۇ خانىقالارنىڭ داش قازانلىرىغا ئوتلاپ مالنىڭ گۆشى تاشلىناتتى. ئىخلاسمەن سوپى - ئىشان، ھاپىزلار قىزغىن زىكرى - سۆھبەت ئېلىپ باراتتى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلىدا تەسەۋۋۇپچىلىق دەسلەپتە ئاراتۆستەڭ يېزىسىدىكى «خەلپەملەر مەھەللىسى»دىن باشلاپ ئەۋج ئالغانىكەن. گەرچە بۇ بىر دىنىي پائالىيەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا يەنە خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمۇ قېتىلىشىپ كەتكەنىدى. بىر زامانلاردا، ئالتە شەھەردىن ئىلىغا كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەر ئىچىدە ئىمىن نەغمىچى دېگەن بىر ئۇستا سازەندە بولغانىكەن، ئۇ تولاراق خانىقالاردا نەغمە قىلىش بىلەن شۆھرەت تاپقانىكەن. بۇ ھەققە شۇ چاغدىكى يازما خاتىرىلەردە: «بۇل چاغدا ئىمىن نەغمىچى دەپ بىر نەغمىچى بار ئىدى. ئۇ ھەممە نەغمىلەرنى تامامىغا يەتكۈزگەن ئادەم ئىدى. راۋاب، قالۇن، ساتار، تەمبۇر، داپلارنى ساداغا كەلتۈرۈپ، گۈزەل، مۇشاۋرەك، ئۇششاق، چەبىيات دېگەن مۇقاملارنى موسىقى ئاۋازلىرى بىرلەن ئىجرا قىلىپ، شېكەر زابانلىرى بىرلەن غەزەلىي ناۋالارنى ئوقۇپ، ساماغا چۈشۈپ، بىرقانچە سوپىلار ھوشىدىن كېتىپ، بۇ نەغمىلەردىن پەيزى پۈتۈھاتلار بولۇشۇپ، يىغا - زارە، دۇئا - تەلەپلەر بولۇر ئىدىلەر...» دەپ يېزىلغان. ئىمىن

نەغمىچى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ زامانىدىكى موللا روزى نەغمىچى سۆھبەتكە قاتنىشىپ، زىكرى - سۆھبەتنىڭ ئىمىن نەغمىچى زامانىدىكى ھەشەمىتىنى يەنە بىر مەزگىل ساقلاپ قالغانىكەن...

ئەمەلىيەتتە، خانىقالاردا نەغمە - ناۋا قىلىدىغان ئىشلار يامانمۇ، ھاپىزلار قولىغا ئەخمەت، مەشرەپ، ناۋايى، فۇزۇلى، لۇتپى، نىزامىددىن ئاخىرىم ئوخشاش شائىرلارنىڭ ھەققەتكە، ئالەمنىڭ يارالغۇچىسىغا، ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەرلىكىگە بېغىشلانغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، كىشىگە چوڭقۇر بەدىئىي تەسىرات بېرەتتى؛ ئاڭلىغۇچىلارنى ھاياتنىڭ سىرى ئۈستىدە ئويلىنىشلارغا سالاتتى. ئەنە شۇنداق ھاپىزلار ئىچىدە يەركەنتتىن ئۆتكەن ئەمىردىن ھاپىز، ھەرەمباغلىق ئابزار خەلپە، شەھەر ئىچىلىك ئەختەم ھاپىز، ئىرەكمازارلىق غولام ھاپىزلار ئاۋازىنىڭ يېقىملىقى، غەزەللەرگە توشۇقلۇقى بىلەن شۆھرەتلىك ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ ھاپىزلار ئوقۇغان غەزەللەرنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرە، ئۇلارنىڭ ئاھاڭىدىن ناھايىتى ھوزۇر ئالاتتى... ھاپىزلار سۆھبەتتىن كېيىن، زىكرى سوقۇش قىزىپ، سوپىلار ھۇۋ تارتىشىپ، دوگىلەك دائىرە ھاسىل قىلىشىپ ساما سالاتتى. مۇنداق چاغدا ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر بىلەن تەڭ خانىقانىڭ ئۆزىمۇ پىرقىراۋاتقاندەك بىلىنەتتى. كىمدۇر بىرلىرى چاۋغىيىدا كۆپۈكلەر قاينىغان ھالدا چىرقىرايتتى، بەزى سوپىلار ھوشىنى يوقىتىپ يىقىلىپ قالاتتى. بۇ بەردە دىن، ئەدەبىيات، ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ ئارىلىشىشىدىن ھاسىل بولغان ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆرگىلى بولاتتى... ئەنە شۇنداق تەلقىدىن كېيىن خانىقا ئۆمىچىغا ئىچىز تېگىشمۇ كۆڭۈللۈك ئىش ئىدى.

ئابدۇۋەلى ئىش تىكىدىغان دۇكانغا دەڭدەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى «كونا كىر بازىرى» يېقىن ئىدى. كاسىپلار سودا-سېتىق ئۈچۈن كۆپىرەك مۇشۇ بازارغا يۈگۈرەيتتى. بۇ قايناق بازارنىڭ ئىچى ئۆزى بىر ئالامەت دۇنيا ئىدى. بۇ يەردە قاتار كەتكەن سودا دۇكانلىرى، چايخانىلار، داڭلىق ئاشخانا، مانتىپەزخانىلار، ئاشلىق - ئۇن بازىرى، داڭپۇزۇل ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باج ئىدارىلىرىگىچە بار ئىدى. ساتىراشلار بىر چەتتىكى ئۈستى يېپىق لەمپە ئاستىدىن ئورۇن ئالغانىدى. ھەربىرى ئۆزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تامغا خېرىدار يۈزىنى يېقىپ قارىمىغۇچە ئۆزىنى تونۇيالمايدىغان خىرە ئەينەكتىن بىردىن ئېسىپ، كىچىككىنە تاختاي ئۈستىگە ئۇستۇرا - بىلەيلىرىنى تىزىشىۋېتەتتى. غىچىلداپ تۇرىدىغان كونا ئورۇندۇقتا مايلىشىپ پارقىراپ كەتكەن كاپىلغۇچلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان بولاتتى. بۇ ساتىراشلار ئىچىدە ئاجايىپ گەپچى ئادەملەر بار ئىدى، يۇمشاپ كەتكەن ئالقانلىرى بىلەن بېشىڭىزنى سىلىق ئۇۋۇلاپ، ئاجايىپ - غارايىپ چۆچەكلەر بىلەن سىزنى ئۇخلىتىپلا قوياتتى. بەزىلىرى تىرناقلارنى ئېلىپ، قۇلاق - بۇرۇننىڭ ئىچىگىچە پەدەز قىلاتتى. بۇ ساتىراشلارنىڭ ئىچىدە يەنە ھەر ھەپتىنىڭ مەلۇم بىر كىلە نىدە بايلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، خېنىملارنىڭ قېشىنى تېرىپ، خوجاملارنىڭ پۇت - قوللىرىنى تۇتۇپ، غوللىرىنى ئۇۋۇلاپ قويىدىغانلىرىمۇ ئۇچرايتتى. يەنە بەزىلىرىنىڭ ھۈنىرى يوغان ئامبۇر بىلەن كېسەلنى ۋاي - داتقا سېلىپ چىش تارتقۇچە يېتىپ باراتتى.

كىر بازىرىنىڭ ئارقىسىدىكى تاقىچىلىق كوچىسىدىن

بولقا - بازغانلارنىڭ گۈمبۈرلىگەن ئاۋازى كېلەتتى. بۇ يەردە قاۋۇل تۆمۈرچىلەر ھەرقانچە شاش ئاتلارنىمۇ ھەش - پەش دېگۈچە دارغا تارتىپ تاقىلاپ بولاتتى. گىر بازىرىدىن تاقىچىلىققا ئۆتىدىغان تار كوچىلارنىڭ بىرىدە قىمار مەيدانلىرى بار ئىدى. مۇنداق قىمارخانىلار «چەنخۇ» دەپمۇ ئاتىلاتتى. چەنخۇ ئىگىلىرى قىمارۋازلاردىن كىرىم قىلىپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇراتتى. ھەربىر قىمارخانىلارنىڭ يەنە بىر - ئىككىدىن كاككۇڭلىرى بولاتتى. ئادەتتە ئۇلار قىمارۋازلارنىڭ بىر - بىرىنى بوزەك قىلىپ كېتىشىنى نازارەت قىلىپ، قىمارخانىلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ ئۇنىڭ بەدىلىگە چوتار ئېلىپ جان باقاتتى.

گۈرۈلدەپ تۇرغان بۇ بازاردا كىمنىڭ باي، كىمنىڭ گاداي، كىمنىڭ پۇقرا، كىمنىڭ ئەمەلدار، كىمنىڭ شەھەرلىك، كىمنىڭ سەھرالىقلىقىنى كىيىم - كېچەكلىرىگە قاراپلا پەرق ئەتكىلى بولاتتى. شەھەرگە كىرگەن دېھقانلار بېشىغا ئاق مالىخاي، ئۇچىسىغا بىقىنىدىن ئېتىلىدىغان كۆڭلەك كىيىپ، بەلباغ باغلاپ يۈرەتتى؛ ئۆتۈك كىيگەنلىرى شالۇۋۇرنىڭ پۇشقىقىنى ئۆتۈكنىڭ قونجىغا تىقىۋالاتتى، چوقاي ياكى پوپۇش كىيگەنلىرى كوجەي ئورايتتى. يانلىرىغا چەندازا ئېسىشاتتى. شەھەرلىكلەر بېشىغا كۇللۇك ياكى كۈلسىز مانچىستىر دوپپا، ئۇچىسىغا تۇجۇركا - شالۇۋۇر، ياقىلىق پەشمەت چاپانلارنى كىيىشەتتى؛ باشانغانلار **ياقىسىز** پەرىجە، ئاغلىق ئىشتانلارنى كىيەتتى. جەنۇبتىن چىققان كىشىلەرنى ئىچىگە كىيگەن ئاق يەكتەكلىرىدىن ئاجرىتىشقا بولاتتى. سودىگەرلەر بېلىگە دۈردۈن بەلباغلارنى باغلايتتى. ئىمام - مەزىن، ئۆلىمۇشلۇق ئادەملەر چاققان سەللىلەرنى يۆ-

گەيتتى. ئۆلىماخۇنۇم، قازى مۇپتىلارنىڭ سەللىسى ھەرتەۋپسىگە قاراپ بىر - بىردىن يوغان بولاتتى.

ئابدۇۋەلى قولى ئىشتىن بوش بولسىلا بۇ قايناق بازارنى ئارىلاشنى، ئۇستىلار بىلەن بىللە بېرىپ كوناگىر ئىچىدىكى چايخانىلاردا ساز تىڭشاپ ئولتۇرۇپ چاي ئىچىشنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ھەر بىر چايخانىلارنىڭ شۇ چايخانىنى ئاۋات قىلىپ تۇرىدىغان ئۆز سازەندىلىرى، قىزىقچىلىرى بولاتتى. قايىنۇقلۇق① ئىسكەندەر شايىم دېگەن كىشى ئەنە شۇنداق چايخانا بەزمىچىلىرىدىن ئىدى. ئىسكەندەر شايىم ئېگىز بويلۇق، ئاق يۈزلۈك، ساقاللىق ئادەم ئىدى، دۇتار چالاتتى، كونا ناخشىلارنى سەھرا قائىدىسى بويىچە يېقىملىق ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئۆزى ئىجاد قىلغان «يەللەللى شايىگۈل، يىرەللى شايىگۈل» دېگەن ناخشىلىرى بار ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە قېلىشىچە، بۇ ئادەم ئېيتىپ يۈرىدىغان يەنە بىر ناخشىدا:

شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
ھەر قەدىمىڭدە بەش سولكىۋاي،
چىمەندە خانىم، ھوي - ھوي...

دېگەن مىسرالار بار ئىدى.

شۇ يىللاردا مۇشۇ بازاردا پەيدا بولۇپ قالغان بىر راۋاپچى بالا ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدۇ. بۇ بالا قەشقەردىن چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەن-

---

① قايىنۇق — ئىلى يېزىلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

لىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. بازاردىكى ھەممىسى ئۇنى «شاكىچىك» دەپلا چاقىراتتى. شاكىچىك قاراقاش، ئاق يۈزلۈك كەلگەن چىرايلىق بالا ئىدى. بېلىگە رومال باغلاپ، بېشىغا بادام دوپپا كىيىپ، پاكىز يۈرەتتى. ئادەتتىكى كۈنلەردە ئۇ قارىدۆڭ تەرەپتىكى مۇساپىرلار مەھەللىسىنىڭ بىردە يېتىپ - قوپاتتى، بەزىدە بازار ئىچىدىكى چايخانىلاردىمۇ قونۇپ قالاتتى. كۈندۈزلىرى بازاردا قوشاق قېتىپ راۋاب چېلىپ كۈنىنى ئالاتتى. كەچكىلىكى قارىماي ئۇ راۋابنى ناھايىتى چىرايلىق چالاتتى، شۇڭا بازاردا ھەممە كىشىنىڭ دىگۈدەك ئۇنىڭغا زوقى كېلەتتى. شاكىچىك سېيىت نوچى توغرىسىدىكى قوشاقلارغا ئۇستا ئىدى. كېيىن ئۇ ئەلنىڭ بازىرىدىكى ئىشلار توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى قوشقانىدى. شاكىچىك ئەلدىكى مەشھۇر باي ھۇسەنبايھاجىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

ئاق قوشقاچ ئاراسىدا
قارا قوشقاچقا كۆز تەگدى.
قەشقەرلىكنىڭ ئىچىدە
باي ھاجىغا كۆز تەگدى.
يىغلىسىلا ساۋۇتخان، يىغلىسىلا ئابلىزخان①،
ئەسلى تەقدىر شۇنداقتۇر، تەقدىر ئىلاھ شۇنداقتۇر.
ئاسماندا يۇلتۇز تولا
بىر - بىرىگە ئوخشامدۇ؟

---

① ئابلىزخان، ساۋۇتخان (ساۋۇت ئەپەندى) — ھۇسەنبايھاجىنىڭ توغۇللىرى.

ئەلىڭدا بېيى تولا،
باي ھاجىمغا ئوخشامدۇ؟
يىغلىمىسلا ساۋۇتقان، يىغلىمىسلا ئابلىزخان،
ئەسلى تەقدىر بۇنداقتۇر، تەقدىر خۇدا بۇنداقتۇر...

شاكىچەك بۇ قوشاقلىرىنى راۋاب بىلەن ئېيتىپ، مۇسەنبايھاجىمنىڭ ئۆيلىرى، بازار ئىچىدىكى دۇكانلىرى ئالدىنىچە بىرىپ تۇرغان سوۋغاتلارنى ئالغانىكەن...

بۇ يىللاردا ئابدۇۋەلى يىگىرمە ياشتىن ھالقىپ تازا ياشلىق قۇرامىغا يەتكەنىدى. ياخشى - يامان، سېمىز - ئورۇق، باي ۋە گاداي ئوخشاش خالىمىغان خىل ئادەملەر بىلەن تولغان ئەنە شۇ شەھەر بازارلىرىدىكى رەڭگارەڭ ئوبرازلار كەلگۈسى سەھنە ئەرتىسىنىڭ خاتىرىسىگە ئورۇنشىپ باراتتى. دەلدەڭشىپ كېتىۋاتقان مەستلەرنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرى، گەدەيەن بايۋەچچىلەرنىڭ ئاتقان پۇللىرى، بازارغا ئوت - سامان ئەكىرىپ پۇل قىلالماي ئولتۇرغان دېھقانلارنىڭ ھەسرەتلىك چىرايى، ئەسكى تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ خىيالدا ئەرشكە چىقىپ كېتىۋاتقان چېكەرمەنىڭ شېرىن ئارزۇسى، تىلسىز تارىلاردىن ئاجايىپ سادالارنى يارىتىدىغان سەنئەتكارلارنىڭ ئامرات تۇرمۇشى... ئابدۇۋەلىنى چوڭقۇر ئويلىنىشلارغا سالاتتى.

* * *

بىر كۈنى ھاسان ئۇستا ئىش تىكىپ ئولتۇرۇپ ئابدۇۋەلىگە:

— ئابدۇۋەلى، ئەمدى سەن يىگىت بولۇپ قالدىڭ، بىكار ۋاقتىڭدا كۆرگەنلا يەردە لەلەگشىپ يۈرمەي مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلساڭ بولىدۇ. خەلقتە «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە...» دېگەن گەپ بار. ئۇ يەردە ئەدەپ-ئەخلاق، قائىدە-يوسۇن ئۆگىنىسەن، — دېدى.

— تازا بەلەن گەپ بولدى، — دېيىشتى يەنە بەرنەچچە ئۇستاملار.

— مەنمۇ خېلىدىن بېرى شۇنداق قىلسامىكىن، دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم، — دېدى ئابدۇۋەلى، — لېكىن، ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىشنىڭ قانداق رەسمىيەتلىرى بارلىقىنى بىلمەيدىكەنمەن.

— بۇ ئوڭاي، — دېيىشتى ئۇلار، — ھاسىنكام ئۆزى ساڭا ئاتا بولۇپ بۇنداقى مەشرەپكە باشلاپ بارىدۇ. «كۆپچىلىك، بالىمىز ئابدۇۋەلى ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىپ تەلىم ئالسا» دەپ سېنى تونۇشتۇرىدۇ. يىگىت بېشى بولىدۇ، دەپ ساڭا مەشرەپ قائىدىسى، دىققەت قىلىدىغان ئىشلىرىڭ توغرىسىدا ئازراق تەلىم بېرىدۇ، شۇ.

ئابدۇۋەلى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدى. مۇنداق مەشرەپلەر قىش كۈنلىرى ئۆي-ئۆيلەردە، ياز-باھار مەزگىللىرىدە تاللىق، دەريا بويى، جىرغىلاڭ، لەگزىبېشىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۈگمەنلەر ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ يەرلەرنىڭ مەنزىرىسى بىر-بىرىدىن كۆركەم ئىدى. ئۆرۈك پىشىقى مەزگىلىدە جىلمىيوزى، تورپانيۈزى، چۇلۇقايلاردا ئۆرۈك سەيلىسى بولاتتى. بۇ تاماشىلارنىڭ ھەممىسى نەغمە-ناۋاسىز ئۆتمەيتتى. شەھەرنىڭ تىنجىقىدا تار دۇكاندا مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ چارچىغان كاسىپلارغا بۇ سەيلىلەر

تولىمۇ ھۇزۇر بېغىشلايتتى.

ھاسان بۆرە توغرا ئېيتقانىدى. ئابدۇۋەلى مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلىپ نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندى. ئاجايىپ ساز ئۇستىلىرىدىن، داڭلىق ناخشىچىلارنى ئۇچراتتى. ئۇ ئۆزى دېمەتلىكلەر بىلەن بىر سورۇندا بولۇپ قالغاندا سازچىلارنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ناخشىغا ياندىشاتتى. كۆپ ئۆتمەيلا ئۇ ئاۋازىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. پات - پات ئۇنىڭ قۇلىقىغا «ئاۋۇ ئابدۇۋەلى دېگەن مۇزدۇزنىڭ ناخشىنى يامان ئەمەس ئېيتىدىكەن - ھە!» دېگەن گەپلەر چۈشۈپ قالاتتى. ئۇستا چالغۇچى، ناخشىچىلار بار سورۇنلارغا داخىل بولۇپ قالغاندا ئۇ پۈتۈن زېھنى بىلەن تىڭشايتتى. ياخشى ئېيتىلغان ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا كۆزۈنىڭچە ھاياجىنىنى باسالمايتتى. مۇنداق تەسىر قىلغان ئاھاڭلار ئۇنىڭ ئېسىدىمۇ ئۇزاق قالاتتى. بۇنداق مەشرەپلەردىن قايتقان كېچىلىرى ئۇ ئولتۇرۇشنىڭ ئىلھامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەھەللىسىگىچە ناخشا ئېيتىپ كىرىپ كېلەتتى...

ئونىنچى باپ

ئونتۇلماس ئۇستازلار

شۇ كەمنىڭ چوڭ سورۇنلىرىدا تەڭ ھۆرمەتكە ئىگە كىشى ھاسان تەمبۇر ئىدى. ھاسان تەمبۇر شەھەر ئىچىلىك ئادەم ئىدى، تۆدۆر - تەرسەك ئېلىپ سېتىپ جاھاندارچىلىق قىلاتتى. ئۇ دۇتار - تەمبۇرنى ناھايىتى چىرايلىق

چالاتتى، ئۇلۇق ناخشىلىرىنى ئېيتىشتا ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى.

ئۇ چاغلاردا سازەندىلەرنىڭ كىرىمى ئاساسەن ئۆرۈم ئېلىشتىن كېلەتتى. ئادەتتە، توي - تۆكۈن ياكى مەشرەپلەرنىڭ ئاخىرى قىرىق بىر ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشاتتى. ساھىبخان بىر پەتنۇسقا رەخت، پۇللارنى قويۇپ، ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، سازەندىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ قوياتتى. ئاندىن سورۇندا ئولتۇرغانلارمۇ ئاتىغىنىنى چىقىرىپ ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ پەتنۇسقا تاشلايتتى. بەزىلەر پۇللىرىنى ئۇسسۇلچىلارنىڭ دوپپىسىغا قىستۇرۇپمۇ قوياتتى. ئاخىرىدا يىگىت بېشى پەتنۇسقا چۈشكەن پۇللارنى رەتلەپ، سازچىلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىملەپ، قايتقاندا ئۇلارنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قوياتتى. سورۇنلاردا ئۆرۈم ئالمايدىغان بىردىنبىر سازچى ھاسان تەمبۇر ئىدى.

بەزى كەچتاشا سورۇنلاردا ھاسان تەمبۇرمۇ ھاسان بۆرىگە ئوخشاش ناخشىلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ھەققىدە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ قالاتتى. بىر قېتىم ئۇ يۈچۈنخېنىم توغرىسىدا مۇنداق دېدى:

يۈچۈنخېنىم ناھايىتى كېلىشكەن ئايال ئىكەن. دادىسى نۇرزاتبەگ ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئۆلىمالارنى چاقىرتىپ ئۇنى ئوقۇتقان، كلاسسىك سازلارنى ئۆگەتكەنىكەن. كېيىن تاغىسى خالزات بۇ قىزنى قۇمۇل ئوردىسىغا نىكاھلاپ بېرىۋېتىدىكەن. قۇمۇل بىلەن ئىلىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقىمىكىن، يىگىت ئۆزى كەلمەي، يېنىدىكى خەنجىرىنى ئەۋەتىپ، نىكاھ شۇ خەنجەرگە ئوقۇلغانىكەن. يۈچۈنخېنىمنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ قۇمۇلغا ياتلىق بولۇۋاتقا

مەيلى يوق ئىكەن، ئىلىدىن ئۇزىتىلغاندا ئۇ ھەسرەت چېكىپ

خالزات ئاغام چىقىپ مەنسەپ تەختىگە،
تۇتۇپ بەردى مېنى قۇمۇللۇق بەختىگە.
ئاغام مېنى تۇتۇپ بەردى پاتقاق ۋاقتىدا،
ئاتام بولسا بىرەر ئىدى بامار ۋاقتىدا.
ئاغام مېنى تۇتۇپ بېرىپ يامبۇ تاپامدۇ،
قۇمۇل ياقتا ئۆلۈپ كەتسەم قۇمدىن تاپامدۇ...

دەپ ناخشا ئېيتقانىكەن.

قومۇلغا بارغاندىن كېيىن پۈچۈنخان ئۆز يۇرتىنى، ئورۇق - تۇغقانلىرىنى ئۇنتالماي ناھايىتى مىسكىن بوپتۇ. تولا ئويلاپ ئاغرىقچان بولۇپ كېتىپتۇ. شۇ چاغلاردا ئىلىنىڭ ھارۋىكەشلىرى ئورۇمچىگە كىرا يۈك توشۇيدىكەن. ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق. بىچارىلەر:

ھارۋىكەش بولغان باللار
يات يۇرتلاردا پىيادە،
دەڭلەردە تولا يېتىپ،
راسخوتلىرى زىيادە.

بىز ئىلىدىن چىققىلى
ئاي تولۇپ يىلدىن ئاشتى،
جاپانى تولا تارتىپ،
يېشىمىز كۆزدىن ئاشتى ...

دەپ، مىڭ مۇشەققەتتە ئورۇمچىگە يېتىپ بارسا، سەيسگە

تۇتۇلۇپ قېلىپ، يەنە قۇمۇلغا ئادەم تۇشۇشقا مەجبۇرلىنىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇرىدىكەن.

ئۇرۇمچىگە كىرگەندە،
دەڭدە داڭزىغا ئالدى،
سەيسەندە تولا يۈرۈپ،
هارۋىكەش قەرزدە قالدى.
تۇشۇدۇغا تۇشۇدۇق،
چېرىكلەرنى تۇشۇدۇق.
چېرىكلىك دەڭدە يېتىپ،
بىز تالادا ئۈششۈدۇق.

......

دېگەن بېيىتلار بىكار چىقمىغان بولسا كېرەك، مۇنداق بىچارىلەرنىڭ بەزىلىرى ئات - ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلەلمەي ۋەيرانىمۇ بولۇپ كېتىدىكەن.

بىر قېتىم، ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن قۇمۇلغا بېرىپ قالغان ئىلى هارۋىكەشلىرىدىن بىرنەچچىسى مۇساپىرلىق يېتىپ، ئىلىغا قانداق قايتىپ كېتىشنى بىلەلمەي باشلىرى قېتىپ:

هارۋىنى ياندا پ سېتىپ،
قالدى ئۈتۈكنىڭ پاشنىسى.
هارۋىكەشنى قورۇتتان
زالىملارنىڭ سەيسى.
هارۋىكەشمۇ هارۋىكەش،
يۈرگەن يېرى دەشتمۇ دەشت،

ئات ـ ھارۋىدىن ئايرىلىپ،
كېتەلمەيدۇ جاپاكەش ...

دەپ دەردىنى ناخشا بىلەن چىقىرىپ، قومۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ قاپتۇ. باغدا شىپاڭدا ياتقان خېنىمنىڭ قۇلىقىغا بۇ ناخشا ئىشىتىلىپ، بۇرنىغا يۇرتىنىڭ پۇرىقى پۇرىغاندەك بوپتۇ ـ دە، چاچراپ قوپۇپ، خىزمەتكارلىرىنى چىقىرىپ، ھېلىقى ھارۋىكەشلەرنى چاقىرىپ كىرىپتۇ. «نەدىن كەلدىڭلار؟ نېمە دەرد ـ ئەھۋالىڭلار بار؟» دەپ سورىسا، ھېلىقىلار ئەسلى بايتوقاي بىلەن ھېرۋەكتامنىڭ① دېھقانلىرى ئىكەن. ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن پۇچۇقخېنىم ئۇلارغا قايتىپ كېتىشكە يېتەرلىك راسخوت بېرىپتۇ. ئۆزىنىڭ ئېلىنى سېغىنغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ،

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،
قارا مەندە يوق.
قارا مۆخنىڭ قاسراقىدەك
گۇناھ مەندە يوق.
قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
ئېلىمنىڭ تېغى،
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئايرىلىش دېغى ...

دېگەن بېيىتلار بىلەن «قارا دەيدۇ» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. ھېلىقى ھارۋىكەشلەرمۇ ناخشىچى ئادەملەر بولغاچقا

---

① بايتوقاي، ھېرۋەكتام ـ قۇمۇلنىڭ يېزىلىرىنىڭ ئىسمى.

بۇ ناخشىنى بىر ئاڭلاپلا زېھنىڭگە ئېلىۋېلىپ، ئىلغا ئەگىشىپ ئارقىدىن ئېيتىۋەتكەنىكەن...

— پۇچۇقخاننى شاراپچى خېنىمنىڭ قىزى ئىدى دېگەن گەپ راستمۇ، ھاسانكا؟ — دەپ سورىدى ئارىدا بىرەيلەن.

— توغرا — دېدى ھاسان تەمبۇر، — پۇچۇقخاننىڭ ئەسلى ئىسمى مېھرىبانۇم ئىكەن. «پۇچۇق» دېگەن ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى ئوخشايدۇ، بۇ سۆز — تۈلۈك، ئىسىل دېگەن مەنىلەرنى بەرسە كېرەك. پۇچۇقخاننىڭ ئانىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى سۇمانىخان ئىكەن، ئۇنىمۇ داڭلىق ناخشىچى ئايال ئىدى، دېيىشىدۇ. ئاڭلىشىمىزچە «چىنىم خېنىم» دېگەن ناخشىنى سۇمانىخان قىزىنى قوينىغا ئۇرۇۋاتقاندا ئازابلىنىپ ئېيتقانىكەن ... ئارزۇلۇق قىزىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، سۇمانىخان ھەسرەتكە چىدىماي، شەھەردىكى داڭلىق نەغمىچى خوتۇنلارنى گۇلشەنباغقا يىغىپ، كېچە - كۈندۈز نەغمە قىلدۇرۇپ كۆڭلىنى ئاۋۇتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بەزىدە ئۇ قىزى ھەسرىتىنى كۆتۈرىدىغان بىرنەچچە كەلىمىلەر، دەپ ئازراق شاراپمۇ ئىچىپ قويىدىكەن. شۇڭا سۇمانىخان ئىلى خەلقى ئارىسىدا «شاراپچى خېنىم» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان ...

— مانا بۇ يەردە يەنە بىر ئىش ئېسىمگە كېلىۋاتىدۇ، ھاشىمخان داڭلىق دەپ ئاڭلىغانمۇ سىلەر؟ — دەپ ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇردى ھاسان تەمبۇر، — ھاشىمخان داڭلىق ئېلاخۇن كۆككۆزنىڭ ئانىسى بولىدۇ. ئەسلى بۇ ئايال يەركەنلىك ئىكەن. ناخشىنى قالتىس ئېيتىدىكەن، ئۇ سۇلدېگەنلەرنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزىدىكەن. شۇڭا «ھاشىمخان داڭلىق» دەپ داڭقى بار ئىكەن. يەركەنتتىكى قازى قۇربان،

باي - غوجاملار بۇ ئايالنىڭ ئەل ئىچىدە ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن شۇنچە شۆھرەت تېپىپ كېتىشىنى ئېغىر ئېلىپ، يوق بەتنامىلار بىلەن ھۆكۈمەتكە چېقىپ، سىبىرىيىگە پالاتقۇزۇۋېتىدىكەن. ھاشىخان كېيىن سىبىرىيىدىن قېچىپ بۇ ئىلى تەرەپلەرگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان. ھاشىخان پۇچۇنخاننىڭ ئانىسى سۇمانىخاننىڭ ھۇزۇرىدىمۇ بولغانىكەن. سۇمانىمانىنىڭ،

ھاراق ئىچتىم، بوزا ئىچتىم،
ھاشىخان داڭلىق بىلەن.
ئاچچىقى كەلسە ئۇرادۇ،
قەلىقە ياغلىق بىلەن.

دېگەن ناخشىسى ئەنە شۇ چاغدا چىققان.

يەنە بىر قېتىم ھاسان تەمبۇر نودەر گاڭگۇڭ توغرىسىدا پاراڭ سېلىپ قالدى.

نودەر گاڭگۇڭ بەستىلىك كەلگەن كېلىشكەن ئادەم ئىكەن. كۆپىنچە، بېشىغا مالىخاي، ئۇچىسىغا تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان پەرىجە كىيىپ يۈرىدىكەن. نودەر گاڭگۇڭ شەھەرنىڭ سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ ناخشا ئېيتسا، شەھەر ئىچى ۋە سېپىل سىرتىدىكىلەر «ئاپىرىن!» ئېيتىپ ئاڭلايدىكەن، ئاياللار ئۆگزىلەرگە چىقىپ تىڭشايدىكەن. ئاۋازى شۇنچە جاراڭلىق، مۇڭلۇق ئىكەن. نودەرنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى، ئۇ تاش تونۇيدىغان ئادەم ئىكەن. سايغا قىيان كېلىپ قايتقاندا، سايدىن ئېسىل تاشلارنى تېرىپ چىقىپ سودىگەرلەرگە ساتىدىكەن. نودەر شەھەردىكى كەمبەغەللەر، خاڭلاردىكى ئىش-

لەمچىلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىكەن. ۋە كاڭگۇڭنى دەپ نامى بولسىمۇ ئوشۇقچە ئۇرۇش - جېدەلگە ئارىلاشمايدىكەن. ئەمما، ناھەقچىلىكنى كۆرسە چىداپ تۇرالماي جېدەلنى سېتىۋېلىپ، ھەقنى ھەق قىلمىغۇچە قويمايدىكەن.

قەشقەردىن سېيىت نوچى چىققاندا، شەھەرنىڭ بايۋەچچىلىرى كۆلشەنباغدا چاي قىلىپ، سېيىت نوچى بىلەن نودەر كاڭگۇڭنى چاقىرىشىپتۇ. مەقسەت — سېيىت نوچى بىلەن نودەرنى مۇشتلاشقا سېلىپ تاماشا كۆرمەك ئىكەن... شۇنداق قىلىپ، كۆلشەنباغقا چوڭ داشقازان ئېسىلىپ كاتتا چاي بوپتۇ. شەھەرنىڭ مەندۇرمەن دەپ يۈرگەن بايۋەچچىلىرى بىلەن نوچىلىق تاماشىدا يۈرگەن تەلۋىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. ئاش تارتىلىپ، ھاراق - شاراپ ئىچىلىپ بىر مەھەل بولغاندا ھېلىقلار ئېگىز - بەسكەپ قىلىپ سېيىت نوچى بىلەن نودەرنى بىر - بىرىگە دەيدەيگە سالغىلى تۇرۇپتۇ. سېيىت نوچى:

— بىز ھەرقايسىلىرىنىڭ شەھىرىگە مۇساپىر. مۇساپىر دېگەننىڭ كۆڭلى سۇنۇق بولىدۇ. باشقىلار چېقىلمىغۇچە ھېچكىمگە چېقىلمايدۇ، — دەپ ئورنىدىن قوزغالماپتۇ. نودەر كاڭگۇڭ:

— سېيىت نوچى بىزگە مېھمان. مېھمان بىلەن ئازارلىشىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس. بىزنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرتىشقان بولساڭ، مۇنۇ داستىخانغا كەتكەن پۇلۇڭنى مەندىن ھېسابلىشىۋال! — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنىكەن. پۈتۈن بايۋەچچىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

سېيىت نوچى بىلەن نودەر كاڭگۇڭ باغنىڭ خالىي

تەرىپىگە ئۆتۈپ تۆت تەرەپكە قوم قاچىلانغان تۆت ئېغىر خالتىنى ئېسىپ قويۇپ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ كۆمپا كۆرسىتىشىپ، ئاخىرىدا بىر-بىرىگە قايىل بولۇپ قۇچاقلىشىپ كەتكەنىكەن.

سۇ بويىدا ياش تاللار،
تال ئېگىلدى، پەس بولدى.
زالىملار زامانىدا
كۈن ئالماقمۇ تەس بولدى.
سۇ بويىدا ياش تاللار،
ھەر تاللاردا مارجانلار،
جاپانى تولا تارتىپ
ئېقىپ كەتتى بۇ جانلار.

— ئاڭلىدىڭمۇ ئابدۇۋەلى؟ مانا مۇشۇ «لودەركام ناخشىسى» دېگەن ناخشىنى ئاشۇ نودەر گاڭگۈك ئېيتىپ قالدۇرغان. ناخشىنىڭ ئۆگەن. يەنە ھەر بىر ناخشىنى ئۆگەنگەندە شۇ ناخشىنى كىملەرنىڭ ئىجاد قىلغانلىقىنى ۋە بېشىغا نېمە قىسمەتلەر كەلگەندە ئېيتقانلىقىنىمۇ بىلىپ قويا — دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى ھاسان تەمبۇر.

* *

ئاشۇ يىللار روزى تەمبۇرنىڭ تازا كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان ۋاقتى ئىدى. ئۇ تېخى ئوتتۇز ياشقا يەتمىگەن بولۇپ، بېشىغا گۈللۈك مانچېستىر دوپپا كىيىپ، قارا پوتىنى بەھەكىيەم باغلاپ، چەبدەسنى يۈرۈتتى، قاپقارا

بۇرۇتلىرى ئۆزىگە تازىمۇ ياراشقانىدى. روزى تەمبۇر قولىغا تەمبۇرنى ئېلىپ ناخۇل چەككەندە ئابدۇۋەلى ئەتراپىدىكى ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنى سىرلىق بىر ئالەم قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغاندەك ھېس قىلاتتى. روزى تەمبۇر تازا ساز چېلىۋاتقاندا سازنى توختىتىپ تىرىڭلىتىپ پەدە تەڭشىگەن ئادەمنى كۆرسە ناھايىتى ئاچچىقى كېلەتتى. ئۆزى ساز قىلىۋاتقاندا تەمبۇرنىڭ سازى يېنىپ كەلسە، چېلىپ كېتىپ بېرىپ، پەقەت تەمبۇرنىڭ قۇلىقىنى بىرلا تولغاپ سازنى ئورنىغا كەلتۈرۈۋالاتتى. مۇنداق خىسلەتكە ئىگە سازچىنى ئابدۇۋەلى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھايىتى كەم ئۇچراتتى. روزى تەمبۇرنىڭ ساز چېلىش-ناخشا ئېيتىشلىرىدا پەقەت ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولغان بىر خاسلىق بار ئىدى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەردىن قايتقاندا، ئەتىسى دۇكاندىكى موزدۇز ئۇستاملار روزى تەمبۇرنى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىپ، ئۇنىڭ توغرىسىدا قىزىق پاراڭلارغا چۈشۈپ كېتىشەتتى.

— روزى تەمبۇرنىڭ دادىسى — ئەزىم قاپساپ دېگەن ئادەم. بۇ كىشى ئەسلى جەنۇبلۇق ئىكەن. كېيىن رۇس يېرىگە ئۆتۈپ چېلەكتە تۇرغان ئىكەن. روزى تەمبۇر ئەزىم قاسساپنىڭ چېلەكتىن ئالغان ئايالىدىن بولغان ئوغۇل، — دەپ ھېكايە قىلاتتى ھاسان بۆرە.

روزى تەمبۇر ئېسىنى تاپقاندىن كېيىن ئىلى تەۋەسىگە ئۆتۈپ سۈيدۈڭدە تۇرۇپ قاپتۇ. سۈيدۈڭ روسىيە بىلەن ئۈرۈمچىگە كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان ناھىيە بازىرى بولغاچقا ناھايىتى ئاۋاتلىشىپ كەتكەنىكەن. بۇ يەردىن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە رۇس يەرلىرىدىن

ئۆتكەن ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ بازار شۇ چاغدىكى چوڭ ھاكىمىيەت جايلاشقان ئورۇن — كۈرەگە يېقىن بولغاچقا كۈرەگە ئاشلىق، نەرسە - كېرەكلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىلار بىرىش - يېنىشتا سۈيدۈڭگە چۈشمەي ئۆتمەيدىكەن. بۇ يەردە چوڭ - چوڭ دەڭلەر، قاتارلىشىپ كەتكەن سودا دۇكانلىرى، خېرىدارلىرى بېسىق بولۇپ تۇرىدىغان داڭلىق ئاشخانا - چايخانىلار بار ئىكەن. بىرقانچە يەرگە نەشە تارتىدىغان، قىمار بولىدىغان مەيدانخانىلارمۇ قۇرۇلغانىكەن. سۈيدۈڭدىكى بۇتخانىلارنىڭمۇ ناھايىتى داڭقى بار ئىكەن. ھەر يىلى چاغاندا بۇتپەرەسلەر بۇتلارنى كۆتۈرۈپ كوچا ئايلاندۇرۇپ، ياغاچ ئاياق، كوتەي ئويۇنى، چاڭچىلە ئويۇنلىرى بىلەن سۈيدۈڭنى قىزىتىۋېتىدىكەن. بۇ ئويۇنلارنى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئادەملىرىمۇ ناھايىتى قىزىقىپ كۆرىدىكەن. سۈيدۈڭدىكى بۇ تاماشىلارنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەتتا شەھەردىنمۇ ئادەملەر بارىدىكەن.

سۈيدۈڭنىڭ ئەنە شۇنداق ئاۋاتچىلىق بولۇپ تۇرغان كوچىلىرىنىڭ بىرىگە زوھرە ئىسىملىك بىر كۇچالىق ئايال چايخانا ئاچقانىكەن. بۇ چايخانا سۈيدۈڭ بويىچە ناھايىتى بازار تاپقانىكەن. چايخانا ئىگىسى ئايالنىڭ لەقىمى «جوڭخازا» ئىكەن. دۇتارغا ئۇستىكەن. ئۇ «نىم پەدە» گە كۆپرەك چالاتتىكەن. شۇڭا بەزلەر كېيىن «نىم پەدە» نى «جوڭخازا» دەپ ئاتىشىۋالغانىكەن.

بىر كۈنى كەچتە جوڭخازا بىر ياش يىگىتنىڭ تەمبۇر چېكىپ، تولىمۇ لەرزان ئاۋازدا ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دەرھال ئادىمى چىقىرىپ «ئاشۇ

يىگىت قايسى ئۆيگە باردۇ بايقاڭلار» دەپتۇ. جۇڭخازىنىڭ ئادەملىرى روزى تەمبۇرنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ بېرىپ، ئۇنىڭ كىرىپ كەتكەن ھويلىسىنى كۆرۈۋېلىپ، تاڭ ئاتقاندا ئۇنى چايخانىغا چاقىرىپ كەپتۇ. شۇندىن باشلاپ روزى تەمبۇر جۇڭخازا بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بەزى پەدىلەرنى ئۆگىنىپ، شۇ چايخانىدا ساز چېلىپ يۈرىدىكەن. بۇ چايخانىنىڭ سودىسى تېخىمۇ يۈرۈشۈپ كېتىدىكەن.

كېيىن، سۇيدۇڭدىكى موللا قۇتلۇقباي، ئابلەتباي دېگەن كىشىلەر تويلاشقاندا، بۇ تويغا غۇلجىدىن پاشا غوجام، مەنسۇرجان ئاقساقال قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى چىقىپتۇ. توي مەرىكىسىگە ئابلا دومباق، ئابدۇرېھىم چاڭ دېگەندەك بىرقانچە ئەلنەغمىچىلەر قاتارىدا روزى تەمبۇرمۇ تەكلىپ قىلىنىپتۇ. شۇ كۈنى روزى تەمبۇرنىڭ ناخشا - سازدىكى ماھارىتى شەھەردىن بارغانلارنى ھەيران قالدۇرغانىكەن. قايتىشتا ئۇلار روزى تەمبۇرنىمۇ ئۆزلىرى بىللە شەھەرگە ئېلىپ كىرىپتۇ. روزى تەمبۇرنى شەھەردە تۇرۇپ قالسۇن دەپ جامائەت ئۇنىڭغا ئەمەت لوزۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويۇپتۇ. روزى تەمبۇر شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن كاروشالىق ئاخۇنۇم بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ چالغان سازلىرىنى بىر ئاڭلاپلا، بۇ كىشىنىڭ ساز ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقىغانىكەن. ئۇ ئاخۇنۇمنىڭ پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە يەنە نۇرغۇن نەۋسىلەرنى ئۆگىنىپ، سازدا كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغانىكەن ...

— ياھ، ھېلىقى جۇڭخازا دېگىنىڭلار قالتىس ئايال ئوخشايدۇ - دە!؟ — دېدى ئۇستاملارنىڭ بىرى بۇرۇتىنى تولغاپ.

— ھەي ھېسامەددىن، سېنىڭ ئەس - يادىڭ شۇ خوتۇندا قاپتۇ - دە! — دېدى ھاسان بۆرە. — چايخانا ئېچىپ دۇتار چالغان دېسەم، چاتاقراق ئايال بولسا كېرەك، دەپ قالمىغىن، جامالىنى پۇل قىلغان، دېسەڭ توغرا بولىدۇ. سويدۇڭنىڭ بايۋەچچىلىرى جۇڭخازىنىڭ چىرايىنى بىر كۆرۈشكە تەشنا بولۇپ چايخانىغا كېلىپ چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ كېتىدىكەن. جۇڭخازا دۇكاننىڭ ئىچىدە — پەردىنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇرۇپ دۇتار چالاتتىكەن. چايخانىنىڭ ئىشلىرىنى خىزمەتچىلەر بېجىرىدىكەن. شۇنچە يىل چايخانا ئېچىپ ھېچبىر بايۋەچچىگە قولىنىڭ ئۇچىنى تۇتقۇزماپتىكەن.

— ئۇنداقتا بۇ خوتۇن سويدۇڭگە قانداق كېلىپ قالغان بولغىيدى؟

— بۇ زاماندا پۇقرا دېگەن يىلتىزى يوق قامغاققا ئوخشايدۇ. تەقدىرنىڭ قويۇنى ئۇنى نەلەرگە تاشلىمايدۇ دەيسىلەر ... جۇڭخازا ئەسلى كۇچادىكى بىر بارلىق ئادەمنىڭ ساھىبجامال قىزى ئىكەن. بۇ قىزغا ئاقسۇ دوتەيىنىڭ كۆزى چۈشۈپ، زورلاپ ئېلىپ ئاقسۇغا ئەكەتكەنىكەن. كېيىن دوتەي يۇرتىغا قايتىدىغان چېغىدا جۇڭخازىنىمۇ ئېلىپ مېڭىپ، قۇمۇلغا يەتكەندە ئاغرىپ ئۆلۈپتۇ. دوتەيدىن قالغان بىر قىسىم دۇنيانى ئېلىپ جۇڭخازا ئىلىغا قايتىپ كەلگەنىكەن.

— شۇ خېنىم ھېلىمۇ سويدۇڭدە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى يەنە بىرەيلەن قىزىقىپ.

— جۇڭخازا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدا يۇرتىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئاڭلىشىمىزچە يۇرتىغا قايتىدىغان چاغدا

بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى سېتىپ، يولدا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن ئوخشاش رەڭدىكى توققۇز چىلان تورۇققا توققۇز قىزنى مىنگۈزۈپ، ئۆزى كىيىشكەن بىر بوز ئارغىماققا مىنىپ، ئېگەر - جابدۇقنى خىللاپ، قىزىل دۇخاۋا كۆرپىلەرنى ياپقۇزۇپ، ئاتلارنىڭ بويىنىغا قوڭغۇراقلارنى ئاسقۇزۇپ، ياللىرىنى تەكشى قىرقىتىپ، ئاتنىڭ ئۈستىدە كەمچەت تۇماقنى سەل ياتتۇ كىيىپ ئولتۇرۇپ، سۈلەت بىلەن ماڭغانىكەن. يەنە يولدا خىزمىتىگە سىلىش ئۈچۈن تۆت مۇسابىرنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭغان دېيىشىدۇ ... مانا، روزى تەمبۇرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى سۆزلەۋېتىپ گېپىمىز نەلەرگە كېتىپ قالدى - ھە؟! — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۇستا.

روزى تەمبۇر ھەققىدىكى مۇنداق پاراڭلار ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ئۇستازغا بولغان ھۆرمىتىنى تېخىمۇ ئاشۇراتتى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەرگە داخىل بولغاندا ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى بەختىلىك ھېس قىلاتتى. تەمبۇرنىڭ نازۇك تارلىرىدىن ئېشىتىلگەن مۇڭلۇق كۈيلەر ئۇزاق كۈنلەرگىچە ئۇنىڭ قۇلىقىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ روزى تەمبۇر بىلەن شەخسەن تونۇشۇپ قېلىشىغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولدى.

توغرىكۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدا بىرقانچە داڭلىق باي بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىمۇ ناخشا - سازدىن ئايرىلالمايتتى. توغرىكۆۋرۈكتىكى كاتتا بايلارنىڭ بىرى داموللا جاللاپنىڭ توغلى جانى بىلەن ئابدۇۋەلىنىڭ ئوبدان تونۇشلۇقى بار ئىدى. جانىمۇ ئوبدان ناخشا ئېيىتىدىغان يىگىتلەردىن ئىدى. بىر كۈنى جانى:

— ئابدۇۋەلى، يورە، بىزنىڭ ئۆيگە بارىمىز. ئايال-

لار چاي ئۇيناۋاتىدۇ، قىزىقچىلىق كۆرىدىمىز، — دېدى.

— داداڭنىڭ ئاچچىقى كەلمەمدۇ؟ — دېدى ئابدۇۋەلى ئەپەندى.

— دادام تاغدا، قورقما، ئاياللارغا كۆرۈنمەيمىز — دەپ ئابدۇۋەلىنى باشلاپ كەتتى جانى.

داموللا باينىڭ چوڭ بىر ساراي ئۆيگە بۈگۈن شەھەردىكى مەشھۇر خېنىملار، بايلارنىڭ ئاغچىلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز - قىرىقچە ئايال يىغىلغانىدى، ئابدۇۋەلى بىلەن جانى خوتۇنلارغا تۇيدۇرماي، يان ئۆيلەرنىڭ بىرىگە كىرىپ دېرىزىدىن ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى تاماشا قىلدى. شۇ ئاپتا داموللا باينىڭ قىزى رابىگۈل ئەرلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىپ يىگىت رولىنى، شەھەر ئىچىلىك نىزام باينىڭ قىزى قىز رولىنى ئېلىپ بېيىت ئېيتىشىپ مېھمانلارنى كۈلدۈرۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بىرى:

تۆپ تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
تۆپ ئويىنغان قارا كۆز،
يار بولغا سەپسىلىپ،
خوش ئويىنغان قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ،
سۇ لېيىتقان كاككۇكۇم.
ئۆز بېشىغا يار تۇتۇپ
مېنى ئۇنتۇغان كاككۇكۇم.

دەيتتى. يەنە بىرى:

تېرىقىڭىز ئېگىزدىن

ئۆردەك ئۆتەر قارا كۆز،
ئۆتمىگىزدا بۇ ئۆمۈر
سۈدەك ئۆتەر قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

ئەجەبمۇ چىرايلىق
ئۆزۈڭ باغدا كاككۇكۇم،
ئۇنتۇمىساڭ تاپىسەن،
مېنى باغدا كاككۇكۇم.

دەپ جاۋاب قىلاتتى.

ئېيتىشىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۆردىكى مېھمانلار قاتاردا ئولتۇرغان سالاپەتلىك بىر ئايال قولغا دۇتارنى ئېلىپ، ئەرلەرگە خاس مەردانە ئاۋاز بىلەن ناخشا باشلىدى. ئۇنىڭ دۇتارغا قول ئۇرۇشى ناھايىتى پىششىق ئىدى.

— بۇ كىم؟ — دەپ سورىدى ئابدۇۋەلى ھەيران بولۇپ.

— بىلمەمسەن؟ — دېدى جانى، — ئەلاخان دۇتارچى دېگەن شۇ.

— ھە، ئاڭلىغان.

ئەلاخان دۇتارچى شەھەردىكى مەشھۇر ئايال نەغمىچىلەرنىڭ بىرى ئىدى. خېنىملارنىڭ ئولتۇرۇشى ئۇنىڭسىز قىزىمايتتى. دۇتار شوخ پەدىلەرگە يۆتكەلگەندە نۇرىمان خانىم ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىپ، ئوتتۇرىغا چۈشتى.

نۇرىمانخانىم ھۇسەنبايجىنىڭ ئەڭ كىچىك خوتۇنى ئىدى. بۇ ئەسلى جەنۇبلۇق بولۇپ، ناھايىتى خۇش پىچىم، گۈزەل ئايال ئىدى. ئۇ ئۇسسۇلغا چۈشكەندە ئايىغۇ-

ۋەلى تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى. ئۆمرىگە كېلىپ تېخى ئۇ مۇنداق نەپىس ئۇسسۇل ئوينىغان ئاياللنى كۆرمىگەنىدى، دۇرىمانخانىنىڭ ئۈستىدىكى ۋال - ۋال تولغىنىدىك ئەتلەس چاپىنى بەستىگە شۇنچە ياراشقانىدى. ئۇ مەيدان ئىچىدە ئېقىن سۇدەك سىلىق ماڭاتتى. گويا دۇتارنىڭ ساداسىدا ئۇستىخانلىرىمۇ ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بەلدىن تارتىپ قولىنىڭ ئۇچلىرىغىچە يېنىك دولقۇن ھاسىل قىلاتتى ...

ئاياللار بىردەم بىر - بىرىنى تارتىشىپ ئۇسسۇل قىلىشقاندىن كېيىن دۇتار توختىدى. چوڭ ئاياللار:

— رەھمەت ئەلاخان، قوللىرىڭغا دەرد بەرمىسۇن! — دېيىشتى.

— سىلىگىمۇ رەھمەت خېنىم، ئۇسسۇلنى بەك كېلىشتۈرۈپ ئوينايلا جۇمۇ! — دېدى ئەلاخان نۇرسانخېنىمغا قاراپ.

شۇ چاغدا ئۆيگە جانىنىڭ ئانىسى پاتماڭاغىچا ھەدە كىرىپ:

— قانداقراق مېھمانلار، ھەرقايسىلىرىڭغا قارىيالمىدىم. ئولتۇرۇشۇڭلار كۆڭۈللۈك بولىۋاتامدۇ؟ — دەپ كۆڭۈل سورىدى.

— رەھمەت ئاغىچا ھەدە، رەھمەت! — دېيىشتى مېھمانلار.

— مۇنۇ چوكانلىرىمىزنىڭ: روزى تەمبۇر، روزى تەمبۇر دەپ ئاڭلايمىز، پاتما ئاغىچا ھەدەم بىر چاقىرىپ ساز چالغۇزۇپ بەرگەن بولسا، ئاڭلىساق بوپتىكەن، دېگەن بىر ئارزۇسى بارئىكەن پاتما ئاغىچا، — دېدى ئەلاخان دۇتارچى.

— بولىدۇ خېنىملار، مېھمانلارنىڭلا كۆڭلى خۇش بولىدىغان بولسا ... ھوي جانىم، قەيەردە سەن؟

— مانا مەن مەيەردە ئاپا!

— ئابدۇۋەلىمۇ بۇ يەردىكەنغۇ، روزى تەمبۇرنىڭ ئۆيىنى بىلەمسىلەر؟

— بىلىمىز.

— خادۇك ھارۋىنى قاتقۇزۇپ جانى، ئۆيدە مېھمان بارئىدى، دادام چاقىرىۋاتىدۇ، دەپلا ئېلىپ كەل. پات بولۇڭلار.

ئابدۇۋەلى بىلەن جانى روزى تەمبۇرنى يەتكۈزۈپ كەلگەندە، ئاياللار ئولتۇرغان چوڭ ئۆينىڭ يېنىدىكى كىچىك ئۆيگە ئاۋار كۆرپىلەر سېلىنىپ، ئايرىم داستىخان راسلاپ قويۇلغانىدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆيگە تۇتىشىدىغان قوش قاناتلىق ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ئوتتۇرىغا نېپىز پەردە تارتىپ قويۇلغانىدى. بۇ خاس ھۇجرىدا روزى تەمبۇرگە ھەمراھ بولۇپ جانى بىلەن ئابدۇۋەلىمۇ ئولتۇرۇشتى. تاماقتىن كېيىن روزى تەمبۇر يەك نەپەس پەيزى قىلدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆي جىمجىتلىققا چۆككەنىدى. باغلاردىن كاككۇك ئاۋازى كېلەتتى. قايسىبىر ئايالنىڭ يېنىك ئۆھ تارتىشى ئاڭلىنىپ قالاتتى...

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلى روزى تەمبۇرنىڭ نەغمىلىرىنى ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ پۇخادىن چىققۇچە ئاڭلىدى.

روزى تەمبۇر دەم ئېلىپ چاي ئىچىۋاتقاندا، ئاياللاردىن بىرى:

— روزەم، يېنىڭىزدا ئولتۇرغان ئىككى يىگىتنىڭمۇ خېلى ئوبدان ناخشا ئېيتىدۇ، دەيدۇ جۇمۇ! — دەپ قالدى؛

بۇ ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

— قېنى ئاڭلايلى، — دېيىشىپ قىزىقتى باشقىلارمۇ.

ئابدۇۋەلى بىلەن جانى بىر - بىرىگە قاراپ قىزىرىپ كەتتى.

— قېنى، ئېيتىپ بېرىڭلار، مەن سازنى تەڭكەش قىلىپ بېرەي، قايسى ناخشىنى ئېيتىسىلەر؟ — دېدى روزى تەمبۇر.

— روزىكا، سىز باشلاپ بېرىڭ، بىز ئەگىشەيلى، — دېدى جانى.

يىگىتلەر تارتىنىپ، سەل تارتىنىشىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روزى تەمبۇر بىر يۇرۇش ئىلى ناخشىلىرىغا باشلاپ ئېيتتى. جانى بىلەن ئابدۇۋەلى ئەگەشتى. دەسلەپتە ئۇ ئىككىسىنىڭ ئاۋازى سەل ئېگىز - پەس بولغاندەك بولدىيۇ، بارا - بارا ئۇدارغا چۈشۈپ، ئۈچ ناخشىچىنىڭ ئاۋازى بىردەك بولۇپ كەتتى. ناخشا ناھايىتى جاراڭلىق ئوبدان ئېيتىلدى. ناخشا ئاخىرلاشقاندا روزى تەمبۇر:

— جايىدا! ھەر ئىككىڭلارنىڭ ئاۋازى تازىمۇ ساپ ئىكەن. ھاراق - شاراپتىن ئۆزۈڭلارنى نېرى تۇتۇڭلار، — دېدى.

بۇ ماختاشتىن ئابدۇۋەلىنىڭ بېشى ئاسمانغا تاقاشقاندەك بولدى.

ئاياللار يەنە نۇرىمانخانىمنىڭمۇ ناخشا ئېيتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشىدى، نۇرىمانخانىم تارتىنىپ تۇرمايلا دۇتارنى قولىغا ئالدى بولغاي، ئىچكىرىكى ئۆيدىن دۇتار ئاۋازى بىلەن «ئۇلابىن» دېگەن ناخشا ئاڭلاندى. بۇ ناخشىنىڭ سۆزى مۇنداق باشلىناتتى:

ئۇلايسىنەي، ئۇلايمەن،
سايراپ شاختا قونايمەن،
بەش بېلىگىنى، ئاچ قويىنۇڭنى،
بىر كېچە ھەمراھ بولايمەن.
ئاق قەنت يەمسىز، شېكەرمۇ؟
سوم خەجلەمسىز، تىللامۇ؟...

بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى تولىمۇ چىرايلىق، ئۆزگىچە ئىدى. روزى تەمبۇر ناخشىنى شۇ يەردىلا دۇتارغا ئېلىۋالدى. كېيىنكى يىللارغا بارغاندا روزى تەمبۇر بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭىنى قايتا ئىشلەپ، تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلىندىغان چىرايلىق بىر مۇزىكا قىلغانىدى.

ئاشۇ كۈلكى تونۇشۇشتىن كېيىن، روزى تەمبۇر ئابدۇۋەلىنى مەشرەپ، ياكى باشقا سورۇنلاردا ئۇچرىتىپ قالسا «ھە، يېقىنراق كەلمەمسەن!» دەپ يېنىغا چاقىرىۋالدىغان بولغانىدى.

* *

ئىلى مەشرەپلىرىدە كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر ئۇستاز ئاق تېيىپھاجى ئىدى. ئۇ ئاق يۈزلۈك كەلگەن، ئاق چۈمپەردە كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، پاكىز يۈرىدىغان ئادەم ئىدى. «لەيلۇن»، «ھەي بادان» دېگەن ناخشىلارنى بەكمۇ كەلتۈرۈپ ئېيتاتتى. ئاق تېيىپھاجىنىڭ ناخشىدىكى ماھارىتىنى ھاسان تەمبۇر بىلەن مەسۇم توقۇملارمۇ ئېتىراپ قىلاتتى. ھاجىم چاقچاقچى، ئوچۇق ئادەم ئىدى؛ ناخشىنى

ياخشى ئېيتىپلا قالماي، «ئىلى سەنىمى» گىمۇ ناھايىتى قاملاشتۇرۇپ ئۇسسۇل قىلاتتى. شۇڭا، ئاق تېيىپھاجىم بامەشرەپ يەنە ئالاھىدە قىزىيتتى.

بىر كۈنى دۇكاندا ئاق تېيىپھاجىمنىڭ پارىڭى بولۇپ قېلىۋىدى، شاگىرت باللارنىڭ بىرى:

— ئاق تېيىپھاجىم قايسى زامانلاردا ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كېلىۋىدىكەن؟ — دەپ سورىدى.

— ئاق تېيىپمۇ بىزگە ئوخشاش كۈننى كۈنگە ئاران ئۇلاپ كېتىپ بارغان كاسىپ، — دەپ چۈشەندۈردى ھاسان بۆرە، — ئۇنىڭ - بۇنىڭ كىيىم - كېچەكنى تىكىپ، ماشىنىچىلىق قىلىپ كۈن ئالىدۇ. نەدىمۇ ئۇنىڭ ھەج قىلغۇدەك پۇلى بولسۇن دەيسىلەر؟!.. ئىلىدىن غەنىدىن باي باشلىق بىر توركۇم بايلار ھەرەمگە ماڭغاندا «زېرىكىپ قالىمىز، يولدا ناخشا ئېيتىپ، كۈلدۈرۈپ ماڭىدىغانغا ئاق تېيىپنىمۇ ئېلىۋالىلى» دېيىشىپ، ئاق تېيىپنىمۇ قاتارغا قوشۇۋالغانىكەن. ئۇلار ھەج سەپىرىدىن قايتىپ، ئەنجان ئەتراپىغا كەلگەندە ئاق تېيىپ «مەن مۇشۇ يەردە ئازكۈن تۇراي» دەپ ئايرىلىپ قاپتۇ. ئۇ كەملەردە، ئەنجاندا چايخانا بەزمىلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. ئاق تېيىپھاجىنى قىزىقتۇرغىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك. باشقىلار ئاچچىقى كېلىپ قايتىپ كېلىۋېرىپتۇ. ئاق تېيىپھاجى شۇ يەردە بىر زامان ماشىنىچىلىق قىلىپ كۈن ئېلىپ، كەچلىكلىرى چايخانىلاردا بەزمە تىڭشاپ، ئۆزبېكلەرنىڭ ئۇرغۇن ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ قايتقانىكەن. «پەرەنجە» دېگەن ناخشىلارنى ئىلىغا شۇ ئاق تېيىپ ئەكىلىپ تارقاتقان...

* *

شۇ يىللاردا چاڭچىلىكەشلىك، خەنزۇلارنىڭ كوتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. كوتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى چاغان - بايراملاردا كوچىلاردا ئوينىلاتتى. چاڭچىلە ھەر بىر بۇتخانىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا قۇرۇلغان سەھنىلەردە قويۇلاتتى. مۇنداق بۇتخانىلار شەھەرنىڭ ھەربىر دەرۋازىسى ئىچىگە دېگۈدەك بىردىن سېلىنغانىدى، خەنزۇ بازىرى، توپادەڭلەردىمۇ بار ئىدى. بايلار ياكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى چاڭچىلىكەشلەرنىڭ ھەر بىر مەيدان ئويۇنىنى كۆتۈرە ئالاتتى. سەھنىنىڭ ئىككى يېنىغا قۇراشتۇرۇلغان ئۇستى يېپىق، ئالاھىدە ئورۇنلاردا غوجا. مەنسەپدارلار كۆتۈۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا گازىر - پۇرچاق، خاسىڭغا ئوخشاش يېمەكلىكلەر تۆكۈپ قويۇلاتتى. چايچىلار ئوتتۇرىدا شاپاشلاپ يۈرۈپ ھېلىدىن - ھېلىغا چاي قۇيۇپ تۇراتتى. ئادەتتىكى پۇقرالار ئوتتۇرىدىكى مەيداندا قىستىلىشىپ، ئۆرە تۇرۇپ ئويۇن كۆرەتتى. شۇ زامانلاردا، خەنزۇچە سۆزگە ناھايىتى كامىل توختاخۇن دېگەن بىر تۇرپانلىق كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ خەنزۇلارنىڭ چاڭچىلە ئويۇنلىرىدا باتۇرلارنىڭ روللىنى ئېلىپ چىقىپ، ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىكەن. خەنزۇلار ئۇنى «چەنتۇ باتۇر» دەپ ئاتاشقانىكەن.

گوتەي ئويۇنىدا بەش - ئالتە يېتىر كېلىدىغان يوغان بىر چەنزىگە كىچىك ئۇسسۇلچى قىزلاردىن بىرقانچىسىنى مەھكەم باغلاپ، چەنزىنى تىك قىلىپ بىر جازىغا ئورنىتىدىغان كەپ ئىدى. جازىنى بىرقانچە ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭات-

تى ياكى ھاۋىغا ئورنىتىپ سۈرتەتتى. بىلىنىڭ تۈۋىنى چەنزىگە ماتاپ باغلانغان قىزلار ھاۋا بوشلۇقىدا تۇرۇپ، تۆۋەندە چېلىنىۋاتقان داقا - دۇمباق، جاڭ - جۇڭلارغا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل ئوينايتتى.

ئېلىنىڭ ۋاڭ فامىلىلىك دوتەيىنىڭ بىر يالغۇز ئوغلى بولىدىغان. ئۇ كىچىكىدىن شوخ ئۆسكەن نېمە ئىدى. دودەنلىك قىلىپ ئوشۇق ئويناۋاتقان باللارنىڭ ئوشۇقىنى خاتىسىر قىلىپ قاچاتتى، جاڭزا ئويناۋاتقانلارنىڭ جاڭزىسىنى تارتىۋالاتتى. لەگلەك ئۇچۇرۇۋاتقانلارنىڭ لەگلىكىنى ئولجا قىلىۋېتەتتى. ئىشقىلىپ، دائىم جېدەل تېرىپلا يۈرەتتى. ئۆزىنىڭ لەگلەك ئۇچۇرغۇسى كەلسە ئون تاختا قەغەزدە بىراقلا لەگلەك ياسايتتى. ئۇنىڭ بۇ لەگلىكىنىڭ قۇلاقلىرىمۇ بىر - ئىككى مېتىر پەرەڭدىن بولاتتى، بىرقانچە ئەسكەر تارتىپ كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. بۇ لەگلەكنى ئۇ قارىندۆڭنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۆپىلىككە ئاچىقىپ، ئىككى ئات قوشقان كالاسكىدا ئولتۇرۇپ ئۇچۇراتتى. كىچىكىدىن شۇنداق غەلىتە قىلىقلىرى بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «ساراڭ شويى» دېيىشەتتى. كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ كۈچى بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ ئوقۇغان، ئۆز ئالدىغا ئەسكەرمۇ ئالغانىدى.

بىر يىلى، گوتەي ئويۇنى ئوينىلىدىغان مەزگىلدە، شۇ ساراڭ شويىنىڭ كاللىسىغا «مۇشۇ ئويۇنغا باشقا مىللەتلەرنىڭ سازلىرىنى چالغۇزۇپ باقسا قانداق بولار؟!» دېگەن خىيال كىرىپ قالسا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شاپاشلاپ يۈرۈپ بىر گارمونچى بىلەن بىر تەمبۇرچىنى تېپىپ كەپتۇ. بۇ ئويۇنچىلار ئويۇن مۇزدۇزلارنىڭ دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەندە ئۇستاملارنىڭ ھەممىسى قولىدىكى ئىشىنى تاشلاپ

يۈگۈرۈشۈپ چىقتى. تاماشا كۆرگۈچىلەر كوچىغا پاتماي قالغانىدى. ئابدۇۋەلى ئادەملەر ئارىسىدىن قىستىلىپ ئالدىغا ئۆتۈپ ھەيران قالدى. كوتەي جازىسىنى چوڭ بىر ھارۋا سۆرەپ كېتىپ باراتتى. ئۈستىلىگە قىزلار باغلانغان جەنزە ياغاچنىڭ ئاستىدا — ئادەتتە داقا - دۇمباق، جاڭ - چۇڭ چالغۇچىلار ئولتۇرىدىغان ئورۇندا بىر گارمونچى بىلەن تەمبۇرچى ئولتۇراتتى. گارمونچىنى ئابدۇۋەلى بىر قاراپلا تونۇدى. ئۇ نۇر ئاقساقالنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى — مامازا ئىدى. مامازا توغرىئۆزۈرۈكتىكى رۇس، تاتار باللىرى بىلەن ئويناپ چوڭ بولغاچقا، گارمونغا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. مامازىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ تەمبۇر چېلىۋاتقان دۇلۇ كىشى كىمدۇ؟

— ھوي ئابدۇۋەلى، ئاشۇ تەمبۇرچىنى تونۇمامسەن؟ — دېدى موزدۇزلارنىڭ بىرى، — ھۇسەيىن تەمبۇر دېگەن شۇ ئەمەسمۇ!

— ھۇسەيىن تەمبۇرا؟

ھۇسەيىن تەمبۇرمۇ ناھايىتى شۆھرىتى بار چالغۇچىلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ تەرىپىنى ئۇستاملاردىن كۆپ ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئۆزىنى بۈگۈن تۇنجى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. تەمبۇر بىلەن گارموننى تەڭكەش قىلىشمۇ كەم ئۇچرايتتى. كوتەي ئويۇنىغا گارمون بىلەن تەمبۇر چالغاننىمۇ كىشىلەرنىڭ بۈگۈن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. لېكىن، مامازا بىلەن ھۇسەيىن تەمبۇر ھېچقانداق چاندۇرماي، گارمون بىلەن تەمبۇرنى خەنزۇلارنىڭ كوتەي ئويۇنىغا چالىدىغان پەدىلىرىگە ئۇستىلىق بىلەن كەلتۈرۈپ، ھاۋادىكى ئاتېيىشىل كېيىنىپ، مەڭزىلىرىنى بوياۋالغان قىزلارنى

ئۆسۈشلىغا سالماقتا ئىدى. تاماشا كۆرگۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى مامازا بىلەن ھوسىيىن تەمبۇرنىڭ ماھىرلىقىغا ھەيران بولسا، بەزىلىرى كوتەي تويۇلىغا تەمبۇر بىلەن گارمون چالغۇزغىنىغا كۈلۈشۈپ: ساراڭ شويى راستلا ساراڭ ئىكەن جۇمۇا — دېيىشەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئايدۇۋۇەلى ھوسىيىن تەمبۇرنى مەشرەپ سورۇنلىرىدا پات ـ پات ئۇچرىتىپ قالىدىغان بولدى. ھوسىيىن تەمبۇر تەمبۇركە ناخۇل چېكىشتە پەقەت ئۆزىگىلا خاس يۇراقتا ئىگە ئىدى. ئۆسەك ئاھاڭلىرىدا ناخۇن بىلەن تەمبۇر سىمىنى ئىلىپ تارتىپ ئالدىرىماي چالغاندا ئۇ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرىكىنى ئېلىپ قولىغا بېرەتتى.

تۆتىنچى قىسىم

سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب

قايسى ناخشىنى ئېيتاي

توغرىكۆۋرۈك ئۆستىڭىنىڭ سۈيى بايكۆلدىن باشلىناتتى. بۇ سۇ قىزىلكۆۋرۈكنىڭ يۇقىرىسىدىكى — ئۈچتېرەك دېگەن جايدىكى سازلىقتا كەلگەندە كۆپىيىپ، بىر سەكرەتمە ھاسىل قىلىپ تۆۋەنلەپ كېتەتتى. 1928 - يىللار ئەتراپىدا بولسا كېرەك، بايكۆلنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ، ئۈچتېرەكتىكى كۆپ ئورمىنى بۇزۇپ، شەھەرگە بىراقلا بېسىپ كىردى. شۇ قېتىمقى سۇ ئاپىتىدە توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى كەمبەغەللەرنىڭ توپا تام ئۆيلىرىنىڭ نۇرغۇنى ئۆرۈلۈپ چۈشتى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئابدۇۋەلىلەرنىڭ ئائىلىسى «ئۈچدەرۋازا» مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ مەھەللىنىڭ «ئۈچدەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب: مەھەللىنىڭ يېنىدىن ئۆتىدىغان چوڭ يولدا بىر زىننەت دەرۋازىسى بار ئىدى. دەرۋازا خەنزۇ بىناكارلىق

شەكىلدە ئەگمە لەمپىلىك قىلىپ، نەقىشلەپ، ھەشەمەتلىك ياسالغانىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنە كىچىك ئىككى ئۆتۈشمە ئىشىكى بار ئىدى. شۇڭا ئادەملەر بۇ ئۈچ ئىشىكلىك دەرۋازىنى يېنىغا تۇتۇشقان مەھەللىگە «ئۈچدەرۋازا» دەپ نام بەرگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ئەتراپتا ئىچكىرىدىن چىققان بىر خەنزۇ ئايال تۇرغان بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن باي ئۆتكەنىكەن. لېكىن، بالا - چاقىسى يوق ئىكەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ نام - نىشانىنىڭ يىتىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چوڭ يولغا بۇ دەرۋازىنى ياساتقانىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ھېكايە قىلىشىچە، بۇ دەرۋازىنى ياساتقان ئايال مانجۇ ئىكەن، ئۇ كورىدە تۇرىدىكەن. ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كورە بىلەن غۇلجا شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولغا بۇ زىننەت دەرۋازىسىنى خاتىرە قىلىپ سالدۇرغانىكەن. كېيىنكى يىللاردا بۇ دەرۋازىنىڭ يېنىدا ئۈستىگە نۇرغۇن خەنزۇچە خەتلەر ئويۇلغان بىر خاتىرە تاشمۇ كۆزگە چېلىقاتتى...

ئۇ كەملەردە ئىلىغا قار قېلىن چۈشەتتى. سوغۇقمۇ ناھايىتى قاتتىق بولاتتى. ھەر يىلى سوغۇق راسا كۈچەيگەندە، «يالانچى بازاردىن چىققۇچە قۇلىقىنى ئۈششۈتۈپ قويۇپتۇدەك»، «خاككىنىڭ يولىدا مانچە ھارۋىكەش توڭلاپ قاپتۇدەك» دېگەندەك ۋەھىمىلىك گەپلەر تارقىلاتتى. يىراقتىن شەھەرگە كىرگەن يولۇچىلارنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا مۇز قېتىشىپ، ئېتىنىڭ ئۈستىنى قىراۋ قاپلاپ كېتەتتى. قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىدا غەللە - پاراق تۆككىلى ياكى ئاز - تولا ئاشلىقىنى پۇل قىلغىلى شەھەرگە كىرگەن بىچارە دېھقانلار كېچىكە يېقىن بالىلىرىغا دەپ ئالغان بىر - ئىككى

جىلق باڭگازىنى بەلبېغىغا مەھكەم تۈگۈپ، ھەسرەتلىك ناخشىلىرىنى ئېيتىپ قايتاتتى.

ئېتىم جەدە، ئېتىم جەدە،
ئېتىمنىڭ قۇيرۇقى يەردە.
زالىملارنىڭ دەستىدىن
كەمبەغەللەر كۈن نەدە؟
مەن ئۆزۈم غېرىب بەندە،
كىيگىنىم كۆلا، جەندە.
ماڭا كەلگەن بۇ دەردنى
كىملەر قىلدى بەخشەندە؟!..

سوغۇقنىڭ كۈچىدىن كېچىلىرى ساينى ياقىلاپ يەنجىم① يولى بىلەن خاڭغا ماڭغان ھارۋىلارنىڭ ھەسرەتلىك غىچىلداشلىرى ئابدۇۋەلىنىڭ يېڭى ئۆيلىرىگىچە ئېنىق ئاڭلىناتتى.

يىللار ئەزەلدىن شۇنداق ئەندىشىلىك ئۆتەتتىمكىن ياكى ئابدۇۋەلى چوڭ بولغانسېرى تۇرمۇشنىڭ ئەندىشىسىنى ھېس قىلىۋاتامدىكىن، ئىشقىلىپ، كېيىنكى يىللاردا ئۇ موزدۇزلار ئاغزىدىن كۆڭۈلنى پاراكەندە قىلىدىغان خەۋەرلەرنى ئاڭلايدىغان بولۇپ قالدى. بىركۈنى بىر ئۇستام «قۇمۇلدا غوجىنىياز ھاجىم كۆتۈرۈلۈش قىپتۇ. ئىچكىرىدىن چىققان گاسلىڭ② دېگەن تۇڭگان بىلەن بىرلىشىپتۇ» دېسە،

---

① يەنجىم — ئىلى يېزىلىرىنىڭ بىرى.

② ماجۇڭيىڭنى ئادەتتە خەلق «گاسىلىڭ» دەيتتى.

يەنە بىر گەپلەرگە كەلگەندە بىرى: «خوجامنىياز بىلەن گاسىلىك سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك» دەيتتى.

— بۇ گاسىلىك دېگىنى تېخى ياشلا بالىمىش، — دەپ ھېكايە قىلاتتى بەزىلەر، — كىچىكلىكىدە ياقىماي ناھايىتى قارام نېمىمىش، ئارقىسىغا لەكمىلىك ئەسكەرنى ئەگەشتۈرۈپ جەڭ قىلارمىش...

— ئۇنداق بولسا، تېخى بۇرنىغا سۈ كىرمىگەن غورەككەن دەڭلا، — دەيتتى يەنە بىرەيلەن.

— خۇدايىم ئۆزىگە ئامانەت دەيتتى، — ماسان بۆرە، — پۇقراغا جاھاننىڭ تىنچ بولغىنى ياخشى ئىدى.

بۇ يىللار — نوۋىگورت① بىلەن ئوچدەرۋازىغا بايلار بەس-بەستە ئۆي سېلىپ، چوڭ كوچىغا دۇكانلار چۈشۈپ ئاۋاتلىشىۋاتقان چاغ ئىدى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ئادەملەرنىڭ ھېچبىر غەم-ئەندىشىسى يوقتەك كۆرۈنەتتى. بۇ مەھەللىلەردىكى ھاللىق ئۆيلەردە تۈنجى قار بىلەن تەڭلا قارلىق تاشلاش ئويۇنى باشلىنىپ كېتەتتى.

ئول خۇدانىڭ رەھمىتىدىن
يەر يۈزىگە ياغدى قار.
بەرىكە-شادلىق بىللە كەپتۇ،
يەنە ھەمراھ ئىپتىخار.

---

① نوۋىگورت — رۇسچە «يېڭىشەھەر» دېمەكتۇر. ئوچدەرۋازىنىڭ قارشىسىدىكى بىر مەھەللە ئىسمى.

قىش بولسا ئالەم ئارا،
بوپتۇ قائىدە ھەممىگە.
بىر - بىرىگە قارلىق تاشلاش
تا قەدىمدىن بارۇ بار.
قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
يامغۇردا ياغلىق تاشلىدۇق،
تۈنجى قار ياغدى بۈگۈن
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق...

دېگەندەك قارلىق قوشاقلىرى يېزىلغان قەغەزلەرنى بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە ئوغرىلىقچە تاشلاپ قويۇشاتتى.

سوغۇق تازا كۈچەيگەندە بايلار باشكۆرۈكتىن ئۈچدەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈشەتتى. نەقىشلىك ئېگەر - جابدۇقلار، چۈرىسىگە چۇل- چۇل تۇتۇلغان مەخمەل يوپۇقلار يېپىلغان ئاتلار ئۈستىدە قاما جۇۋىلارنى كىيىپ، يۇڭ شارپىلارنى يۆگەپ، دەستىسىگە كۈمۈش نەقىشلەر قويۇلغان قامچىلارنى تۇتقان بىر - بىرىدىن سۆلەتۋاز بايلار مەنمەنلىك بىلەن غادىيىشىپ ئولتۇراتتى. يارىكۈرۈك ئاتلار، يورغا ئاتلار ئايرىم - ئايرىم قويۇپ بېرىلەتتى. كۈننىڭ سوغۇقلۇقىغا قارىماي بەيگىدىن كەلگەن ئاتلاردىن پۇرقىراپ ھور كۆتۈرۈلەتتى... يەنە ئىككى ئات قېتىلغان ياسىداق چانىلارمۇ چېپىشقا سېلىناتتى. بەيگە تاماشىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەتراپقا نۇرغۇن ئادەم توپلىناتتى. بۇنداق ئويۇن چۈشتىن كېيىن باشلىنىپ، قاراڭغۇ چۈشكىچە داۋام قىلاتتى. رۇسلار بۇ ئويۇننى «كاتاسا» دېيىشەتتى.

يەنە بىر كۈنلەرگە كەلگەندە: «ئۈرۈمچىدە شىلىڭ دۇبەن دېگەن بىرى تەختكە چىقىپتۇدەك. گاسىلىڭ مەن پادىشاھ بولىمەن، دەپ يېڭى دۇبەن بىلەن سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك. كۆرەدىكى جاڭ سىلىڭمۇ① گاسىلىڭ بىلەن ئىتتىپاق بولۇپتۇدەك. ئىلىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۈرۈمچىنى ئالىمىز، دەپ ئۈرۈمچىگە قاراپ مېڭىپتۇ...» دېگەن گەپلەر تارقالدى. ئۇستاملار كۆرەدە تۇرىدىغان بۇ جاڭ سىلىڭ توغرىسىدىمۇ ناھايىتى قىزىق گەپلەرنى قىلىشاتتى. بەزىلىرى «بۇ ئادەمنىڭ ئىككى قۇلىقى مۈرىسىگە ساڭگىلاپ چۈشۈپ تۇرىدىكەن. بېشى كالىنىڭ بېشىدىن يوغان ئىكەن» دېسە، يەنە بەزىلەر «ئۇنىڭ ماجاڭ ئويناشتا ناھايىتى ئامىتى بار ئىمىش. ماجاڭ ئويناپ ئۇتۇۋالغان يەتتە - سەككىز خوتۇنى بار ئىكەن» دېيىشەتتى.

ئۇنداق ئەندىشىلىك گەپلەر كۆپەيگەنسېرى سودىگەرلەر دۇكانلىرىنى تاقاپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆسۈشكە باشلىدى. پاراكەندىچىلىك غۇلجا شەھىرىگىمۇ يېتىپ، ئوق ئاۋازى بېسىلمايدىغان بولۇپ قالدى. «چۆچەك تەرەپتىن سوۋېتنىڭ ئەسكەرلىرى كىرىپتۇدەك» دېگەن گەپلەر ئۇلغايدى. خەلق ئۇلارنى «تارباغاتايىسكىلار» دەيتتى. ئابدۇۋەلى بىلەن يېقىن قوشنا ئولتۇرىدىغان ھاسان بۆرە ھويلىدا تۇرۇپ ئوق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ «ئابدۇۋەلى، مانا بۇ ئورۇسلارنىڭ ئوقى. مانا ماۋۇسى تۇڭگانلارنىڭ ... بۇ قېتىم ئورۇسلار ئارىلاشتىمۇ، بۇنىڭ ئۇ يېقى خۇداغا ئامانەت!» دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى. ئاز ئۆتمەي: «تارباغاتايىسكىلار شەھەرنى توپقا تۇتۇپتۇ، زەمبىرەكنىڭ بىر ئوقى تۆپىدەكگە. يەنە بىرى تۇڭگان مەسچىتى ئەترا-

---

① جاڭ سىلىڭ — جاڭ زىڭىڭ (جاڭ پېيىيۈەن).

پىغا چۈشۈپتۇ... جاڭ شىلىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ...» دېگەن گەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن جاھان-سەل تىنجىپ قالغاندەك بولدى.

1934 - يىلى كىرىشى بىلەن خەلق ئارىسىدا ياخشى خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى.

— شىڭ دۇبەن دېگەن ئاھايىتى ئادىل ئادەم ئىمىش، — دېيىشتى بەزى موزدۇزلار، سىرتتا ئاڭلىغان گەپلىرىنى دۇكاندىكىلەرگە يەتكۈزۈپ، — ئەمدى ئۇرۇش - جېدەل بولمايدۇ. ھەممە مىللەت باپباراۋەر بولىدۇ. سوۋېت بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز. يامان ئەمەلدارلار جازالىنىدۇ. دەپتىمىش...

— خۇدايىم خاننىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرسۇن.

— ئەمدى چىراغ پۇلى تۆلەيدىغاندىن قۇتۇلىدىغان ئوخشايمىزمۇ؟ — دېدى بىر ئۇستا چاقچاق قىلىپ.

ھەممە كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇ چاغلاردا كەچتە شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىنىڭ ئۇيەر - بۇيەرلىرىگە پانار يېقىپ قويۇلاتتى. پانار ئىچىدىكى شام ئۆزى تۇرغان تۈۋرۈكنىڭ ئەتراپىنى ئارانلا يورۇتۇپ، بىر - ئىككى سائەت كۆيۈپلا ئۆچۈپ قالاتتى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ مەھەللە - كوچىلارغا قويغان ئادەملىرى ھەركۈنى دېگۈدەك ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ «چىراغ پۇلى» دەپ كىشىلەرنى بىزار قىلىۋېتەتتى.

راست دېگەندەك جەمئىيەت كەيپىياتىدا كۈندىن - كۈنگە ئىلگىرىكى كۆرۈلمىگەن جانلىنىش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇ يىللاردا ئىلغار تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر، سوۋېتكە ئوقۇشقا بېرىپ كېلىپ توختاپ قالغان ئىلغار زىيالىيلار خېلى توپلىشىپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاكتىپ كۈچ

چىقىرىشى بىلەن «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» تېزلا قۇرۇلدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرقايسى مەكتەپلىرىنى ئاساس قىلىپ مەھەللە - مەھەللىلەردە نۇرغۇن سەنئەت كۇرژۇكلىرى تەشكىللىنىپ، بۇ ئورۇنلار جەمئىيەتنىڭ مەدەنىي پائالىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. ھەركۈنى كەچلىكى مەكتەپ دەرۋازىلىرىدىن ئالدىراش كىرىپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. ئۇ يەردە چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى، سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. ئۇزۇندىن بېرى مۇشۇنداق بىر روھىي ئازادلىقنىڭ بولۇشىنى كۈتكەن خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئاقارتىش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش قىزغىنلىقى بەكمۇ ئۈستۈن ئىدى.

«ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» يېنىدا قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يەنە «سانايىنەپىسە» قۇرۇلدى. ئىلگىرى مەھەللە - مەھەللە، مەشرەپ - سورۇنلاردا چېچىلىپ يۈرگەن نۇرغۇن قابىلىيەتلىك سەنئەتچىلەر بۇ سەنئەت تەشكىلى ئەتراپىغا كۆچ بولۇپ توپلاندى؛ سانايىنەپىسە جەمئىيىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ياشلاردىن ئارتىس قوبۇل قىلىش باشلانغاندا، روزى تەمبۇر قاتارلىق ساز ئۇستىلىرىنىڭ ئىسمىگە موزدۇز ئابدۇۋەلىمۇ كەلگەنىدى.

بىركۈنى دۇكانغا ياشقىنا بىر يىگىت كىرىپ كەلدى.

— ئابدۇۋەلى دېگەن موزدۇز بالا مۇشۇ دۇكاندا ئىشلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مانا مەن، نېمە ئىش بار ئىدى؟ — دېدى ئابدۇۋەلى قولىدىكى تىكىۋاتقان ئىشىنى بىر تەرەپكە قويۇپ.

— سىزنى روزى تەمبۇر ئەتە ئەتىگەندە سانايىنەپىسىگە بىر كەلسۇن، دەيدۇ.

— مېنى؟! نېمە قىلمىدىغاندۇ..

— سانايىنەپىسكە ئادەم ئېلىۋاتىدۇ. ھەقچان سىزدىنمۇ ئىمتىھان ئېلىپ كۆرۈپ باقامدىكىن.

— ئىمتىھان!؟ — سەل تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى ئابدۇۋەلى.

— ئىمتىھان دېسە چۆچۈپ كەتتىڭغۇ. سېنى بىر - ئىككى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ باقىدۇ شۇ. بولدى، بولدى، سىز كېتىۋېرىڭ، ئابدۇۋەلى ئەتە بارىدۇ، — دېدى ھاسان بۆرە ھېلىقى يىگىتكە قاراپ.

ئاندىن موزدۇزلار غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى.

— مانا بىزنىڭ ئارىمىزدىنمۇ بىر ئارتىس چىقىدىغان بولدى - دە!

— ئىمتىھان ئالسا قايسى ناخشىنى ئېيتساڭ بولار ئابدۇۋەلى؟

— ۋادەرىخادىنلا چۈش.

— ئەۋرىشىمنى ئېيتامسەنيا؟

— باشتا يېنىكرەك ناخشىلاردىن باشلىغىنى ياخشى...

— ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەي بىز موزدۇزلارنى شەرمەندە قىلىپ يۈرمە يەنە.

— نېمە دېگىنىڭ، بۇ كۈننىڭ ياشلىرى ھەرقانچە ناخشا ئېيتسا مۇشۇ ئابدۇۋەلىچىلىك ئېيتار. قالغان كەم يەرلىرى بولسا كېيىن ئۆگىنەمدۇ!

— يا ئەمدى، ھودۇقۇپ كېتەمدىكىن دەيمەنا...

موزدۇزلار بۇ يېڭىلىق ئۈستىدە خېلى ئۇزاق تالاشتى، ھېسامىددىن ئۇستام بۇرۇتىنى تولغاپ،

— ئابدۇۋەلى، سەھنىگە چىقىپ راسا كېلىشتۈرۈپ

بىر ناخشا ئېيتىدىغان بولساق، قىزلارنىڭ ئارقاڭدىن ئەگىشىپ كېتەلمەي قالىدۇ-دە! — دەيتتى.

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلىنىڭ قولىنىڭ ئىشقا بارماي قالدى. كەچتە ئۇ سانايى نەپىسە ۋاقىتلىق ئورۇنلاشقان قورۇنى ئىزدەپ-سوراپ تېپىپ بارغاندا، چوڭ بىر ئۆيگە تام ياقىلىتىپ قويۇۋەتكەن ئورۇندۇقلاردا بىرمۇنچە كىشى ئولتۇراتتى. ئىمتىھان بېرىش ئۈچۈن يىغىلغان ياشلاردىن بىرنەچچىسى ئىشىك ئالدىدا تۇرۇشاتتى. ئابدۇۋەلى ئۆي ئىچىگە قاراپ ئەيمەنگەندەك بولدى. ئولتۇرغانلارنىڭ بەزىلىرى كاستيۇم-بۇرۇلكىلارنى كىيىپ، گالستۇك تاقىغان، بەزىلىرى ئادەتتىكىچە كىيىنگەن پېشى چوڭ ئادەملەر ئىدى. «موزدۇز ئابدۇۋەلى كەلدىمۇ؟» دەپ چاقىرغاندا ئۇ ھاياجاندىن يۈرىكى دۈپۈلدىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى.

— خوش، سەن ساز چالامسەن، ناخشا ئېيتامسەن؟

— ناخشا ئېيتىمەن.

— ناخشاڭنى باشلا...

— قايسى ناخشىنى ئېيتىپ بېرەي.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىرنەچچەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— بىلىدىغان ناخشاڭ جىق ئوخشىمامدۇ؟ قېنى ئۆزۈڭ خالىغان بىرنى ئېيتىپ باقە!

ئابدۇۋەلى چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئۇنىڭدىكى قورقۇش كەيپىياتى ئاستا-ئاستا تارقاپ، كۆز ئالدىغا نېمىشقىدۇر تېرە زاۋۇتىنىڭ ھويلىسىدا قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋېلىپ، ئېچىنىشلىق قىياپەتتە تۇرغان ئەمىنجان ئۇستام كەلگەندەك بولدى. ئۇ ئاشۇ ئۇستام ياخشى كۆرىدىغان ناخشىلارنىڭ بىرىگە باشلىدى-دە، ئارقا-ئارقىدىن

ئۇلاپ بىرنەچچە ناخشىنى بىراقلا ئېيتىۋەتتى. بۇ مۇزدۇزنىڭ ناخشىسىنى تېخى ئاڭلاپ باقمىغانلار ناھايىتى ھەيران بولدى. ئۇنىڭ ئاۋازى شۇنچىلىك ساپ، جاراڭلىق، ناخشىنىڭ سۆزلىرىنى ئېلىشى خېلىلا پىششىق ئىدى.

شۇ چاغ باھارمۇ، يازمۇ؟ شەنبىمۇ، يەكشەنبىمۇ؟ پەسىلنىڭ قايسى ۋاقتى، ھەپتىنىڭ قايسى كۈنى ئىكەنلىكى ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە يوق. ئەمما داڭلىق ئۇستازلار ئۇنىڭغا قادىلىپ تۇرغان ئاشۇ مىنۇتلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھازىرمۇ تۈنۈگۈنكىدەكلا تۇرۇپتۇ. شۇ سائەتلەردىن باشلاپ ئابدۇۋەلى ئارتىسلىق ھاياتقا قەدەم قويدى.

ئون ئىككىنچى باب

جۇنۇن

سانايىنەپىسىنىڭ دەسلەپكى تەشكىللىگۈچىلىرى شائىر ۋە ئارتىس قاسىمجان قەمبىرى، يازغۇچى زىيا سەمەدىلەر ئىدى. قابىل ئارتىس جالالىدىن يەھيارى ئۆمەكنىڭ تۇنجى رېژىسسورى بولغانىدى. داڭلىق چالغۇچى روزى تەمبۇر مۇزىكا يېتەكچىسى ئىدى. سانايىنەپىسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتچىلەردىن يەنە ھاسان تەمبۇر، مەرۇپ ناسىرى، ھۇسەيىن تەمبۇر، سەيدۇللام. ئابدۇنەبى ماناپوپ، تېيىپ ماجۇن، نۇرمەھەممەت ناسىروپ، مەنتاھىر ھەسەن، ھىزدۆلەت، تۇرسۇن تېيىپ قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. سانايىنەپىسىنىڭ ئارتىس ۋە باشقا خىزمەتچى خادىملىرى جەمئىيەتتىكى مۇئەللىملەر، ئىشچى - خىزمەتچى، ھۈنەر-

ۋەن، تىجارەتچى قاتارلىق ھەر ساھە - ھەر كەسىپتىكى كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۆمەكنىڭ مەخسۇس تەيىنلەنگەن مەمۇرىي خادىملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مائاش ئالمايتتى. تۇرمۇشتا باشقا كىرىمى يوق، قىيىنچىلىقى بار سەنئەتچىلەرگە ئويۇن قويۇپ قىلغان كىرىمىدىن ياكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقا پۇللىرىدىن ئاز - تولا ياردەم قىلىناتتى. ھېچقانداق ھەق ئالمىسىمۇ قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. كۈندۈزلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىش - ئوقىتىنى قىلىپ، كەچتە سائەت بەش - ئالتىكىچە بەلگىلەنگەن ئورۇنغا جەم بولۇپ سائەت ئونلاردىن ئاشقۇچە رېپېتىتسىيە قىلىشاتتى.

ساھىبىنەپسە باشتا خەلق ناخشا - سازلىرى، ئۇسسۇل، ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان لەپەرلەر، جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرنى پاش قىلىدىغان كىچىك كومېدىيەلەرنى ئوينىدى. بۇ يىللار ئىپخى غۇلجا شەھىرىدە كۇلۇب يوق ئىدى. تەييارلانغان ئويۇنلار ۋالىق قادىرنىڭ بېغى①، گۈلشەنباغ ۋە شەھەردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ مەيدانلىرىدا سەھنە ياساپ ئوينىلاتتى. ھەر يىلى «ئاپرېل بايرىمى» دا ئالتۇنلۇقتىكى تاللىقتا ئويۇن كۆرسىتىلەتتى. 1935 - يىلى داموللا جاللاپنىڭ قورۇسىدا «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى»، «ئۆيلىنىش» دېگەن ئەسەرلەر ئوينالدى.

ئارتىسلارنىڭ كىيىم - كېچەكى ۋە سەھنىگە لازىملىق بۇيۇملار بايلارنىڭ ئۆيلىرى، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىنەتتى، يەنە بەزى نەرسىلەرنى ئار-

---

① ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك خەلق باغچىسى.

تىسلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆيلىرىدىنمۇ ئېلىپ كېلەتتى... دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىمۇ تېخى ناھايىتى ساددە ئىدى. ئاق رەختكە سىزىلغان ئاددىي كۆرۈنۈشلەر سەھنىنىڭ ئارقا ۋە يان تەرەپلىرىگە تارتىپ قويۇلاتتى. ئۇ چاغلاردا پەردىنى ئېچىپ - يېپىشمۇ ناھايىتى قىزىق بولاتتى. پۇشتەك چېلىنىشى بىلەن بىر ئادەم پەردىنىڭ بىر چېتىنى تۇتۇپ سەھنىنىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا قاراپ يۈگۈرەيتتى. بەزىدە پەردىنىڭ سىيرىلغۇچى ماگماي خېلى ئاۋارىچىلىكلەرگە سالاتتى؛ بەزىدە پەردە تارتقۇچى پۈتلىشىپ سەھنىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا يىقىلىپ چۈشىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى... مەيلى قانداقلا بولمىسۇن قويۇلۇۋاتقان نومۇرلار سەنئەتكە تەشنا خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولاتتى. ئويۇن مەيدانى ھەردائىم تاماشىبىنلار بىلەن تولۇپ تۇراتتى. ئارتىسلار ھەر قېتىمقى ئويۇندىن ھاياجان بىلەن قايتىشاتتى. كېچىلىرى ئۇلار سەھنىدىكى قىزغىن ھەرىكەتلەر، تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى، سەھنە ئارقىسىدا تۇرغان رېژىسسورنىڭ مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈمسىرەشلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئۇزاققىچە ئۇخلىيالمايتتى...

* *

ھۆسىيىنبەگ يۇنۇسوپ دېگەن بىر كىشى ئىكەندى. ئۇ ئەرەب - پارسچە، رۇسچە تىللارنى بىلىدىغان، يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئاچقان، بىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. چەت ئەلدىن غۇلجا شەھىرىگە دەسلەپكى مەتبەئە

ماشىنىلىرىنى ئېلىپ كىرگەنىدى. يېڭىلىق تەرەپدارى بولغاچقا مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئۇنى «ھۈسەيىنبەگ كالتە قۇيرۇق» مۇ دېيىشەتتى. «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن ھۈسەيىنبەگ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، سانايىنەپىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ئۇ ئۆزىمۇ بىر سەنئەتچى ئىدى. كىلاسسىك ئىلى سەنىمىگە ئويناشتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ئادەم يوق ئىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنى بىر قۇر قۇزەشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 1935 - يىلى ئىككىنچى نۆۋەتلىك مىللەتلەر قۇرۇلتىيى ئاچتى. بۇنىڭغا جايلاردىكى چوڭ بايلار، ئەمەلدارلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى بار كىشىلەرنى چاقىرغانىدى. ھۈسەيىنبەگ شېڭ شىسەينىڭ مانا مۇشۇ قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، قايتىش يولىدا ئۆتەيدە ماشىنا ۋەقەسى بىلەن ۋاپات بولدى. بۇ كىشىنىڭ خەلق قەلبىدە قالدۇرغان تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغانلىقتىن، بۇ شۇم خەۋەر پۈتۈن غۇلجا شەھىرىنى زىلزىلىگە سالدى. قاسىمجان قەمبىرى، ئىبرات خەلپىتىم، زىيا سەمىدى، زۇنۇن قادىر قاتارلىق نۇرغۇن يازغۇچى - شائىرلار ھۈسەيىنبەگ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ شېئىر، ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى. سانايىنەپىسە ھۈسەيىنبەگنىڭ ھاياتىنى بىر سەھنە ئەسىرى قىلىپ يېزىپ، دەرھاللا سەھنىلەشتۈردى. رېژىسسورلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئويۇن رەسمىي باشلىنىشتىن بۇرۇن بىر مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىلىشى، ناخشىدىن كېيىن پەردە ئېچىلىپ، ئاندىن ئويۇن باشلىنىشى كېرەك ئىدى. ناخشىغا سېلىنىدىغان سۆز:

كەتتى بولغان ئارمىنىمىزدىن،
ھۈسىيىنبەگدەك بىر قەھرىمان.
بار ئۆمرىنى ۋەتەن ئۈچۈن،
خەلق ئۈچۈن پىدا قىلغان...

دېگەن مەزمۇنلاردا يېزىلدى. ناخشا «جۇنۇن» ئاھاڭىغا سېلىنىدىغان بولدى.

تاماشىبىنلارنىڭ دىققىتىنى سەھنىگە كۆپلەپ مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنى سەھنە ئەسىرىنىڭ مەزمۇنىغا بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن دەسلەپتە ئېيتىلىدىغان بۇ ناخشا ناھايىتى ئوبدان ئورۇنلىنىشى لازىم ئىدى. شۇڭا، ناخشا ئۈچ كىشىگە ئۆگىتىلدى، ئۇلارنىڭ بىرى ئابدۇۋەلى ئىدى. سانايىنەپىسكە كىرگىنىگە بىر يىلدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ، ئابدۇۋەلى تېخى سەھنىگە چىقىپ باقمىغانىدى، ئادەم چاقىرىپ كېلىدىغان، ئېلان چاپلايدىغان، دېكوراتسىيىگە لازىم نەرسىلەرگە ياردەملىشىدىغان يۈگۈر - يېتىم ئىشلارنى قىلاتتى. بۇ يېڭى ۋەزىپە ئۇنى ھەم خۇشال قىلدى، ھەم ھاياجانلاندۇردى. دۇكاندا ئىش تىكىۋاتقاندا قولى ئىشتا بولسىمۇ، خىيالى شۇ «جۇنۇن» دا ئىدى.

— ھاسىنىكا، جۇنۇننى بىر ئېيتىپ بەرگىنە! — دەپ مۇراجىئەت قىلاتتى ئۇ.

ھاسان بۆرە ئالدىرىماي ناخشا باشلايتتى:

ئارپا، بۇغداي سامىنى
سەلكىن ئاپىرىدۇ،
ئۇرۇق - تۇغقان، قېرىنداشنى

ئۆلۈم ئايرىيدۇ.

— ياقۇپجىنىكا، مۇشۇ ناخشىنى سىز بىر ئېيتىپ بېقىڭا. — دەيتتى ئۇ يەنە.

سېغى دېدىم، سېغى دېدىم،
كەچتىم بۇ جاندىن.
يۈرەك باغرىم پارە - پارە،
كۆز ياشىم ئاندىن...

— ئېمە بولدى، ساڭا بۈگۈن «جۇنۇن» نىڭ ئىشقى چۈشۈپتىغۇ؟ ماڭا قارا، بۇنى ساڭا مەنمۇ بىر ئېيتىپ بېرەي، — دەپ بۇرۇتىنى تولغاپ قويۇپ ھېسامىددىن ئۇستامۇ ئاخىرىدا جۇنۇننى بىر قېتىم ئېيتتى.

ھەممىسى ئوخشاشلا «جۇنۇن» بولسىمۇ، يەنە ھەركىمنىڭ ناخشا ئېيتىشىدا ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇلارنىڭ ناخشا ئېيتىشىدىكى بۇ ئۆزگىچىلىكلەرگە دىققەت قىلاتتى. ھاسان بۆرىنىڭ ئاۋازىدىكى تەمكىنلىك، ياقۇپجان دۇتارنىڭ ئاۋازىدىكى مۇڭ، ھېسامىددىن ئۇستامنىڭ ناخشا سۆزلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئەپچىللىكى ئۇنى جەلپ قىلاتتى...

جالالىددىن يەھيارى ھېلىقى ئۈچ ناخشىچىنى ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ، ئىككىلەنمەيلا ئابدۇۋەلىنى تاللىۋالدى... ئويۇن باشلىنىدىغان كۈنى مەيدانغا ئادەم ناھايىتى نۇرغۇن توپلانغانىدى.

— قانداق، يۈرىكىڭ دوپۇلدەۋاتامدۇ؟ — دەپ سورىدى

سەھنىگە چىقىش ئالدىدا جالالىدىن يەھيارى ئابدۇۋەلىدىن.

— سەل قورققاندەك بولۇۋاتىمەن.

— ھۆسىنبەگنى كۆرگەنمۇ سەن؟

— كۆرگەن.

— ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئىچىڭ ئېچىشىدىغاندۇ؟

— ئەلۋەتتە.

— ھە، سەھنىگە چىققاندا تۆۋەندىكى ئادەملەرگە قارىۋالما، نەزەرىڭنى تاماشىبىنلارنىڭ ئۈستىدىن ھالقىتىپ يىراقلارغا تاشلا. كۆڭلۈڭدە مەرھۇم ھۆسىنبەگنىڭ ۋاپاتىغا چوڭقۇر ئېچىنىش بولسۇن. باشقا ھېچنېمىنى ئويلىما. شۇ چاغدا ناخشىنى ھودۇقماي، ياخشى ئېيتالايسەن.

ئابدۇۋەلى سەھنىگە چىقىپ، تۆۋەندىكى داۋالغۇپ تۇرغان غايەت زور ئادەم دېڭىزىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز جىددىيلىككە چۈمۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭغا ساز تەڭكەش قىلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچىسى سەيدۇللام بىللە چىققانىدى. سەيدۇللام كامالچىنى ئىسكىرىپكا قىللىرى ئۈستىگە قويۇشى بىلەن ئېچىنىشلىق بىر سادا كۆتۈرۈلدى. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىدىن ھەممە نەرسە ئۆچكەندەك بولدى ـ دە، ناخشا باشلىۋەتتى.

كەتتى بۈگۈن ئارىمىزدىن
بىر قەھرىمان،
ئۆچتى چىراغ خەلقىمىزنى
ياستى يوغان...

پۈتۈن مەيدان چىۋىننىڭ ئۇچقىنى ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىققا چۆكتى. ھەممە ئادەم ئاشۇ ناخشىچى بىلەن بىردەك نەپەس ئېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. شۇ ئەسنادا بىر ئايال ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى، ئارقىدىنلا پۈتۈن مەيداننى يىغا - زار قاپلاپ كەتتى... ناخشا ئاخىرلىشى بىلەن يېشى توختىغان بىر ئايال كۆز ياشلىرىنى سۈرتكىنىچە سەھنىگە چىقىپ ئابدۇۋەلىنى مەھكەم قۇچاقلاپ، «رەھمەت ئوغلۇم!» دەپ تەشەككۈر بىلدۈردى.

شۇ كۈنى «جۇنۇن» ئاھاڭىنى ئورۇنداش بىلەن ئابدۇۋەلى بىردىنلا پۈتۈن شەھەر خەلقىگە تونۇلدى.

* *

ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىزمۇ مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ ياخشى ناخشىچىلىرىدىن ئىدى. ئەمما ئۇ ئىنىسىنىڭ سالاپىيىتىگە قاتنىشىشىغا قارشى ئىدى. ئۇ سازەندىچىلىك بىلەن ئارتىسلىقنى — ئۆزلۈم ئېلىپ كىرگەن ئۆتكۈزىدىغان ئەرلىك غۇرۇرى بار ئادەمگە ياراشمايدىغان چاكىنا ئىش، دەپ قارايتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئابدۇۋەلىنى قاملاش-قاملاشمىسۇ ئۆزىنى ئاۋارە قىلىپ بىكار پايىپاسلاپ يۈرەمدىكەن، دەپ ئىچى پۇشاتتى. ھۆسەينبەگ نامىغا ئوينالغان ئويۇننى كۆرۈشكە بارغان ئابدۇلئەزىز ئۆز ئىنىسىنىڭ ناخشىسىنى، بۇ ناخشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنكى مەيداندىكىلەرنىڭ كەيپىياتىنى كۆرۈپ قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇ جارۆللايىپالار ئائىلىسىدىن ھەقىقىي بىر ناخشىچىنىڭ چىقىدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى.

ئەتىسى كەچتە ئابدۇلئەزىز ئىنىسىنى ئۆيىگە ئالماققا چاقىردى. تاماقتىن كېيىن ئۇ ئۈنچىقماي ئورنىدىن تۇرۇپ، كىيىم ئىشكاپىنى ئاچتى. ئۆزىگە يېڭى تىكتۇرۇپ ئېلىپ كىيمىگەن كاستۇم - بۇرۇلكىنى ئېلىپ،

— ئۇكام، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم، كۆپنىڭ ئالدىدا چىرايلىقراق كىيىپ يۈرەرسەن، — دەپ ئابدۇۋەلىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى.

بۇ ئىش ئابدۇۋەلىنىڭ سانايىنەپىسەدە تېخىمۇ بېرىلىپ ئىشلىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇ يىلى ئابدۇلئەزىز يەنە ئۆزى يول مېڭىپ ئىنىسىنى ئۆيلەندى. بۇ ئابدۇلئەزىزنىڭ ئابدۇۋەلىگە ئاتىلىق، ھاياتىدا ھېسسىياتتا ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتمىسۇن» دەپ قىلغان چوڭ غەمخورلۇقى ئىدى. دېمەك، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە ئۆز ئاكىسى ئاتا بولۇپ قوشۇپ قويغان شۇ ئامىنە بىلەن بىللە ئۆتتى.

* *

موزدۇزلاردا «مۇشۇكتىن پەش، توخۇنى تاخ دېگۈچە بىر بىخىدىن قالىسەن» دېگەن گەپ بار. موزدۇزخانىلاردىكى بىز تىلغا ئالغان ئۇستاملارنىڭ ئادەتتە ئاغزى ناخشا بىلەن پاراڭدا بولسىمۇ، قولى ئىشتىن بىر مىنۇتمۇ توختاپ قالمايتتى. ئىشنى بازارغا ئۈلگۈرتۈش ئۈچۈن بەزىدە ئۇلار چىراغ يورۇقىدا كېچىلەپمۇ ئىشلەپ كېتەتتى. كېچە - كېچىلەپ رېپېتىسىيىگە قاتنىشىپ يەنە كۈندۈزى كۈن بويى مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ ئىشلەش ئابدۇۋەلىنى خېلىلا ئالدىرى-

تىپ قويدى. ۋاپۇرۇش بازىرىدىكى سودىگەرلەر زاكالەت بېرىپ قويغان ماللىرى ۋاقتىدا قولىغا تەگمىسە، دۇكانىغا كېلىپ دوق قىلىپ ئۇستاملارنى تەگلىكتە قويۇشتىن يانمايتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بازاردا ئوقەت قىلىدىغان دوستلىرى بىر كۈنى ئۇنىڭغا مەسلىھەت بېرىپ:

— ئابدۇۋەلى، ھەم سانايىنەپىسكە قاتنىشىپ، ھەم دۇكاندا ئىش تىكىپ بىر ئۆينى باقمىقىڭ تەس. بازاردا بىز بىلەن ئوقەت قىل. تاپقىنىمىز تەڭ بولسۇن، — دېدى.

شۇنداق قىلىپ، ئابدۇۋەلى سانايىنەپىسكە قاتنىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا موزدۇزلۇق كەسپى بىلەنمۇ خوشلاشتى. ئەمدى ئۇ كۈندۈزلىرى بازاردا ئابىلمىز①، ياسىناخۇن، مەمتىمىن قارى دېگەن بۇرادەرلىرى بىلەن شېرىك دەللاللىق قىلىدىغان بولدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ياكى كەچكە يېقىن ئۇلار ئاشلەيكىدىكى مىرقاسىمھاجىنىڭ سارىيى، دەگدەرۋازىدىكى سۇلتانبايىنىڭ سارىيى، تۇڭگان ساراي، خەنزۇ بازىرىدىكى ئىچكىرىدىن مال ئاچىقىدىغان سودىگەرلەر چۈشىدىغان دەڭلەر، تەختى مەھەللىسىدىكى خوتەن سارايلىرىنى ئارىلاپ، بۇ يەرگە چۈشكەن سودىگەرلەرنىڭ قانداق مال ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارغا نېمىلەرنىڭ لازىملىقىنى ئۇقۇشاتتى؛ ئاندىن يەنە بازار ئارىلاپ، دۇكانلارغا قانداق مال لازىملىقىنى ئېنىق - تىڭلايتتى. سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى دۇكانلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، سودىگەرلەرگە كېرەكلىك ماللارنى بازاردىن ئېلىپ بېرىپ ئوتتۇرىدىن پايدا كۆرۈشەتتى. ئۇلارغا سىرتتىن ماتا، چەكمەن، پاختا، چاي، دورا - دەر-

---

① ئابىلمىز ئابباسوپ — ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ ئاكىسى.

مان، كىلەم، كۈچا ئەلتىرىسى، قۇرۇق مېۋىلەر كېلەتتى. سودىگەرلەر بۇ يەردىن چەم، خۇرۇم، تېرە، ھەرخىل ئاياغ كىيىم ۋە سوۋېتتىن كىرگەن گەزمال، قەنت - گېزەك، سەرەڭگە قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ مېڭىشاتتى. ئابدۇۋەلى بازاردىكىلەرگە «ناخشىچى مۇزدۇز» دېگەن نام بىلەن تونۇش بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئوقىتى راۋانلىشىپ، مۇزدۇزلۇق قىلغانغا قارىغاندا تۇرمۇشى ئۆڭشىلىپ قالدى.

ئۇ چاغلاردا سارايدىن ئالغان ماللارنى دۇكاندارلارغا ئۆتكۈزۈشتە مالدىن پايدا ئالغان بولسا دۇكاندارلاردىن چاي پۇلى ئالمايدىغان قائىدە بار ئىدى. ھەم پايدا ئېلىپ، ھەم چاي پۇلى ئالسا «ھارام» بولىدۇ، دېيىلەتتى. لېكىن، «چاي پۇلى ئالمىساق، دۇكاندار: بۇ مالدىن كۆپ پايدا ئالغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمانلىنىپ قالىدۇ» دەپ بەزىدە ھەم پايدا كۆرۈپ، ھەم چاي پۇلى ئالىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا، ئابدۇۋەلى شېرىكلىرى بىلەن «ھارامنى ھارامغا خەجلەيمىز» دەپ قاۋاقخانىغا بېرىپ ئاز - تولىدىن ئىچىشىپمۇ قوياتتى. بەزىدە مۇنداق ئولپەتچىلىككە كونا گىر بازىرىدا ئوقەت قىلىدىغان زىكرى ئەلپەتتامۇ ئارىلىشىپ قالاتتى. شۇڭا زىكرى ئەلپەتتانىڭ ئابدۇۋەلىنى كۆرسە:

— بۈگۈن ھارامدىن تاپاۋەت يوقمۇ؟ — دەپ قويىدىغان چاقچىقى بار ئىدى.

ئون ئۈچىنچى باب

ھەقىقىي غەرىب

1936 ـ يىلىغا كەلگەندە سەنئەت ئىشلىرىدا خېلىلا چوڭ يۈكسىلىشلەر بولدى. غۇلجا شەھىرىدىكى ئەڭ چوڭ كۇلۇب ــ «ئۇقاق كۇلۇب»① ياسىلىپ چوڭ تىپتىكى سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى، 40 ـ يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندە يەنە «رۇس كۇلۇبى»، «خەنزۇ كۇلۇبى»، «ئۆزبېك كۇلۇبى»، «تاتار كۇلۇبى» قاتارلىق كۇلۇبلار ئارقا ـ ئارقىدىن سېلىندى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاش، ئويناش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ كۇنلەردە، ھەر كۇنى كەچلىكى كىشىلەرنىڭ ئىشتىن چۈشۈپ، ئويۇنخانىلارغا قاراپ ئالدىراپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. ھەربىر مەيدان ئويۇننىڭ بېلىتى ھەش ـ پەش دېگۈچە سېتىلىپ بولاتتى. خەلقنىڭ كەيپىياتىدا يېڭى بىر روھلىنىش بارلىققا كەلگەنىدى. مۇشۇ يىللاردا سانايىنەپىسە «پىرىسخون»، «قانلىق داغ»، «ئارشىن-

---

① «ئۇقاق كۇلۇب» نىڭ دەسلەپكى نامى «مىللەتلەر كۇلۇبى» ئىدى. 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يوق باھانىلارنى تويدۇرۇپ چىقىپ بۇ تۇتۇننى مۇسادىرە قىلىۋالدى. بۇ ئىش ئاممىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغانىدىن كېيىن، ھۆكۈمەت «كۇلۇبنى سېتىۋېلىڭلار» دېگەن بىر تەلەپنى قويۇپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى پۇل چىقىرىپ كۇلۇبنى قايتا سېتىۋالدى. شۇندىن باشلاپ كۇلۇب نامى «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبى» (ئۇقاق كۇلۇب) قا ئۆزگەرتىلگەنىدى.

«مال ئالان»، «نوزۇگۇم»، «پەرھاد - شىرىن»، «رابىيە - سەئىدىن»، «جاھالەتنىڭ جاپاسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئەسەرنى ئوينىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىدە رول ئېلىشى دەسلەپتە ئادەتتىكى رولارغا چىقىش بىلەن باشلاندى. «ئۆيلىنىش» ئەسىرىدە ئۇ ياردەمچى يىگىتلەر رولىنى ئالدى. «باي ۋە مالاي» دراممىسىدا ئادەتتىكى ئاما قاتارىدا سەھنىدە كۆرۈلدى. «قانلىق داغ» دا ئۇ بىر باينىڭ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ جالالىدىن يەھيارىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى. جالالىدىن يەھيارى بىلەن قاسىمجان قەمبىرى ئابدۇۋەلىنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار ئاۋاز، ھەرىكەت، تەن قۇرۇلۇش جەھەتتە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بۇ ياشنىڭ سەھنىدىكى ئىستىقبالىنى مۆلچەرلەپ يەتكەنىدى. ئۇستازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئابدۇۋەلى بارا - بارا ئاساسلىق روللارنى ئېلىشقا ئۆتتى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوينالغان «ئۆز مۇھىت»، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «شاڭخەي كېچىسى»، «چاقىرىلمىغان مېھمانغا سوۋغات»، «پارتىزان قىزى» دېگەن سەھنە ئەسەرلىرىدە ئۇ «ياپون گېنېرالى»، «پارتىزانلار باشلىقى»غا ئوخشاش ئاساسلىق روللارغا چىقىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. شۇڭا ئۇ كېيىنكى چاغلاردا چاقچاق قىلىپ «جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشىغا بىرمۇ قاتناشقان» دەپ قوياتتى.

* *

30 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ سانايىنە-

پىسە «غېرىپ - سەنەم» نى تەييارلاپ سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. ئادالەتنى، مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى كۈيلەيدىغان بۇ ئەسەر شۇ تەڭسىز زاماندا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كۈچلۈك ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارىلىپ يۈرگەن «غېرىپ - سەنەم» ۋەقەسى بۇندىن ئىلگىرى تولاراق خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىچىدە ئاغزاكى ئېيتىلىپ يۈرەتتى. غۇلجىدا توختىقارى دېگەن بىر دۇتارچى ئادەم ئۆتكەنىدى. ئۇ ھەر جۈمە كۈنى بازاردا «غېرىپ - سەنەم»، «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شىرىن» غا ئوخشاش ئاشىق - مەشۇقلار قىسسىلىرىنى ناخشا - ساز بىلەن بايان قىلاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ھەر قېتىم ئاز دېگەندە بىرەر يۈزدەك ئادەم توپلاشقان بولاتتى.

«شۇنداق قىلىپ، شاھى ئابباس غېرىپنى باغدات شەھرىگە پالىغاندا، سەنەم ياقىلىرىنى چاك ئېتىپ يىغلاپ، غېرىپقا قاراپ شۇنداق دەپتۇلەر، — دەپ دۇتارىنى قولىغا ئالاتتى توختىقارى:

مۇندىن كېتەر بولدۇڭسەن باغدات شەھرىگە،
يارىم سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.
ئاللا سالدى جۇدالىقنىڭ دەردىگە،
غېرىپ سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.

ئاندىن غېرىپ سەنەمگە قاراپ مۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

مېنى كەتتى دېبان مالال بولمىغىن،

كۆپ يىغلىما سەنەمجان كەتسەم كېلۇرمەن،
قىزىل گۈلدەك ئېچىلىپ ھەرگىز سولمىغىن،
ئامان بولسام سەنەمجان كەتسەم كېلۇرمەن...»

توختىغارىپ غېرىب - سەنەم قىسسىسىنى ئەنە شۇنداق بايان قىلىپ، ئاخىرىنى ناھايىتى چىرايلىق نەغمە-مەرغۇللار بىلەن چۈشۈرەتتى - دە: «يارالتقان ئىگەم دۇنيادىكى ھەممە - ئاشىق - مەشۇقلارنى مۇرادىغا يەتكۈزگەي!» دەپ دۇئا قىلىپ ئورنىدىن تۇراتتى.

مەشھۇر ئەلنەغمىچىسى روزى تەمبۇرمۇ «غېرىب - سەنەم» رىۋايىتى ۋە ناخشا - سازلىرىغا ناھايىتى پىششىق ئىدى. سانائىنەپىسە خادىملىرى روزى تەمبۇرنىڭ بايانىغا ئاساسەن ئەسەرنىڭ دەسلەپكى خاتىرىسىنى تۇرغۇزۇپ چىقتى. ئاندىن زىيا سەمەدى، قاسىمجان قەمبىرى، زۇنۇن قادىر قاتارلىق قەلەمكەشلەرنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قاتنىشىشى بىلەن «غېرىب - سەنەم» سەھنە ئەسىرى دۇنياغا كەلدى. ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، زىكرى ئەلپەتتا قاتارلىق مۇزىكا ئۇستىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ ناخشا ئاھاڭلىرىنى ئىشلەپ مۇقىملاشتۇرۇشتا كۆپ ئەجىر سىڭدۇردى. كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراستى بىلەن بۇ ئەسەر شۇ دەۋردە ئوينالغان سەھنە كىتابلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئۆتتى.

دەسلەپتە غېرىب رولىغا قاسىمجان قەمبىرى، سەنەم رولىغا قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئايالى ۋازىپە خانىم چىقتى. ئۇ يىللاردا «غېرىب - سەنەم» توققۇز پەردە ئون كۆرۈنۈشلۈك قىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئىككى كېچە ئوينىلاتتى.

بالا ۋاقتىدىكى غېرىب رولىنى ئەخمەتجان، مەتۋاقى كامال قاتارلىق ئارتىسلار ئالغانىدى. سەنەمنىڭ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىكى رولىغا ھەجەربۈۋى، سۇلتانغىز قاتارلىق ئارتىسلار چىقاتتى. ئابدۇۋەلى دەسلەپتە شاھ ئابباسنىڭ تەختى يېنىدا تۇرىدىغان بىر لەشكەرنىڭ رولىنى ئالدى. بۇ قاراۋۇل ھەرقانداق شارائىتتا كىرپىكمۇ قاقماي، دەھشەتلىك تۇستە بۇتتەك قېتىپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ رولنى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ چىقتى. ئاز ئۆتمەي، جالالىدىن يەھيارى غېرىب رولىغا ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنى تاللىۋالدى. «غېرىب - سەنەم» قىسسىسىنى ئابدۇۋەلى موزدوزلار ئاغزىدىن كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدى؛ بۇ سەھنە ئەسىرىگە سىڭگەن بېيىت - ئاھاڭلارغىمۇ ئۇنىڭ قۇلىقى پىششىق ئىدى. شۇڭا بۇ رولنى ئۇ ناھايىتى تېز ئۆزلەشتۈرۈپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا غېرىب رولىنى ئالغۇچى ئەڭ ياخشى ئارتىسلاردىن بولۇپ كۆزگە كۆرۈندى.

ئابدۇۋەلى ئىشلىگەن موزدوزخانىدا پات - پات ئۇنىڭ پارىڭى بولۇپ تۇراتتى.

— ئاغىنام ئابدۇۋەلىنىڭ غېرىبنى قانداق قاملاشتۇرغانلىقىنى كۆردۈڭلارمۇ؟ — دەيتتى ھاسان بۆرە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ.

— ھە، قانداقراق بولدى؟ — دېيىشەتتى ئويۇنغا بارالمىغانلار.

— ئۇنىڭ كېيگەن كىيىمى، تەقى - تۇرقى، ھەرىكەتلىرىنىڭ قاملاشقىنىنى دېمەمسىلەر، ئويۇن قىزىغاندا كۆلۈپتا ئولتۇرغىنىمنى ئۇنتۇپ، ئابدۇۋەلى بىلەن بىللە ئورنىدىن پالىلىپ، دەشت - باياۋانلارغا چىقىپ كەتكەندەك

بولۇپ قالدىم

— خۇدايا تۇۋا! شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ مۇزدۇزلار ئارىسىدىنمۇ بىر ئارتىس چىقتى - ھە!

— چىققاندىمۇ ئۇنداق-مۇنداق ئەمەس، ھەقىقىي ئارتىس دېگىنە!

— ئاغىنام مەن كۈلۈبنىڭ ئالدى كەينىدە ئولتۇرۇپ قايتىمەن، — دېدى يەنە بىرەيلەن، — لېكىن، ئابدۇۋەلىنىڭ ھەر بىر سۆز، ئالاھىدە ھەر بىر تىنىقىنىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇردۇم. خۇدا يامان كۆزدىن نېرى قىلسۇن، ئۇنىڭدىكى ئىمدىگەن ساپ ئاۋاز - ھە!؟

بارا - بارا ئويۇن ئەپىشلىرىدىكى «غېرىب رولىدا — ئابدۇۋەلى خارۇللايوپ» دېگەن سۆزلەر ئالاھىدە جەلىپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولىدىغان بولدى. «غېرىب - سەنەم» كۆپىنچە ئوچاق كۈلۈبىدا ئوينىلاتتى. بۇنداق كۈنلەردە بىلەت تېپىش بىلەن ئېلىپساتارلارنىڭ قولىدىكى بىلەتنىڭ باھاسى بەش - ئون ھەسسە ئۆرلەپ كېتەتتى. كۈلۈبنىڭ ئالدى تاماكا - قەغەز، شىمىشكە - پۇرچاق ساتىدىغانلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، بىلەت ئىزدەپ يۈرگەنلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى بىلەن ئاۋاتلىشىپ كېتەتتى. تەئزىيچىلەر، كاۋاپچىلارنىڭ قارا چىرىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق ئىس كىشىلەر بېشى ئۈستىدە ئەگىپتتى.

كۈلۈب تەرتىپىنى ئويۇن ئويۇشمىسى قويغان مەخسۇس خادىملار باشقۇراتتى. كۈلۈبنىڭ ئالدىنقى زالدا كىيىم - كېچەك ساقلايدىغان بۆلمىچىلەر بار ئىدى. خانىملار، باي ۋەچچىلەر ئۈستىدىكى ئېغىر كىيىملىرىنى شۇ يەرگە تاپشۇرۇپ كىرىشەتتى-دە، ئۇ چاغلاردا - تېخى ئەرلەر بىلەن

ئاياللار ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرىدىغان ئىشلار يوق ئىدى. دەسلەپتە سانايىنەپىسە كېيىنكى ئەرلەرگە ئويۇن قويسا، كۈندۈزى ئاياللارغا ئوينىدى. كېيىن، كۆلىزېينىڭ سول تەرىپىدىكى بىر قىسىم ئورۇنلارنى مەخسۇس ئاياللارنىڭ ئولتۇرۇشىغا ئاجراتتى. ئاياللار شۇ تەرەپتىكى خاس ئىشىكتىن كىرىپ - چىقىشاتتى.

شۇ دەۋردە سانايىنەپىسە بىر ئايدا ئون - يىگىرمە مەيدان ئويۇن كۆرسەتتى. ئابدۇۋەلى غېرىب رولىدا ئوينىغانسېرى پىشىپ باردى. بىر قېتىم «غېرىب - سەنەم» نى كۆرگىلى كەلگەن شەھەرنىڭ چوڭ مۆتىۋەرلىرىنىڭ بىرى — ساۋۇت داموللام ئويۇن ئاخىرلاشقاندا ئابدۇۋەلىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىپ:

— ئابدۇۋەلى، بىز ئەسلى غېرىبنىڭ قانداقراق ئادەملىكىنىمۇ كۆرمىگەن. ئەمما، سېنىڭ مېڭىش - تۇرۇشۇڭ، قەددى - قامىتىڭ، ناخشىلىرىڭغا قاراپ، ھەرقانچە غېرىب بولسىمۇ شۇنچىلىك بولغىيدى دەپ قالدىم. رەھمەت ئوغلۇم، سەن ھەقىقىي غېرىبنىڭ ئۆزىكەنسەن! — دېدى.

بۇ — ئەنە شۇ يىللاردا غېرىب - سەنەم ئويۇنىنى كۆرگەن بارلىق تاماشىبىنلارنىڭ باھاسى ئىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق ئىچىدە «موزدۇز ناخشىچى» دېن «ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ» دېگەن تولۇق نام بىلەن شۆھرەت تېپىشىمۇ شۇ چاغلاردىن باشلاندى.

* *

«غېرىب - سەنەم» نىڭ غۇلجا شەھىرىدە پەيدا قىل-

مان داڭدۇغىسى بەزى ناھىيىلەردىكى سەنئەتچىلەرگىمۇ ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ چاغدا، سۈيدۈڭ ناھىيىسى «غېرىب - سەنەم» نى تەييارلاپ، غېرىب رولىغا چىقىدىغان مۇۋاپىقراق ئارتىس تاپالماي، قۇلجا ئۇيغۇر ئويۇشمىسىدىن ياردەم سورىغاندا، ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ دېموكراتىيە خىزمەتچىسى شېرىپ دېگەن كىشىنى ئەۋەتىپ سۈيدۈڭگە يېتىپ باردى. ئاز تەييارلىقتىن كېيىن سۈيدۈڭ سانايىنىيەسە خىزمەتچىلىرى ناغرىلارنى چېلىپ، ئا- ھەممە كوچىلارنى ئايلىنىپ، «غېرىب - سەنەم» نىڭ ئويۇنلىنىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. غېرىب رولىغا شەمەردىن كەلگەن ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ پۈتۈن ناھىيە خەلقى تەۋرەپ كەتتى.

بۇ ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا سۈيدۈڭدىكى سەنئەتچىلەر كۆپ كۈچ چىقاردى. سەنەم رولىغا مەلىكەم، ھەسەن ۋەزىر رولىغا ئىسمايىل (شاۋجۇ)، قۇرئەتداز رولىغا ئابدۇرېھىم يۈسۈپلەر چىقتى. ئەينى يىللاردا سۈيدۈڭدە نامى بار ھوشۇر سەتەڭ دېگەن كىشىمۇ رولىلاردا بولغانىدى. ۋارىسكام دېگەن كىشى دېكوراتسىيىنى بېزەش ئۈچۈن گۈل - يوپۇرماقلارنى قەغەزدە ماھىرلىق بىلەن قىيىپ چىقىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنىدى... ئويۇن بىر ھەپتە داۋام قىلدى. بۇ بىر ھەپتىدە «غېرىب - سەنەم» نى كۆرۈش قىزغىنلىقى سۈيدۈڭگە كۆچكەندەك بولۇپ قالدى.

* *

1939 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئۈرۈمچى ئۇيغۇر ئويۇش-

مىنى غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۈرۈمچىنىڭ سەنئەت ئىشلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن غۇلجىدىن سەيدۇللام رەخمىتۇللا ـ مەرۇپ ناسىرى، مەتناھىر ھەسەن، ئىسمايىل قاتارلىق بىر قانچە قابىل ئارتىسلارنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتكەنىدى. شىڭ شىسەينىڭ 37 ـ يىلدىن كېيىنكى تۇتقۇن قىلىشىدا قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندە ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ قالغانىدى. بۇلار ئۈرۈمچىدىكى ئابدۇكېرىم رازىيوپ، ئابدۇگۇل، سىراجىدىن زەيپەر، ياسىن ھەسەن، قەمبەرخانىم قاتارلىق كۈچلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۈرۈمچىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى سەنئەت ئىشىنى خېلى ئوبدانلا جانلاندۇرغانىدى.

1942 ـ يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا ئۈرۈمچىگە بېرىشقا توغرا كەلدى. ئۇ چاغلاردا ئۈرۈمچى ـ ئىلى يولىدا تولىراق ھارۋىكەشلەر قاتنايتتى. بىرەر ماشىنىنى كۆرۈپ قالسا ئاتلار ئۈركۈپ تۇرالمايتتى. يوللار ئىنتايىن يامان ئىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مىلىق تەلكتە بىر قارا ماشىنا بىلەن ئۇلىشىپ، يۈكنىڭ ئۈستىدە چايقىلىپ تولتۇرۇپ، بەش ـ ئالتە كۈن دېگەندە ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىۋالدى. «تەنەمىن» ئەتراپىدىكى بىر سارايغا چۈشتى، ئەتىسى يۇيۇنۇپ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئالماشتۇرۇپ كوچىغا چىقىپ، ئۈرۈمچىدە «غېرىب ـ سەنەم» نىڭ ئوينىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ خەۋەر «ئىلىنىڭ غېرىبى» نى ھاياجانغا سالدى. باشقىلارنىڭ «غېرىب ـ سەنەم» نى قانداق ئوينىۋاتقانلىقىنى كۆرۈش قىزغىنلىقىدا ئۇ شۇ كۈنى كەچتىلا ئويۇن قويۇلىۋاتقان كۇلۇبنى سوراشتۇرۇپ تېپىپ باردى.

ئويۇن روزى ھاجىنىڭ مەسچىتى يېنىدىكى چوڭ كۇلۇبتا ئوينىلىۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ كەلگەندە ئاللىبۇرۇن بىلەت سېتىلىپ بولغانىدى. ئۇ كۇلۇب ئالدىدا تەقەززا بولۇپ ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈرگەندە، ئويۇقسىز ئالدىدا سەرۇپ ناسىرنىڭ قىزى رىزۋان پەيدا بولۇپ قالدى. رىزۋان:

— ۋاي، ئابدۇۋەلىكامغۇ سىز، قاچان كەلدىڭىز؟ — دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى.

— ئۈلۈگۈن كېلىشىم. بۇ يەردە «غېرىب - سەنەم» نى ئويناۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلاپ كېلىۋىدىم. قارىماسىز بىلەت تۈگەپتۇ.

— بولدى يۈرۈڭ، ئىشىكتىكىلەر مېنى تونۇيدۇ.

ئۇلار كىرگەندە ئويۇن باشلىنىپ بولغانىدى، غېرىب رولىنى سىراجىددىن زەپەر، سەنەم رولىنى پەرىدە ئويناۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى كىشىلەرنى ئارىلاپ ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ لۇتپۇللا مۇتەللىپنى كۆرۈپ قالدى. لۇتپۇللا شەپكىسىنى يېنىغا ئېلىپ قويۇپ، ھەدەپ بىرنېمە يېزىۋاتاتتى. ئۇ جارۇللايوپنى كۆرۈپ، يېنىدىكى بوش ئورۇنغا تەكلىپ قىلىپ سالاملاشتى - دە:

— قاچان كەلدىڭىز؟ ئۈرۈمچىنىڭ ئويۇننى غۇلجىنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭا قالداقراقكىن، — دېدى.

— نېمە يېزىۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— «غېرىب - سەنەم» توغرىسىدا مۇلاھىزە يېزىۋاتىمەن. نەگە چۈشتىڭىز؟ ماقالەم پۈتكەندە سىزگە ئوقۇپ بېرىمەن. سىز غېرىب رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينىغان ئارتىسقۇ ...

سەھنىدە مەرۇپ ناسىرى جۇنەيدىن باغدادى رولىنى ئويناۋاتاتتى. ئابدىكۇل قاراقچىلار باشلىقى رولىغا چىققانىدى. ئابدۇكېرىم رازىيوپ شاھى ئابباس رولىدا ئىدى... ئويۇن ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىشتا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ئارتىسلار بىلەن كۆرۈشتى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۈرۈمچىگە كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىر ـ ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئەتراپقا يېيىلىپ كەتتى. كىشىلەر: غۇلجىنىڭ غېرىب بوپ چىقىدىغان ئاتاقلىق ئارتىسى كەپتۇدەك، ناخشا ئېيتمىغان بولسا ئاۋازى كۇلۇبنى كۆتۈرۈۋەتكۈدەك، — دېيىشەتتى. بەزىلەر: ئاشۇ ئارتىس غېرىب رولىغا چىقىپ بىر ئويناپ باقسا، كۆرسەك بوپتىكەن، — دەپ تەلەپمۇ قىلىشتى... شۇنىڭ بىلەن، ئۈرۈمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى جارۇللايوپنى چاقىرىپ سۆھبەتلىشىپ غېرىب رولىغا چىقىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۈرۈمچىدە دەسلەپ غېرىب رولىغا قاسىمجان قەمبىرى چىققانىكەن. قاسىمجان قەمبىرى تۈرمىدىن چىقىپ قەمبەرخانىمغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، قەمبەرخانىم بۇ ئويۇندا «غېرىبنىڭ ئانىسى» رولىنى ئالغانىكەن. گەرچە بۇ سەھنىدىكى ئادەتتىكى بىر رول ئېلىش مەسىلىسى بولسىمۇ، بۇ ئىش جەمئىيەتتىكى بەزى مۇتەئەسسىپلەرنىڭ پىتنە تېرىشىگە سەۋەبچى بولغان. ئۇلار: «ئەر ـ خوتۇن تۇرۇپ، بىرى بالىسى، بىرى ئانىسى بولۇپ سەھنىگە چىقىشا قانداق بولىدۇ. مۇنداق ئەر ـ خوتۇننىڭ نىكاسى دۇرۇس بولمايدۇ» دەپ قاسىمجان قەمبىرىنىڭ غېرىب رولىنى ئېلىشىغا قاتتىق قارشىلىق قىلغان.

ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ غېرىب رولىغا چىقىشقا ماقۇل بولدى. ئەمما ئۇ:

— ئۈرۈمچىدە غېرىب - سەنەمنى يەتتە پەردە سەككىز كۆرۈنۈشلۈك كونا كىتابى بويىچە ئويناۋېتىپسىلەر. ئامالى، ناخشىلىرىنىمۇ تولۇقلىمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. دېكوراتسىيىلەرنىمۇ ئازراق ئۆزگەرتسەك بولغۇدەك. بىر ئاي تەييارلىق ۋاقىت بەرسەڭلار، ئاندىن ئويناساق، — دېگەن تەلەپنى قويدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئويۇننى باشقىدىن تەييارلاشقا قوشۇلدى. ئەمما، تەييارلىق ۋاقتىنى ناھايىتى ئۇزۇن كۆردى. خېلى تالاش - تارتىشتىن كېيىن، تەييارلىق ۋاقتى ئاخىر ئون بەش كۈنگە توختىتىلدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ مەسلىھەتى بىلەن غېرىپ-سەنەم ئويۇنىغا مۇھىم تولۇقلاشلار ئېلىپ بېرىلدى. زىكرى ئەلىپتانىڭ قولىدا «غېرىب - سەنەم» گە ئىشلىگەن ئاھاڭلىرى ئېلىنىپ، ناخشا - سازلارمۇ بىرقەدەر مۇكەممەللەشتى. جارۇللايوپ غېرىب رولىغا چىقىپ، بۇ ئويۇن قايتا ئوينالغاندا، تاماشىبىنلار «غېرىب - سەنەم»نىڭ ھەقىقەتەنمۇ جانلىق، تەسىرلىك چىققانلىقىنى كۆرۈشتى. جارۇللايوپ ئۈرۈمچىدە يەنە بىر قېتىم شۆھرەتكە ئېرىشتى. شۇ قېتىم ئۇ ئۈرۈمچىدە سوغۇق چۈشكىچە تۇرۇپ قالدى.

جارۇللايوپ 1943 - يىلى باھاردا تەكلىپ بىلەن ئۈرۈمچىگە يەنە باردى. بۇ قېتىم ئۇلار «غېرىب - سەنەم» دىن باشقا «ئارشىن - مال ئالان»، «پەرھاد - شىرىن» ئەسەرلىرىنىمۇ قايتا تەييارلاپ قويدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئەسقەر، پەرھاد رولىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوي-

ناپ ئۈرۈمچىدىكى تاماشىبىنلارنىڭ كەڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ جارۇللايېپنىڭ سەھنىدە رول ئېلىشتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە ماقالە يېزىپ «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلدى.

1943 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇ يەنە غۇلجىغا قايتتى. ئۈرۈمچى ئۇيغۇر ئويۇنخانىسى ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كېتىشكە تەكلىپ قىلغانىدى. لېكىن جارۇللايېپ قايتىپ بارالمىدى. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىيلىشىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلاش ئالدىدا تۇراتتى.

ئون تۆتىنچى باب

ئىنقىلاب يىللىرىدا!

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ خەلققە سالغان زۇلمى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ، 1944 - يىلى نىلقا تاغلىرىدا ئاخىر ئىنقىلاب ئوتى ياندى. بۇ يالقۇن ئۇلغىيىپ، تېزدىن غۇلجا شەھىرىگە تۇتاشتى. ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى ئويۇن - تىياتىرچىلىقتا سانائىنەفىسىنىڭ پائالىيەتلىرى توختىدى. پۈتۈن جەمئىيەت، پۈتۈن خەلقنى تەشۋىش ۋە جىددىيلىك ئۆز قوينىغا ئالغانىدى.

— خوش ئابدۇۋەلى، ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ — دەپ سورايتتى بازاردىكى بۇرادەرلەر.

— ئۈرۈمچىدىمۇ پالانچىنى قولغا ئاپتۇ، پوكۇنچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق. كۈندۈزى قارىساڭ يەنە ھەممىسى ئۆز ئىش - ئوقىتىنى قىلىۋاتقان...

— ھە، ھەرقانداق شۇملۇق بولسا كېچىسى قىلىدۇ-دە، بۇ ئەبلەخلەر... مانا، ئىلقىدا يۇرتنىڭ بار ئەرلىرىدىن بىرقانچىسى چىقىپتۇ دەيدۇ.

بازار ئىچىدە خەلقنى ئىتتىپاق بولۇپ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە ئورتاق قارشى تۇرۇشقا چاقىرىدىغان تەشۋىق ۋەرەقىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئاز ئۆتمەي، ئىلقىدىن چۈشكەن پارتىزانلارنىڭ ئوپادەگىدىكى تۈرمىگە ھۇجۇم قىلىپ، قامىلىپ ياتقان مىڭلىغان كىشىلەرنى قۇتقۇزۇۋېلىپ چىقىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر شەھەرگە پۇر كەتتى. ئەمەلىيەتتە شەھەرنىڭ ئۆزىمۇ تېگىپلا كەتسە پارتلاپ كېتىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى، سەھەر ۋاقتىدا جارۇللايوپنىڭ دەرۋازىسىنى بىرى ئۇردى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئېھتىيات بىلەن دەرۋازىنى ئېچىپ، دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان ئابدۇكېرىم ئاباسوپنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا قولىدا ئاپتومات تۇتقان ئىككى-ئۈچ كىشى تۇراتتى. سالامدىن كېيىن ئۇلار ئىچىشكە سۇ سورىدى.

— ئاسماندىن چۈشتۈڭلارمۇ، نەدىن كەلدىڭلار؟ قېنى، ئۆيگە كىرىڭلار!

— ئالدىرايمىز، — دەپ ھويلىغىلا كىرىپ توختىدى ئۇلار، ھەر بىرى گۇپۇلدىتىپ بىر-ئىككى چۆمۈچتىن ئۇسسۇزلۇق ئىچىشتى.

جارۇللايوپ ئابدۇكېرىم ئاباسوپنى كىچىك چېغىدىنلا تونۇيتتى. ئاباسوپ بالا ۋاقتىدا ھۈسەينىيە مەكتىپىدە بىر مەزگىل ئوقۇغانىدى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭ قوي-

غاندا ئۇ لەپەرلەرگە چىقاتتى. ئۈرۈمچىدە چاغلىرىدىمۇ غولجىغا كەلسىلا سالايىتەپىسىگە پات - پات بېرىپ تۇراتتى. «ئۆز موھىت» ئوخشاش بەھەن كىتابلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى سەنئەت ئۆمەككە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ يەتكۈزۈپ بەرگەنىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئاكىسى ئابلىز، جارۇللايېۋنىڭ يېقىن ئادىمى ۋە بازاردا بىللە ئوقەت قىلىدىغان شېرىكى ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان چېغىدا، ئۇنىڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقال شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن غۇلجىدا قولغا ئېلىنىدى. ئارقىدىنلا ئابباسوۋ ساۋەنگە پالاندى. مانا شۇ چاغلاردا ئابلىز بىلەن جارۇللايېۋ ئۈرۈمچىگە ماڭىدىغانلاردىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋقا خەت - خالتا ئەۋەتىپ تۇرغانىدى. خوش، ئۇلار بۈگۈن بۇ قاق سەھەردە نەدىن پەيدا بولۇشقاندۇ؟!...

— بىز خائىن لۇبىندىنى خەلقنىڭ ھۆكمى — تۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىپ كەلدۇق، — دېدى ئابباسوۋ، ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىيالىنى سەزگەندەك، — سىز ئىنقىلاب قىلمىشىنى خالايدىغان تونۇشلىرىڭىز بولسا باشلاپ چىقىپ زاۋۇتقا بارارسىز. شۇ يەرگە توپلاشماقچىمىز.

ئۇلار شۇنداق دېيىشتى - دە، قانداق تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بولسا يەنە شۇنداق تېز كۆزدىن غايىب بولدى. جارۇللايېۋ «لۇبىندى ئۆلتۈرۈلدى» دېگەن گەپنىڭ تەسىرىدە ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا قېتىپ تۇرۇپ قالدى. «شۇ لۇبىندى راستىنلا ئۆلگەن بولسا - ھە!»

لۇبىندى گومىنداڭنىڭ ناھايىتى تەسىرى چوڭ/ساقچى ئەمەلدارى ئىدى. ئۇ «قالايمىقانچىلىق» لارنى/بىر

تەرەپ قىلىش ئۈچۈن غۇلجىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقلىرىنى قولغا ئېلىپ غۇلجىغا كەلگەنىدى. كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ لۇبىندى ئىككى قوللۇق ھىيلىگەرلىك ۋاسىتە قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن خەلقنى باستۇرۇش ئىشىغا قول سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي زاتلارنى، خەلق ئىچىدە تەسىرى بار شەخسلەرنى ھەدەپ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ تېخىمۇ رەزىل شۇملۇقلارنى پىلانلاپ يۈرگەنىدى. لۇبىندى ئەسلى غۇلجىلىق خۇيزۇ ئىدى. ئىلىدىكىلەر ئۇنى «مۇخەممەد» مۇ دېيىشەتتى. ئۇ كۈندۈزى دىنىي زاتلارغا نەزىر بېرىپ خەتمە - قۇرئان قىلدۇرسا، كېچىسى زىيالىيلارنى چاقىرىپ ھاراق زىياپىتى ئۆتكۈزەتتى. ھەتتا ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، سانايىنەپىسەدىكى بىر قىسىم مۇھىم كىشىلەرنىمۇ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ ئۈلگۈرگەنىدى. لۇبىندىنىڭ پارتىزانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر پۈتۈن شەھەرنى زىلزىلىگە سالدى. بۇ خۇددى پارتلاش ئالدىدا تۇرغان بومبىغا ئوت يېقىۋەتكەندەك ئىش بولدى...

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مەھەللىسىدىكى يىگىرمە - ئوتتۇز ئادەم بىلەن چويۈن زاۋۇتىغا يېتىپ بارغاندا، بۇ يەرگە ئاللىبۇرۇن نۇرغۇن ئادەم توپلىنىپ بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگىنىگە تېخى ئۇزۇن بولمىغان قاسىمجان قەمبىرى، مەھەممەتجان مەخسۇم، رەخىمجان سابىرھاجىيوپ قاتارلىق كىشىلەرمۇ كۆزگە چېلىقاتتى. كىشىلەر ئارىسىدا؛ بىر قىسىم پارتىزانلارنىڭ ھازىر ياماچى خاڭ، سۇيدۇڭ تەرەپلەرنى ئايلىنىپ كېلىپ باشكۆۋرۈك ئەتراپىغا توپلانغانلىقى، بۇ يەردە ھازىر شۇ پار-

تىزانلار بىلەن قوشۇلۇپ باش ساقچىغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنىڭ ئۇزۇلۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا گەپ - سۆزلەر بولماقتا ئىدى. راست دېگەندەك، شۇ كېچىدىلا بۇ پىلان ئورۇنلىنىپ، باش ساقچى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىشىمۇ ئەنە شۇ كۈندىن باشلاندى.

ئۇرۇش باشلىنىش بىلەن سالايىنەيسىدىكى سەنئەتچىلەرنىڭ ياشلىرى قولىغا قورال ئېلىپ ئالدىنقى سەپتىكىلەرگە قېتىلدى. يېشى ئوتتۇز بىلەن قىرىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكىلەر شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا قاتناشتى. ياشتا چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئۆي - ئۆيىگە تارقاپ، كۈندىلىك تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى.

ئىنقىلابچىلار شەھەرنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، تېزدىن ئامانلىقنى ساقلاش ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ ئەترەتنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، رەخمجان سابىرھاجىيوپ، مەسكالوپ ۋە كېيىن نەبىجان قاتارلىق كىشىلەر بولغانىدى. شەھەردىكى تۆت ئورۇنغا ساقچى شۆبە ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. زىياسەمەدى. نايىزپىچاتلار خەنزۇ بازىرىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىنى باشقۇردى؛ قازانچىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىگە ئېلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسىلقان، ئابدۇقادىرلار مەسئۇل بولدى؛ شەھەر ئىچىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىگە چۆچەكتىن كەلگەن توختى ئەلىموپ، تۇرسۇن بايۇەچچىلەر رەھبەرلىك قىلدى؛ دەڭدەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىدە ئابلا زاكىروپ، ئەزىز قاراباشوپ، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپلار مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئۆتىدى.

ئامانلىقنى ساقلاش ئەترىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا ئىچكى ھەيرانباغ، ئايرودروم، لەڭشاڭلاردا كومەنداڭلىق قالدۇق كۈچلىرى جان تالىشىۋاتقان بولۇپ شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش خىزمىتىدە ئىشلىنىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ساقچىدىكىلەر دائىم شەھەر خەلقىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، خەنزۇ يۇقىرىلارغا «دەخلى قىلىنمىسۇن» دېگەن مەزمۇندىكى يەلىك بەلگىلىرىنى تارقىتىپ بېرىش، ئوغرى، بۇلاڭچى ۋە شەھەر ئىچىدە ھەرىكەتلىنىپ يۈرگەن دۈشمەن جاسۇسلىرىغا زەربە بېرىش ئوخشاش ۋەزىپىلەر بىلەن كېچە - كۈندۈز ئالدىراش بولاتتى.

جەمئىيەتتە تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بەزىدە ئادەمنىڭ تەقدىرىگە كۈتۈلمىگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. سەھنىدە شۆھرەت قازانغان «غېرىب» ئەمدىلىكتە تولۇق ساقچى فورمىسىنى كىيىپ، ناچالنىك ئۇنۋانى بىلەن 1944 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە ئامانلىق ساقلاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ ئۇنىڭ سەنئەت ئىشى بىلەن ئۆتكەن پۈتۈن ھاياتىدىكى كىچىككىنە قىستۇرما ۋەقەلىكتەك بىر ئىش بولدى. ئەمما، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ھايات سەھنىسىدىكى بۇ رولىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت مەركىزى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى جارۇللايوپقا بۇ مەزگىلدە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مۇكاپات ۋە مېداللار بەردى.

* *

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى سەنئەت ساھەسىدە ئىشلىگەن، كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، سابايىپ-

مەپسنى قايتا تەشكىللىدى. بۇ سەپكە يەنە قازاق، ئۆزبېك، تاتار، شىبە ئوخشاش ھەر مىللەت ئارتىسلىرىمۇ قېتىلىپ، سانايىنەپىسنىڭ ئىسمى — «ئىتتىپاق تىياتىرى» بولدى. ئاساسلىق ئارتىسلارنىڭ ھەممىسىگە رەسمىي مائاش بەلگىلەندى. سەھنە جاھازلىرى ۋە ئارتىسلارنىڭ سەھنە كىيىملىرى تولۇقلىنىپ، ئىلگىرىكىدەك باشقىلاردىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىندىغان ئىشلارغا خاتىمە بېرىلدى.

دەسلەپتە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تىياتىرغا قايتىپ كېلىشنى خالىمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، سەھنىلەردە كىتابلاردىكى قەھرىمانلارنى دوراپ ئارتىسلىق قىلغاندىن كۆرە، قورال تۇتۇپ، ئىنقىلابقا بىۋاسىتە قاتنىشىش ئەھمىيەتلىك ئىدى. ئىتتىپاق تىياتىرىنىڭ تەشكىللىنىشىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، جارۇللايوپنى چاقىرتىپ سوھبەت ئېلىپ باردى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق رەھبىرى ئەخمەتجان ئەپەندى بىلەن ئىلى گېزىتخانىسىنىڭ يېنىدىكى ئۆيلەرنىڭ بىرىدە كۆرۈشتى. ئەخمەتجان ئەپەندى بېشىغا مانچىستىر قىزىل دوپپا كىيگەن بولۇپ، كىيىملىرى ناھايىتى ئاددىي ئىدى.

— ئاڭلىدىم، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، — ساقچىدا يامان ئەمەس ئىشلەپسىز. يەنە داۋاملىق ئىشلەپ قېلىش ئارزۇيىڭىز بار ئىكەن.

— شۇنداق، ئەپەندىم.

— يېقىندا، گومىنداڭ تەرەپ بىلەن تۈزۈلگەن بىتىمدا «مىللىي مەدەنىيەت بىلەن سەنئەتنى ئەركىن راۋاج-

لاندۇرۇش» دېگەننى ئالاھىدە بىر ماددا قىلىپ كىرگۈزدۇق. قوراللىق ئۇرۇش تۈگەيدۇ. لېكىن، خەلقنىڭ مەدەنىيەت - سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتى مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ... بۇنى چۈشىنىسىزغۇ دەيمەن جارۇللايوپ؟

— چۈشىنىمەن، ئەپەندىم.

— مەببەللى، سىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ساقچىلىق كېنېرالى بولغىنىڭىزدىن، سەنئەتنىڭ ئاددىي ئارتىسى بولغىنىڭىز ئەھمىيەتلىك. سىزنىڭ ساقچىدىكى ئورنىڭىزغا ھازىرلا باشقا بىرەيلەننى يۆتكەپ كېلىپ تولۇقلاشقا بولىدۇ. ئەمما، خەلقنىڭ سىزدەك بىر ئارتىسنى يېتىشتۈرمىكى ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس...

بۇ گەپلەر جارۇللايوپقا قاتتىق تەسىر قىلدى. ئۇ شۇ كۈنىلا ئىستىپاق تىياتىرىغا بېرىپ ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇردى.

بۇ قېتىم تىياتىرغا يەنە ھەسەنجان جامى قاتارلىق نۇرغۇن ياش كۈچلەردۇ كېلىپ قوشۇلدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن تۈزگەن تىنچلىق بىتىمىنى بۇزغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىكى سەنئەتچىلەر ئېغىر بېسىمغا ئۇچرىغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ۋەزىيەتتە سىراجىدىن زەپەر، ئابدىگۈل، ھۆرنىيەت. قادىر رازى، ئابدۇكېرىم رازى، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، ھۆرنىيازخان، ئوزىزەم قاتارلىق بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى ئۈرۈمچىدىن ئۈچ ۋىلايەتكە جەلپ قىلىپ ئەكىلىپ ئىستىپاق تىياتىرىنى كۈچەيتتى.

ئىستىپاق تىياتىرى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن ئاتاقلىق رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى توكۆل پىگىنىسىنىڭ

سوغۇقى تومۇرغا مېڭىپ كېتىش سەۋەبى بىلەن ۋاقىتسىز ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قاتتىق ئېچىندى... قايتا تەشكىللەش بولغاندا سىراجىدىن زەپەر تىياتىر باشلىقى بولدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، ئابدىگۈل، ئابدۇكېرىم رازىيوپلار كەسپىي بۆلۈمگە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ يىللاردا مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇللاردا كۆپلىگەن يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر ھال سوراش ئۆمەكلىرى تەشكىللەپ بورتالا، جىڭ، كەڭساي، شىخو، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىغا ئويۇن قويدى. شۇ يىللاردا نىم شېھىتنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» ئەسىرى، «غېرىب - سەنەم»، «قانلىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»، «باي ۋە مالاي»، «تارشىن - مال ئالان»، قازاقچە «بوز يىگىت»، «قالىڭ مال»، «قىزچىبەگ»، «شوغا»، «ئىرتارغىن» قاتارلىق ئەسەرلەر ئوينالدى.

جارۇللايوپ يېتەكچىلىك خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن يەنە ئاساسلىق رولىلارنى ئالدى. ئۇ ئىجرا قىلغان «جۇنۇن»، «قارا دەيدۇ»، «دەردىڭ يامان»، «ئالتۇنۇم» دېگەن خەلق ناخشىلىرى فرونتتىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. شۇ چاغدىمۇ بەزى جەڭچىلەر تۆۋەندىن خەت چىقىرىپ، جارۇللايوپنىڭ «غېرىب - سەنەم» ۋە باشقا سەھنە ئەسەرلىرىدىكى ناخشىلارنى ئورۇنداپ بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى.

بەشىنچى قىسىم

سەپەر

1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولۇش بىلەن ئىلى «ئىتتىپاق تىياتىرى» رەسمىي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تىياتىر بولۇپ قۇرۇلدى. شەھەرلەردىن يېزىلارغىچە، ئىدارە - مەكتەپلەردىن مەھەللىلەرگىچە سەنئەت كۇرۇژوكلىرى تەشكىللىنىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشىدىكى قاينام - تاشقىنلىق يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تىياتىر ئەينى يىللاردىكى «يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىش»، «يەر ئىسلاھاتى» ئوخشاش ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ماسلىشىپ، جايلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرسەتتى. ھۈسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «ئازاد زامان»، ئابدۇنەبى ماناپوپ ئىشلىگەن «ئاشۇ باغ»، «ئىشلە ئىشچان دېھقانلار» دېگەندەك دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ناخشا - سازلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر يەنە «قانلىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»، ماياپە قادىرنىڭ «زومىگەرلەر خەلق قولىدا» دېگەنگە ئوخشاش سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىدى. بۇ دەۋردە جارۇللايوپ سەمىيە كىتابلىرىدا داۋاملىق رول ئېلىش بىلەن يەنە رېژىسسورلۇق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى، تۆۋەنگە بېرىپ ئويۇن قويغان چاغلاردا ئۇ ئېيتقان «ئومما ناخشىسى» دېھقانلار

تەڭ سۆيۈپ ئاڭلايدىغان ناخشا بولۇپ قالغاندى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ 1951 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلغىچە يەنە ئەھمىيەتلىك بىرقانچە سەپەرلەردە بولدى.

ئون بەشىنچى باب

مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان. ئون ئىككى مۇقام — خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئەسىرلەر مابەينىدىكى سەنئەت تارىخى، بەدىئىي دىتى، تەپەككۇرى، مۇزىكا تۇيغۇسى قاتارلىق تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇزىكا قامۇسى؛ شۇنداقلا ئۇ مەلۇم بىر دەۋرنىڭ، بىر دەملىك قىزغىنلىقنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، مىللىتىمىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، كۈيى جەھەتتىكى ئۇزاق يىللىق ئىزدىنىشىنىڭ مەھسۇلى. ئۇيغۇر كۈيشۇناسلىقى توغرىسىدىكى يازما خاتىرىلەر، مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە سىزىپ قالدۇرۇلغان ساز ئەسۋابلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، سازەندە، ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئاجايىپ ئوبرازلىرى خەلقىمىزنىڭ سەنئەت تارىخىنىڭ ناھايىتىمۇ يىراقتىن باشلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئون ئىككى مۇقام ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئاھاڭلارنىڭ مەيدانغا كېلىش دەۋرى ئىسلام دىنى ۋە بەلكى بۇددا دىنلىرىدىنمۇ ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئون ئىككى مۇقام ئاشۇ ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىكى

خەلق ئاھاڭلىرى ۋە ھەر بىر دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر كۈيچىلەرنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرىنىڭ توپلاپ - رەتلىنىشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن مۇنداق مول بايلىقنىڭ ئۆز ئاھاڭ تەرتىپلىرى بويىچە رەتلىنىپ، تولۇقلىنىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تۇرغۇزۇلۇشى — مىللىتىمىزنىڭ مۇستەھكەم بىرلىككە، پاراۋانلىققا، ئۇزۇن يىللىق تىنچلىققا ئىگە بولغان بىر دەۋرنى باشتىن ئۆتكۈزگەنلىكىدىن ۋە بۇ خىزمەتنىڭ ئەنە شۇ دەۋردە ئورۇندالغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. چۈنكى ئون ئىككى مۇقامدەك مۇنداق بىر چوڭ مۇزىكا قامۇسىنى تىكلەش ئۈچۈن خەلق بىلەن ھاكىمىيەت تەڭ قاتناشماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى... يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئون ئىككى مۇقام مىللىتىمىزنىڭ بارلىق خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىردىنبىر قامۇسى ئەمەس، بۇ قامۇس ئىچىگە كىرمىگەن نۇرغۇن ئاھاڭلار يەنە خەلق ئىچىدە چېچىلىپ تۇرۇپتۇ. بۇ خەلقىمىزنىڭ ناخشا - كۈي بايلىقىنىڭ ناھايىتى موللۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇقام — شەخسلەرنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن يەككە ئولتۇرۇپ ئورۇندايدىغان سازى ئەمەس، ئۇ چوڭ بىر كوللېكتىپنىڭ، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىلمىي ئاساستا كىرىشتۈرۈلگەن مۇزىكا تەرتىپى. ھەر بىر مۇقامنىڭ باشلىنىش قىسمى چوڭقۇر، پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە تېكىستلەر بىلەن سالماقلىق، مۇڭلۇق ئېيتىلىدىغان بولۇپ، ئۇ ئەنە شۇ چوڭ سورۇندىكى كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى يىغىش، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھېسسىياتىنى مۇزىكا دۇنياسىغا باشلاپ كىرىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇقام

ئۆزىنىڭ سىرلىق تىللىرى بىلەن تىڭشىغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغاندىن كېيىن قەدەممۇ قەدەم يېڭىلىنىپ، بارغانسېرى شوخ پەدىلەرگە، كوللېكتىپ ئورۇندىلىدىغان ناخشا - ئۇسسۇل ئاھاڭلىرىغا ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ يەنە مەرغۇللىرى، چۈشۈرگىسى بولىدۇ. بۇ ھال بىزگە خۇددى كىرىش سۆزى، باب، خاتىمىلىرى تولۇق يېزىلغان مۇكەممەل بىر ئەدەبىي ئەسەرنى ئەسلىتىدۇ.

ئۇيغۇر خاندانلىقلىرىنىڭ پارچىلىنىشى، چوڭ - كىچىك يېغىلىقلار، دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ تاشلىنىپ قېلىنىشى، قۇملۇقلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ تارىم ۋادىسىدىكى نۇرغۇن بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىپ، خەلقنى يىراقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىشى قاتارلىق خىلمۇ خىل تارىخىي ھادىسىلەر تەسىرىدە مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتى بەزىدە روناق تېپىپ گۈللەندى، بەزىدە ئاجىزلاپ كەتتى... بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا مۇستەبىت ھاكىمىيەتلەرنىڭ خەلق تۇرمۇشىنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋەيران قىلىشى، دىننىڭ توسقۇنلۇقى ۋە مىللىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن مىللىتىمىزنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى جۇشقۇن دەۋرى ئۆتۈپ، ئون ئىككى مۇقام يوقىلىش گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى بۇ خەۋپنى دەرھال تونۇپ، ئون ئىككى مۇقامنى قۇتۇلدۇرۇش خىزمىتىگە قول سالدى.

بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك خىزمەت شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئاددىي بىر قورۇدا ئېلىپ بېرىلماقچىدى. 1951 - يىلى ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتنىشىشقا غۇلجىدىن روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللا-

يوپمۇ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلدى. بۇ يەردە جارۇللايوپ جەنۇبىي شىنجاڭدىن چاقىرتىلغان ئاتاقلىق مۇقامچى تۇداخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن بىلەن تونۇشتى. سەنئەتچىلەرنىڭ يېتىپ - قوپۇشى، تاماقلىنىشى ۋە ئۈنئالغۇغا ئاۋاز بېرىشى ئۈچۈن ئاشۇ قورۇ ئىچىدە مەخسۇس ئۆيلەر ھازىرلانغانىدى، مەخسۇس بىر ئاشپەز ئۇلارنىڭ تامىقىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئۈنئالغۇغا ئېلىش، نوتىغا خاتىرلەش ئىشلىرىنى بېجىرىش ئۈچۈن ۋەن تۇڭشۈي باشلىق ئۈچ - تۆت مۇزىكا مۇتەخەسسىسلىرى ھازىر بولدى. تەرجىمە ۋە تېكىستلەرنى خاتىرىلەش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئابدۇكېرىم خوجايوپ، تېيىپجان ئېلىيوپ، ئارتىس ئايىمجان قاتارلىق يولداشلارمۇ قاتناشتى.

1880 - يىللىرى ئەتراپىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت موللا (كارۇشالڭ ئاخۇنۇم) غۇلجىدا تۇرغان قىرىق يىلدىن ئوشۇق ئۆمرى ئىچىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىلىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنى بىر قەدەر كەڭ تارقاتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى مۇقامچىلىق يەنىمۇ راۋاجلانغانىدى. مۇھەممەت موللىنىڭ شاگىرتلىرىدىن مەمتىمىن ئاخۇن مۇقامچى، ھاسان تەمبۇر، ھۈسەيىن تەمبۇر، بارات تەمبۇر، روزى تەمبۇر، جامى ئاكا، ئابلا تەمبۇر قاتارلىق مەشھۇر نەغمىچىلەر مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېيتىشتا ئۇنىڭغا يەنە ئىلى ناخشىلىرىنىڭ پۇرىقىنى بېرىپ، بۇ ئاھاڭلارنى تېخىمۇ يېقىملىق، شوخ قىلىپ، يېڭىچە تۈسكە كىرگۈزگەنىدى. جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئەنە شۇ ساز ئۇستىلىرىنىڭ كۆيىنچىسىنى كۆرگەن، بۇ قېتىم تۇداخۇن ئاكا

ئۇنىڭدا تېخىمۇ چوڭقۇر ئەسىر قالدۇردى.

تۇرداخۇن ئاكىنىڭ يېشى شۇ چاغلاردا يەتمىشتىن ھالقىغانىدى. ئۇ دوگىلەك يۈز، ئوتتۇرا بوي، ساقاللىق كەلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. مىجەزى ئوچۇق، پاراڭچى كىشى ئىدى. شۇ قېتىم ئۇ ئۈرۈمچىگە يەكەندىن كەلگەنىدى. تۇرداخۇن ئاكىنىڭ پاراڭ سېلىپ بېرىشىچە: ئۇنىڭ دادىسىمۇ ئۇستا سازەندە ئىكەن. تۇرداخۇن ئاكا ياش ۋاقتىدا ساز ئۆگىنىشكە ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان، ئۆگەنگەنلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن كۆپ يۇرتلارنى ئارىلاپ، نۇرغۇن ئۇستىلارنى كۆرگەنىكەن. ئۇ ساقلاپ كەلگەن ئون ئىككى مۇقام تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئەنە شۇنداق بىر ئۆمۈر چەككەن رىيازىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرى تۇرداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇرنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئۇسلۇبىدىكى ئېيتىشلىرىنى ئاساس قىلىپ ئايرىم - ئايرىم لېنتىغا ئېلىندى. ئۇ چاغدىكى ئۈن ئالغۇنىڭ شەكلىمۇ غەلىتە بولۇپ، ئۈن ئالغۇ لېنتىسى ئورنىغا غالتەككە ئورىلىدىغان سىم ئىشلىتىلەتتى. تۇرداخۇن ئاكا مۇقام ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇراخۇن يېنىدا ئولتۇرۇپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى. ئۇلار بىر-ئىككى سائەت چېلىپ، دەم ئېلىشقا ئولتۇرغاندا روزى تەمبۇر ئېيتاتتى، بۇ چاغدا جارۇللايوپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى ۋە مۇقامنىڭ داستان قىسمىدىكى ناخشىلارغا قوشۇلاتتى.

تۇرداخۇن ئاكا تۇنجى قېتىم ئۈن ئالغۇدىن ئۆز ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ھەيران بولۇپ:

— بۇمۇ بىر كارامەتكەن جۇمۇا شۇنچە ياشقا كەل-

كۈچە خەلققە ناخشا توۋلاپ بېرىپ، ئۆزۈمنىڭ ئاۋازىنى ئۆزۈم ئاڭلاپباقماپتىكەنمەن... — دېدى.

تۇرداخۇن ئاكىنىڭ سۆزلىرى ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە مەنىلىك ئىدى. بىر كۈنى جارۇللايۇپ:

— تۇرداخۇنكا، مۇشۇ مۇقام دېگەننىڭ مەنىسى زادى نېمىدۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، تۇرداخۇن ئاكا:

— ئابدۇۋەلى، مۇقام دېگەن ئالتۇن قوزۇق، روھىي ئوزۇق، — دەپ جاۋاب بەردى.

ئۇلىنالمۇغا ھەر كۈنى تۆت - بەش سائەت ناخشا بېرىلەتتى. ئاندىن دەم ئېلىش بولاتتى. بۇ چاغدا، تەڭرى تېغىنىڭ ئىككى ئېتىكىدىن كەلگەن بۇ مەشھۇر نەغمىچىلەر قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشەتتى. بىر كۈنى تۇرداخۇن ئاكا روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشىغا زوقى كېلىپ:

— ئوفاۋالا، سىلى بۇ ھونەرلى كىمدىن ئۆگەنگەن؟ — دەپ سورىدى.

— مۇھەممەت موللامدىن، — دەپ كارۋشاڭ ئاخۇنۇم توغرىسىدا پاراڭ قىلىپ بەردى روزى تەمبۇر.

— ھە، بىلىمەن. مۇھەممەت موللا دادامنىڭ يېقىن بۇرادىرى ئىدى. سازدا كامالەتكە يەتكەن كىشى، دەپ ئاڭلىغان. ئۇ زات بىلەن قانچە يىل بىللە بولغانتىلە؟

— ئىلىنىڭ ئادەملىرى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنىلا ئۆگىنىپ، قالغان ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىشكە ئانچە كۆڭۈلسىمىگەنىكەن. بۇ ئىشقا كارۋشاڭ ئاخۇنۇم ناھايىتى ھەيران بولغانىكەن. مەن مەرھۇم بىلەن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۈچ-تۆت يىللا بىللە بولۇپ قالدىم. بۇرۇنراق تونۇشقان بولسام كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالىدىكەنمەن، — دېدى روزى

تەمبۇر، تۇداخۇن ئاكا يېنىدىكى ئوغلىغا قاراپ:

— مانا قارا، ماۋۇ ئوغاۋالىنىڭ جىلىكىرىنى. سەنمۇ مېنىڭ قېشىمدا يىگىرمە يىل داپ چالدىڭ، مۇشۇ ئوغاۋالچىلىكمۇ بىرنېمە ئۆگەنمىدىڭ، — دېدى.

روزى تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنىڭ ساز چېلىشى، ناخشا ئېيتىشتىكى پىششىقلىقىنى، ئاھاڭ، تېكىستلەرگە بايلىقىنى كۆرۈپلا بۇ كىشىنىڭ كۈچلۈك بىر مۇزىكا ئۇستىسى ئىكەنلىكىگە قول قويغانىدى؛ تۇداخۇن ئاكىمۇ روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشتىكى ماھىرلىقى، ئاھاڭلارنى ئورۇنداشتىكى نەپىسلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ تالانتلىق سازەندە ئىكەنلىكىگە باھا بېرىپ بولغانىدى. بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىغا بىر-بىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئارتۇقچە سۆز كەتمەيتتى. روزى تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى، تۇداخۇن ئاكا ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىرىگە ئىشلىتىدىغان ئاددىي تىلى بىلەن روزى تەمبۇرنى «ئوغاۋالا» دەپ ماختايتتى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ ئاۋازى ساپ، يېقىملىق ئاۋازلاردىن ئىدى، ئۇ مۇقام تېكىستلىرىنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى ئوچۇق ئالاتتى. بۇ زاتنىڭ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي بۇنچە ئاھاڭ، تېكىستلەرنى تېپىمەي، شۇنچە راۋان بايان قىلىشى كىشىنى قايىل قىلماي قالمايتتى. تۇداخۇن ئاكا مۇقامنى خۇددى نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، سول قولىدىكى ساتارنىڭ بېشىنى سول يوتىسىغا تىرەپ ناھايىتى ئەستايىدىل ئېيتاتتى. مۇقام باشلانغاندا گويا كۆز ئالدىدىكى پۈتۈن نەرسىنى ئۇنتۇپ، غايىبانە بىر ئالەمگە كەتكەندەك كۆزىنى يۇمۇپ بىر ئېيتقىنىچە ئاخىرىنى چۈشۈرۈپ

بىراقلا توختايتتى.

بەزى كۈنلىرى، كەچتە پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇ:

— قېنى، ئىلىنىڭ ناخشىلىرىنى بىر ئاڭلىمايلىمۇ! — دەپ قالاتتى.

مۇنداق چاغلاردا روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بېرەتتى. جارۇللايوپ تۇنجى قېتىم يۇقىرى ئاۋازدا كوچا ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بەرگەندە تۇداخۇن ئاكا:

— ئوغاۋالا! — دەپ جارۇللايېۋنىڭ قولىنى سىقتى، — بۇ ناخشىلار قۇيرۇقىنىڭ پۇرىكىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ ئېيتىلىدىغان چىڭ ناخشىلارئىكەن جۇمۇ! ... ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ھەرەمگە بارالمىسامۇ ئىلىنى بىر كۆرسەم بولغۇدەك...

ئەپسۇسكى، تۇداخۇن ئاكىغا ئىلىغا كېلىش نېسىپ بولمىدى. شۇ قېتىم، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئاخىرلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئۇلۇغ زات يەكەندە ئالەمدىن ئۆتتى. روزى تەمبۇر 1957 - يىلى 57 يېشىدا غۇلجىدا ۋاپات بولدى. شۇم ئەجەل قىسقىغىنا بەش - ئالتە يىل ئىچىدە بۇ ئىككى مۇزىكا ئالىمىنى ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى، شۇلاردىن كېيىنلا بىز ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئىشىنىڭ ئالدىراشلىقتا بولسىمۇ، ناھايىتى ۋاقتىدا قىلىنغان ئۇلۇغ بىر خىزمەت بولغانلىقىنى چۈشەندۇق ... لېكىن، بىزنىڭ بۇ چۈشەنچىمىزنى ھازىرچە يەنە تازا چوڭقۇر دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، تونۇش چوڭقۇرلاشقانسېرى ئەۋلادلىرىمىز تېخى تۇداخۇن ئاكىنىڭ ھەيكىلىنى تىكلەيدۇ ۋە بۇ ھەيكەل يېنىدىكى خاتىرە تاشقا ئەينى ۋاقىتتا ئون ئىككى مۇقامنى خاتىرىگە ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشقان بارلىق

كىشىلەرنىڭ نامىنى ئويۇپ قالدۇردۇ. كەلگۈسىدە يەنە شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنغان ھېلىقى ئاددىي قورۇمۇ خاتىرە ئۆيىگە ئايلىنىشى، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش باشلانغان كۈن — تۇداخۇن ئاكىنى خاتىرىلەش بايرام كۈنى قىلىنىشى مۇمكىن...

ئون ئالتىنچى باب

جەنۇبقا سەپەر

جەنۇبىي شىنجاڭ — ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ يۇرتى. غۇلجا شەھىرىنىڭ بازىرىدىكى جەنۇبلۇق كاسىپلار، جارۇللايوپ ئىشلىگەن تېرە زاۋۇتىدىكى جەنۇبتىن چىققان ئاجايىپ ئۇستاملار، چايخانىلارنى ئاۋات قىلىدىغان مۇساپىرلار، شەھەر بازارلىرىدا[1] راۋاپ چېلىپ يۈرگەن ھېلىقى «شاكىچەك» ... بۇلارنىڭ ھەممىسى جارۇللايوپنىڭ يۈرىكىدە ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جەنۇبىي شىنجاڭنى بىر كۆرۈش ئىستىكىنى قوزغىغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ بەختىگە، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتىنىڭ ئاخىرلىشىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر بۆلۈم ئەدەبىيات سەنئەتچىلەرنى «ھال سوراش، تويۇن قويۇش ئۆمىكى»[2] گە ئۇيۇشتۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتقا توغرا كەلدى. ھال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە تېيىپجان ئېلىيوپ، خەمىت خوجەمەيىن،

ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، زۇنۇنقىز، سۇلتانمۇرات، ئاينسا، قۇربان ئىبراھىم، ئوسمانجان قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بار ئىدى. جارۇللايوپ بۇ ئۆمەك تەركىبىگە قوشۇلدى. ئۆمەكنى زىيا سەمەدى باشلاپ ماڭدى.

ھال سوراش ئۆمىكى دەسلەپتە كۇچاغا چىقتى. كۇچادا جارۇللايوپ ھاشىمھاجىنى ئىزلەپ تاپتى. بۇ كىشى ئىلگىرى غۇلجىدا بىر مەزگىل تۇرغانىدى. ھاشىم ھاجىم ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دارۋازلىرىدىن بولۇپ، دارۋازلىق ھۈنىرى بىلەن ھىندىستان، ئىران، ئىراق، ھەتتا مىسىرلارغىچە بېرىپ نۇرغۇن ئەللەرنى ئارىلىغان ئادەم ئىدى. شىنجاڭدا دارۋازلارنىڭ پىرى سانىلاتتى. ھاشىمھاجىم سازدىمۇ خېلى كامالەتكە يەتكەن كىشى ئىدى. ھاشىمھاجىم جارۇللايوپقا كۇچا بازارلىرىنى كۆرسەتتى. نۇرغۇن تارىخى ئورۇنلارنى تونۇشتۇردى. ھال سوراش ئۆمىكى كۇچادا تۇرۇپ ئويۇن قويغاندا ھاشىمھاجىم مۇزىكىچىلار قاتارىدا ساز چالدى.

ئاقسۇدا جارۇللايوپ ئاقسۇنىڭ ئەينى يىللاردىكى داڭقى چىققان ئارتىسلىرىدىن ئىساخان، ئىبراھىم ساتتار، ئازادەم ئوخشاش تالانتلىق سەنئەتچىلىرى بىلەن تونۇشتى. ئۆمەك ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە بىرقانچە نۆۋەت ئويۇن قويغاندىن كېيىن، ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرگە كەتتى.

بۇ مەزگىلدە، ئاقسۇ خەلقى ئاغزىدىن شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەرنى ناھايىتى كۆپ ئاڭلىغىلى بولاتتى. شائىرنى خەلق ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالاتتى. ئۇنىڭ بازاردىكى ساتىراشخانىلارغا كېلىپ خەلقتىن

تۇرمۇش ئۆگىنىدىغانلىقىنى، ساز چالىدىغانلىقىنى، قولغا ئېلىنغاندىمۇ بىر ساتىراشخانىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنلىكىنى ھېكايە قىلىشاتتى. جارۇللايوپ شائىرنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق ئېچىندى. مۇتەللىپنىڭ غۇلجا سانايىنەپىسكە كېلىدىغان چاغلىرىنى، ئورۇنچىدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنلىرىنى ئەسلىدى. شۇ چاغدا، شائىر ئەرشىدىن ئاتلىق ئاقسۇدا ئىدى. ئۇ جارۇللايوپنى لۇتپۇللانىڭ قەبرىسىگە باشلاپ چىقتى. ئەينى يىللاردا بۇ قەبرە — ئەتراپىتكى سانسىزلىغان، قەبرىلەردىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدىغان ئاددىيلا توپا قەبرە ئىدى.

ئاقسۇنىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى — ئىلگىرىكى غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبىرى، سانايىنەپىسىنىڭ ئاتاقلىق تەشكىلاتچىسى مەمتىمىن خەلپەتھاجى ئىدى. ئۇ ھال سوراش ئۆمىكىدىكى مۇھىم ئارتىسلار ۋە رەھبەرلەرنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىپ زىياپەت بەردى. زىياپەت ئۈستىدە ئۇ:

— لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابچىلارنىڭ جېسمىغا زامىن بولغان قاتىل ھېكىمنۇرغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بېكىتىپ، يۇقىرىغا سۇنغاندۇق. يۇقىرى ھازىر بۇ ھۆكۈمنى تەستىقلاپ چۈشۈردى. ھۆكۈم ئەتە - ئۆگۈن ئىجرا قىلىنىدۇ. ھال سوراش ئۆمىكىدىكى يولداشلارنىڭ كۆرەش يىغىنىغا قاتنىشىپ بېرىشىنى قارشى ئالىمىز، — دېدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مېھمانلار جۇۋۇلدىشىپ كەتتى. قاتىل ھېكىمنۇر ھەققىدە ئاڭلىغان بولسىمۇ، ھېچكىم ئېنىق ئۇنى كۆرمىگەنىدى. جارۇللايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— مەن بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇرمۇش ئۆگەنگىلى كېلىۋىدىم. مۇتەللىپنىڭ قاتىلىنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى

پەيدىغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدۇم. سىلەرگە بىر تەلىپىم: مۇمكىن بولسا، شۇ ھېكىمنۇر دېگەننى ئۆز كۆزۈم بىلەن بىر كۆرۈپ سۆزلەشسەم. كېيىنكى چاغلاردا لۈكچۈللانلىق ھاياتى توغرىسىدا ئەسەر يېزىلسا، ئۇنى سەھنىدە ئويناشقا توغرا كەلسە پايدىلىنىشقا بولامدىكىن! ... — دەپ تەلەپ قىلدى.

ساقچى باشلىقى ھەمدۇللايوپ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ،

— بولىدۇ. ئەتە ئەتىگەندە جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە بېرىڭ، — دېدى.

ئەتىسى جارۇللايوپ تېيىپجان ئېلىيوپنى باشلاپ، تۈرمىگە چىقىپ ھېكىمنۇر بىلەن ئۇچراشتى. يۈزىدە چېچەك ئىزى بار، ئوتتۇرا بوي، قارىراق كەلگەن بۇ جىنايەتچى ئايرىم بىر كامېرغا قامالغانىدى. ئۇنىڭ تېخى ئۆزى ئۈستىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمدىن خەۋىرى بولمىسا كېرەك. جارۇللايوپ بىلەن تېيىپجان ئېلىيوپنى «يۇقىرىدىن مەسىلەمنى تەكشۈرگىلى كەلگەن كادىر ئوخشايدۇ» دەپ قالدىمۇ، بىر-ئىككى سائەت داۋاملاشقان بۇ سۆھبەتتە ئۇ سورالغان سوئاللارغا ناھايىتى ياۋاشلىق بىلەن جاۋاب بەردى ... ھېكىمنۇر بىر-ئىككى كۈندىن كېيىن سازايى قىلىنىپ، ئېتىلدى. شۇ كۈنى پۈتۈن ئاقسۇ تەۋرەپ، خەلق كوچا-كوچىلارغا پاتماي قالغانىدى. قاتىلنى غەزەپكە كەلگەن بۇ خالايىققا قويۇپ بەرسە، قىيما-چىيما قىلىپ تاشلايتتى.

* *

ھال سوراش ئۆمىكى ئاقسۇدىن چىقىپ قەشقەر، يەكەن،

خوتەنلەرگىچە باردى. جەنۇبنىڭ نۇرغۇن ناھىيىلىرىدە بولدى. ئۇچاغلاردا تېخى يوللار رەتلەنمىگەنىدى. ناھىيىلەر ئارا قاتنايدىغان ماشىنىمۇ يوق ئىدى. سەنئەتچىلەر توپىلىق يوللارنى ئات-ئۇلاغ، ئېشەكلەرگە مىنىپ بېسىپ ئۆتەتتى.

جارۇللايوپ خوتەندە سۆلايمىنىكام دېگەن بىر قالۇنچى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بىرقانچە جەنۇب ئاھاڭلىرىنى ئۆگەندى. يەكەندە ئۇ تۇداخۇن ئاكىنى يوقلىدى. بۇ مەشھۇر مۇقامچى يەكەندىكى ئار كوچىلارنىڭ بىرىدە، ئاددىي بىر ھۇجرىدا تۇراتتى... قەشقەردە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ نامىنى ئاڭلىغان، تېخى ئۆزى بىلەن دىدارلاشمىغان داڭلىق سەنئەتچىلەردىن سەمەتاخۇن، ئەمەت ئۆمەر، ئابلىز ھاجى، يولۋاسخان، پاتەم قۇربان، خالىسخانلار بىلەن ئۇچراشتى. دەل شۇ مەزگىلدە قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى. جارۇللايوپ ئۈچۈن بۇ ئاجايىپ بىر ئۆگىنىش پۇرسىتى بولدى. خوتەن، يەكەن ئارتىسلىرىنىڭ ئۇسسۇللىرى، ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكىدىكى نىساخان، ئازادەملەرنىڭ ناخشىسى، قەشقەر سەنئەتچىلىرىنىڭ سەھنە كېيىملىرى، ئۇلاردىكى قويۇق مىللىي پۇراق جارۇللايوپتا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇنى يەنە بىر ھەيران قالدۇرغان ئىش شۇ بولدىكى: ئىلىدا «ناخشا قەشقەردىن چىقىدۇ، ئاقسۇدا بۇزۇلىدۇ، ئىلىدا تۈزۈلىدۇ» دەيدىغان گەپ بولىدىغان، بۇ قېتىمقى كۆرىكتە ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكى بىرىنچىلىكنى ئېلىپ، ھېلىقى كونا قاراشنى بىكار قىلىۋەتتى.

بىر كۈنى، قەشقەرنىڭ شۇ يىللاردىكى ۋالىيسى سەيپۇللايوپ ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى چاقىرتىپ ئىلىنىڭ

ئەھۋالىنى سورىدى. سۆز ئارىسىدا:

— قانداق، جەلىپكارلىق سەنئەت ئەسەرلىرىدىن قانداق تەسىرات ئالدىڭىز؟ — دېدى.

— جەنۇبىي شىنجاڭ ھەقىقەتەنمۇ سەنئەتنىڭ بۆشۈكى ئىكەن. ئۇسسۇللۇق ناخشىلار، سەھنە كىيىملىرى، تەرىپىدىن تۈگىمىدىغان خېلى پەرلىرىمىز بار ئىكەن، — دېدى جارۇللايوپ.

— قەشقەردە ئىلى ناخشىلىرىغا قىزىقىدىغان ئادەملەر خېلى بار، بىراق، ئىلى ناخشىلىرىنى ئوبدان ئېيتىدىغان ئارتىسلىرىمىز كەمچىل. سىزنى مۇشۇ ئىش بىلەن چاقىرىۋىدىم، مۇشۇنداق ئارتىسلاردىن بىر-ئىككىنى تەربىيىلىشىمىزگە ئاز-تولا ياردەم قىلسىڭىز قانداق؟

— بولىدۇ، قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەملىشەي.

ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلى ناخشىلىرىنى ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىدىغان ياشلاردىن بىرقانچىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

— ئاراڭلاردا ئىلى ناخشىسىنى كىم ياخشى ئېيتالايدۇ؟ — دەپ سورىدى بىرىنچى كۈنى جارۇللايوپ ئولتۇرغانلاردىن.

— ھېكىماخۇن ئوبدان توۋلايدۇ! — دېيىشتى ئۇلار ئارىدىن بىرىنى كۆرسىتىپ.

جارۇللايوپ ھېكىماخۇننى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ ھەيران بولدى. بۇ يىگىتنىڭ ناخشا ئېيتىشى خېلىلا قائىدىلىك بولۇپ، روشەن ئىلى پۇرىقى بار ئىدى.

— سىز بۇ ناخشىلارنى كىمدىن ئۆگەنگەن ئۇكام؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— بۇ يەردە ئىلگىرى ئاق تېمىۋاچىم دېگەن بىر كىشى

تۇرغانىدى. شۇ كىشىدىن ئاز-تولا ئۆگىنىۋىدۇق، — دېدى يىگىت.

مەلۇم بولدىكى، غۇلجىدىكى داڭلىق ناخشىچىلارنىڭ بىرى بولغان ئاق تېيىپھاجىم 1940 - يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەرگە كېلىپ ماشىنىچىلىق قىلغان. ھاجىم بۇ يەرگە كېلىپ بىر مەزگىل ناھايىتى زېرىكىش ھېس قىلغانىكەن. ئۇ چاغلاردا قەشقەردە «ھەزرەت سەيلىسى» ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. سەيلە مەزگىلىدە ئاپاق غوجا مەقبەرىسىنىڭ ئەتراپى ئاپاق غوجىنىڭ ئىخلاسمەن مۇخلىسلىرى، چاچ-ساقاللىرىنى بىلىكىچە قويۇۋەتكەن ئاشىقلار، ئېغىر كۈنگە قالغانلىقىدىن ئەمەس، ئادەت بولۇپ قالغانلىقىدىن دىۋانىچىلىكنى تاشلىيالماي كېلىۋاتقان كەسىپىي قەلەندەرلەر، ئالدامچى، بىكار تەلەپلەر بىلەن تولۇپ كېتىدىكەن. بىر يەردە «خۇدانىڭ بىرلىكى، ئۆلمەكنىڭ، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلمەكنىڭ ھەقلىقى» توغرىسىدا كىتابخانلىق بولسا، بىر يەردە قوشقار سوقۇشتۇرۇش بولىدىكەن؛ بىر يەردە ۋايىزلار ھەزرىتى شاھى مەردانىنىڭ جەڭلەردىكى كاراستى ئۈستىدە مەدداھلىق قىلسا، يەنە بىر يەردە بىر توپ ئادەم ئىت تالاشتۇرىدىكەن. بۇ يەرگە كۆپىنچە ئادەملەر پەقەت ئاشۇ قىزىقچىلىقلارنى كۆرۈش ئۈچۈنلا توپلىشىدىكەن... ئاق تېيىپھاجىم ھەزرەت سەيلىسىگە چىقسا ھېچكىمگە ئارىلاشماي، كۆلنىڭ بويىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، سۇغا قاراپ ناخشا ئېيتىدىكەن. ئۇنى تونۇيدىغان كاسىپ بالىلار:

— ئۇستام، نېمىگە مۇنداق قىلىلا؟ — دەپ سورىسا، ئۇ:

— قوشقار سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇشنىلا كۆرسەڭلار بولامدۇ؟! بۇ يەردە دەقەمدە ئولتۇرۇپ ناخشا-مازدىن پەيزى ئالىدىغان ئىش يوق ئوخشايدۇ. ئۆزۈم

بىلەن ئۆزۈم يەيزى قىلىۋاتىمەن. ئاخشامنى بىلىقلار بولسىمىز ئاڭلىسۇن، — دەيدىكەن.

كېيىن، كاسىپ باللاردىن ھېكىماخۇن، تۇرداخۇن، لىزاخۇن تۇخشاش بىرقانچە يىگىتلەر ئۆيىگەدىن ناخشا ئۆگىنىۋېتىكەن.

بۇ گەپلەردىن ئاڭلىغاندىن كېيىن جارۇللايوپنىڭ كۆز ئالدىدىن ئاق تېپىپاچىمنىڭ كېيىنكى ھاياتى بىر - بىرلەپ ئۆتتى.

ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىنىكى ھەۋىسى، قىزىقىشلىرىمۇ خىلمۇ خىل بولىدۇ. ئاق تېپىپاچىم يۇرت كېزىپ بولۇشنى ياخشى كۆرىدىغان سەپەر خۇمار ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرى ئىلىدىكى بايلارغا ئەگىشىپ ئەرەبىستانغىچە بارغان، ئەنجان، نامەنگەن، بۇخارالارنى كېزىپ، ئۆزبېك چايچىلىرىنىڭ قولىدىن چاي ئىچكەن. بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرىنى ئارىلاپ، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، 1942 - يىلى ئەتىيازدا مۇزداۋان ئارقىلىق يەنە ئىلىغا قايتقاندى. ئارالتۆپىگە يېتىپ كەلگەندە ھۆكۈمەت چېرىكلىرى ئۇنى «جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا يۈرگەن جاسۇس» دېگەن گۇمان بىلەن قولغا ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھارپىسىدا غۇلجىدا «ئاق تېپىپاچىم تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋاپتۇ» دېگەن گەپ تارقالدى. ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ساقچىلىرى ئارالتۆپىگە چىقىپ «ئاق تېپىپاچىم ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى» دېگەن گەپنىڭ ئەتەي تارقىتىلغان ئىغۋا ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. ئەسلىدە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلاش ئالدىدا ئۇنى گومىنداڭچىلار «خەتەرلىك جىنايەتچىلەر»

قاتارىدا ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. شۇ چاغدا بۇ داڭلىق ناخشىچى ئەللىك بەش ياشتا ئىدى.

* *

جارۇللايېۋنىڭ جەنۇبتىن ئۆگەنگەنلىرى ناھايىتى مول بولدى، ئاتۇشنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇندىلىدىغان ئۆزگىچە بەدىلىرى، قەشقەر، دولان سەنەملىرى، ئاقسۇ، خوتەنلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر، قەشقەرنىڭ ئەر-ئايال ئىجرا قىلىدىغان قوش كىشىلىك نومۇرلىرىنىڭ بەدىيلىكى ئۇنىڭ ئېسىدىن چىقمايتتى. ئاپدۇۋەلى جارۇللايېۋ ئىلىغا كېلىپلا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىدىن ئالغان تەسىراتىنى تىياتىرىدىكى يولداشلىرىغا يەتكۈزدى ۋە رەھبەرلىككە جەنۇبنىڭ بەزى نومۇرلىرىنى ئىلىدا ئويناپ كۆرۈش تەكلىپىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن تېزدىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە سەنئەت كېچىلىرى ئۆتكۈزۈلدى. مۇزىكىلار قاتارىغا راۋابمۇ كىرگۈزۈلدى. مەلۇم ۋاقىت تەييارلىقتىن كېيىن بۇ ئويۇنلار سەھنىدە ئوينىلىپ، چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئىلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان كاسىپلار: «خۇددى ئۆز يۇرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق» دېيىشتى. جارۇللايېۋ بۇ ئويۇنلاردا دولان مۇقامىنى ئورۇنلاپ زور ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئون يەتتىنچى باب

پايتەختكە سەپەر

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىدا ئۆز تىپىدىن تەشكىللەنگەن سەنئەت كوللېكتىپلىرى بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ سەنئەت كوللېكتىپلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ «ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكى» (كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلغانىدى. 1953 - يىلى، بۇ سەنئەت ئۆمىكىنى باش سىياسىي بۆلۈم بېيجىڭغا كېلىپ ئويۇن كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىلدى.

ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكىنىڭ بېيجىڭغا تەكلىپ قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى بىر خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي رايون رەھبەرلىرى كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنى كەسپىي جەھەتتىن كۈچەيتىش ئۈچۈن يەرلىكتىن ئابلاخان كېيەك، رەخمەت، ئىپلانچىك ھەمجەربۇۋى قاتارلىق سەنئەتچىلەرنى سورىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى رېژىسسورلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى ھەربىي سەنئەت ئۆمىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش پىكرىنى قويدى، لېكىن بۇ تەلەپنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى رەت قىلدى.

بۇ كۈنلەردە ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ لوسۇكوڭدا يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىگە قاتنىشىۋاتاتتى. ئىلىنىڭ ئەينى يىللاردىكى ۋالىيسى ئەنۋەر جاكۇلىن ئۇنى چاقىرتىپ كەلدى. كىچىك ماشىنا ۋالىي مەھكىمە دەرۋازىسىدىن كىرىپ، مەھكىمە بىناسىنىڭ ئىككى پەلەمپىيى ئالدىغا كېلىپ توختىغاندا، ئەنۋەر جاكۇلىن پەلەمپەي ئۈستىدە كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ

بەستلىك، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. جارۇللايېپ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئۆزى سۆزلەشكە باشلىدى. قىسقا ئەھۋاللىشىشتىن كېيىن ئەنۋەر جاكۇلىن جارۇللايېۋىنى چاقىرتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتتى.

— سىز ۋىلايىتىمىزنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىگە قاتنىشىپ بېيجىڭغا بارىسىز. ئۇلارنىڭ ئىشىغا ياردەم قىلىپ، خىزمەتلەر قاچان ئاخىرلاشسا شۇ چاغدا قايتىپ كەلسىڭىز بولىدۇ. مائاش ۋە باشقا تەمىناتلىرىڭىز ئوخشاشلا بىزدىن بولىدۇ. خىزمىتىڭىزگە مۇۋەپپەقىيەت تىلەيمەن.

شۇنداق قىلىپ، بېيجىڭغا بارىدىغان ئۆمەك ئوڭۇشلۇق تەشكىللەندى. خەستوپ پۈۋەت ئۆمەك باشلىقى، تولاتايوپ ئۆمەكنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ رېژىسسورلۇققا بەلگىلەندى. ئەترەت باشلىقى نىزاموپ تۇرسۇن، مۇزىكا ئەترەت باشلىقى — دىرىژور ئابلىكىم ئابدۇللا ئىدى. ئەللىك نەچچە كىشىلىك بۇ ئۆمەك تەركىبىدە زۆھرە، پەرۇزەم، ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچى ھوشۇر روزى، قۇربان ئۆمەر، ئابلاخان، ھۇردىيەت، رازىيە غۇلام، مەنسۇروپ ئەكرەم، ئاۋاكرى ناسىروپ، رەخمەت، ھەجەربۇۋى، نۇربۇۋى، سىراجىدىن ئىسرائىل، ھوشۇروپ، سۇلايمان، ئەيسا قاتارلىق كۆزگە كۆرۈنگەن ئارتىسلار، ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قازاق، تاتار، رۇس، ئۆزبېك، قىرغىز، خەنزۇ ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى.

ئۆمەك ئۈچ ئاي قاتتىق رېپىتىتسىيە قىلدى. جارۇللايوپ يەنە ئۇلارغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆگىنىپ كەلگەن بىر قىسىم نومۇرلارنى ئۆگەتتى. بۇنىڭ بىلەن سەنئەت

نومۇرلىرى ئىچىمۇ جانلاندى. مېڭىش ئالدىدا ھەربىي رايونى ئارتىس ۋە خىزمەتچىلەرگە يېڭىدىن ھەربىي فورما تارقىتىپ بەردى. سەنئەت ئۆمىكى ئورۇمچىگە يېتىپ بارغاندا تەييارلىغان نومۇرلىرىنى رەھبىرىي يولداشلارغا كۆرسىتىپ پىكىر ئالدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پايتەختتىكى رەھبىرىي يولداشلارغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن سوۋغاتلارنى تەييارلاپ بېرىپ، سەنئەت ئۆمەكنى ئالاھىدە ئۇزاتتى.

ئۇ كەملەردە ئورۇمچى بىلەن لەنجۇ ئوتتۇرىسىدا تېخى پويىز قاتنىمايتتى. سەنئەتچىلەر قارا ماشىنىلارغا ئولتۇرۇپ ناھايىتى جاپالىق يول باستى. قونالغۇلارمۇ ئىنتايىن ناچار ئىدى. چۆلنىڭ ھاۋاسى بەك ئۆزگىرىشچان بولۇپ، بىردەمدە كۈن ئەتراپنى تونۇردەك قىزىتىپ، ھەممىنى چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمدۈرسە، بىردەمدە بوران چىقىپ ھەممىنى قۇم - توپىغا كۆمەتتى. لېكىن سەنئەتچىلەرنىڭ روھى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇلۇغ پايتەختنى، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنى ئازادلىق كۆرۈشكە يېتەكلىگەن رەھبەرلەرنى كۆرۈش خۇشاللىقى ھەممە ئېغىرچىلىقلارنى ئۇنتۇلدۇراتتى... ئۆمەك لەنجۇ، شىئەن شەھەرلىرىدە بىرلەچچە كۈندىن توختاپ ئويۇن قويۇپ، شۇ يەردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، پويىزغا ئولتۇرۇپ بېيجىڭغا قاراپ بىراقلا يۈرۈپ كەتتى.

ئارتىسلار بېيجىڭدىكى بىر ھەربىي مېھمانخانىغا چۈشتى. قانچە سۇلالىلەرنىڭ پادىشاھلىرىنى كۆرگەن، قانچىلىغان قانلىق توقۇنۇشلارغا شاھىت بولغان ئۇلۇغ پايتەخت ئازادلىقتىن كېيىن تىنچ، يېڭى بىر كەيپىياتقا چۆمگەنىدى،

تيەنئەنمېن مەيدانىدا قىزىل بايراق لەپىلدەيتتى؛ ئاددىي كىيىملەرنى كىيگەن ئوقۇغۇچىلار، قىرقمەچاچ قىزلار بېيجىڭ كوچىلىرىدىن ئالدىراش ئۆتۈشەتتى. تار يان كوچىلاردىن چىقىۋاتقان كونا بېيجىڭلىقلار شىنجاڭدىن كەلگەنلەرگە قىزىقىش بىلەن قارايتتى.. ئۆمەك ئۆز ئويۇننى بېيجىڭدىكى مەشھۇر خۇەيرېنتاڭ زالىدا قويدى. شۇ كۈنى جۇڭگونىڭ قەدىمىي بىناكارلىق شەكلىدە سېلىنغان بۇ ھەشەمەتلىك زالغا مەركەزنىڭ پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دېگۈدەك كەلگەنىدى. ئويۇن باشلىنىش ئالدىدا ئۆمەك رەھبەرلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە سوۋغات تەقدىم قىلدى. سوۋغاتلارنى مەركەزگە ۋەكالىتەن باش قوماندان جۇدې چىقىپ قوبۇل قىلدى. قوماندان جۇدېغا تون كىيگۈزۈلگەندە زال ئىچىدە كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئالقىش ساداسى ياڭرىدى.

كونسېرت ئومۇمىي خور بىلەن باشلاندى. ياش مۇزىكانت ئابلىكىم ئابدۇللا ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىلا ئىجاد قىلغان «داھىي ماۋزېدۇڭ»، «ياشا داھىي» دېگەن بۇ خورلارنىڭ مەزمۇنى يېڭى، مۇزىكىسى ناھايىتى جۇشقۇن ئىدى. ئارقىدىن ئورۇندالغان بارلىق نومۇرلار رەھبەرلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. شۇ قېتىم جارۇللايوپ ھوسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «ئازاد زامان» ناخشىسىنى ئورۇندىغانىدى. ئۇ ناخشا ئېيتىۋېتىپ تۆۋەندىكى تاماشىبىنلار ئارىسىدىن دۆلەت رەھبەرلىرىنى ئىزدەيتتى. ئۇنىڭ كۆزى ئالدىنقى رەتلەردە ئولتۇرغان رەئىس ماۋ زېدۇڭ، جۇ ئېنلەي زۇڭلى، لىيۇشاۋچى قاتارلىق رەھبەرلەرگە چۈشكەندە ھاياجاندىن ئىتت-

ۋالغان ئاخشىمىدىن ئېزىپ كەتكىلى تاس قالدى.

ئويۇن ئاخىرلاشقاندا، باش قوماندان جۇدې سەنئەت ئۆمىكىنىڭ يېتەكچىلىرىنى خۇمەيرىنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم بىر ئۆيدە قوبۇل قىلدى. باش قوماندان ئۇلارغا ماۋجۇشىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ رەھمەت ئېيتتى. ئۆمەك باشلىقى يۈۋەن بۇ قېتىمقى ئويۇننى تەييارلاشتا كۈچ چىقارغان يولداشلار قاتارىدا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنى تىلغا ئېلىپ جۇدېغا تونۇشتۇرغاندا، باش قوماندان جارۇللايوپ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، خاتىرە رەسىمگە چۈشتى. مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكىدىكى بارلىق يولداشلارغا بىر قۇردىن ھەربىي كىيىم تەقدىم قىلدى. ئۆمەك بېيجىڭدا يەنە بىرنەچچە مەيدان ئويۇن قويغاندىن كېيىن، شاڭخەي، تيەنجىن، خاڭجۇ، جىنەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئۇ چاغدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچىسى يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭدا قانداق ئادەملەر، قانداق مىللەتلەر ياشايدۇ؟ ئۇلارنىڭ كەپ - سۆز، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەتلىرى قانداق؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخى بىر سىر ئىدى. بۇ قېتىم 5 - كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى ئىچكى ئۆلكىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بۇ — ھەربىي سەنئەت ئۆمىكى بولغاچقا قەيەرگە بارمىسۇن ئالدى بىلەن شۇ يەردىكى ھەربىيلەردىن ھال سوراپ ئويۇن قوياتتى. ئۆمەكنىڭ ئىنتىزامى ھەربىي ئىنتىزام ئىدى. ئارتىسلار ئويۇن مەيدانىغا كىرىش - چىقىش، كوچىلاردا يۈرۈش ۋە باشقا كوللېكتىپ

پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە رەتلىك تىزىلىپ ھەرىكەت قىلاتتى. ئۆمەك ئۆزىنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلدىكى ئالاھىدىلىكىنى روشەن گەۋدىلەندۈردى. زۆھرە ئورۇندىغان داپ ئۇسسۇلى، جارۇللايوپ ئىجرا قىلغان «ئازاد زامان»، دولان ۋە قەشقەر سەنئىمى، مۇقاملىرى، رەخمەت بىلەن ئابلاخان ئورۇندىغان قارا يورغا ئۇسسۇلى، ئابدۇكۇلىنىڭ سۇناي بىلەن كەلتۈرگەن ھەرمىللەت ئاھاڭلىرى، مەلىنۇروپ ئەكرەم ئېيتقان ناخشا — «ئۆرۈك گۈللىگەن چاغدا»، ئابلىكىم ئابدۇللا ئىجاد قىلغان خورلار، خەنزۇچە نومۇرلار، تاتارلارنىڭ «شامىلە» ئۇسسۇلى، رۇسلارنىڭ «كوپاك» ئۇسسۇللىرى چوڭ شەھەر تاماشىبىنلىرىنى تاڭ قالدۇردى.

شاڭخەيدە بولغان بىر ئىش جارۇللايوپنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ. ئۇ مەزگىللەردە شاڭخەي كىشىگە تولىمۇ قالايمىقان كۆرۈنەتتى. ئېگىز بىنالار ۋە شۇ ئېگىز بىنالار ئاستىدىكى تار كوچىلار، ئادەمنىڭ ھەددى - ھېسابسىز كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. جارۇللايوپ بىر كۈنى شاڭخەي كوچىلىرىدا يولداشلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ئېزىپ قالدى. قەيەرگىلا بارمىسۇن ھەممە يەر ئوخشاش كوچىدەك كۆرۈنەتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنمەيتتى. ئاخىر ئۇ بىر رىكشىچىغا ئۆزلىرى چۈشكەن مېھمانخانىنىڭ ئىسمىنى بەرنىمىلەر دەپ چۈشەندۈرۈپ، كىرا قىلىپ، يولداشلىرىنى ئاران تېپىۋالدى. بۇ، ئادەم سۆرەيدىغان رىكشا ئىدى. ئۇنىڭدا چوقچىيىپ ئولتۇرۇپ سەنئەتچىلەر چۈشكەن مېھمانخانىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلىسە جارۇللايوپ ھازىرمۇ كۈلىدۇ.

ئۆمەك دۆلەت بايرىمىغا ئۈلگۈرۈپ ئۈرۈمچىگە سالامەت قايتىپ كەلدى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 5 - كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن قايتقانلىقى شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر

1954 - يىلى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ، ئۈرۈمچى، ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى قازاق سەنئەتچىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئىتتىپاق تىياتىرى «ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى» گە ئۆزگەرتىلدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى بولۇپ كەسپىي خىزمەتلەرنى باشقۇردى. كەسپىي بۆلۈمگە يەنە ئاتاقلىق مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتا يېتەكچىلىك قىلدى.

1956 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىر قىسىم ئارتىسلار بىلەن بىللە موڭغۇلكۈرەدە ئويۇن قويۇۋاتاتتى. شەھەردىن ئۇنى چاقىرتىپ جىددىي تېلېفون چىقىپ قالدى. جارۇللايوپ تېكەسكە كەلگەندە تېكەس ناھىيىسى ئۇنى كىچىك ماشىنا بىلەن شەھەرگە يولغا سېلىپ قويدى. شەھەرگە كەلگەندە ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىدىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. بۇ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا زىيارەتكە چىقىدىغانغا ئىلىدىن چاقىرتىلغانلار ئىچىدە يەنە كامال ئىشكىباي، باياخۇن، زىكرى ئەلپەتتا، دانىش دەقىش، مالىك يۇنۇس،

ماتادات قاتارلىق ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى. ئۇلار تېز تەييارلىق كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى.

بۇ قېتىمقى ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىش — ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان مەدەنىيەت ۋەكىللىرىنىڭ 1950 - يىلى شىنجاڭغا كەلگىنىگە جاۋابەن ئېلىپ بېرىلىدىغان زىيارەت ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئۆمەكنى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىدىن تەشكىللىدى. بۇلارغا ھەمدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى دەپ نام بېرىلدى. زىيا سەمەدى دېلېگاتسىيە باشلىقى، بۇقارا ئىشقانبايوپ مۇئاۋىن دېلېگاتسىيە باشلىقى بولدى. ئەينى يىللاردىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەردىن بۇ ئۆمەكتە يەنە ئابلەي روزى، زۇنۇن قادىر، ئىبراھىم بارات، پاشا ئىشان، سەمىتاخۇن، پاتەم قۇربان، ھۆسەنجان جامى، روزىخان ئەخمەت، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، ھۆرىيەت، ئايتۇرغان، ئامىنە يۈسۈپ قاتارلىقلار بار ئىدى. ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرىدىن بولۇپ ئەللىك نەچچە كىشى ئىدى.

ئۆمەك ئەزالىرى ئۈرۈمچىگە يىغىلىپ جىددىي تەييارلىق قىلدى. ھەر بىر ئارتىسنىڭ ئورۇندايدىغان نومۇرلىرى بېكىتىلدى. مەخسۇس كىيىم - كېچەكلەر تىكتۈرۈلدى. ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇللى ئۇزىتىش زىياپىتى بەردى. ئۆمەك ئەزالىرى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ، غۇلجا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراپ ئۇچتى.

بۇ جارۋللايىپنىڭ تۇنجى قېتىم ئايروپىلانغا ئولتۇرۇشى ئىدى. ئايروپىلاننىڭ دۈگىلەك دېرىزىسىدىن تۆۋەنگە قارىغاندا

ئاق بۇلۇتلار ئايرۇپىلان قانىتى ئاستىدا كۆكۈش تۈتۈندەك يېنىك ئۈزەتتى. تاغلار، قارىغايلىقلار، يېشىل ئېدىرلار بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ سوزۇلۇپ ياتاتتى ... جارۇللايوپ خىيالىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆتكۈزدى. قەپەس ئىچىدە چايقىلىپ كېتىپ بارغان ئېلاخۇن كۆككۆز، يامۇلنىڭ ئارقىسىدىكى نودىن ناخشا بىلەن سۇ تارتىۋاتقان مەھبۇس، قولىغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋېلىپ بىردە يىغلاپ، بىردە كۈلۈپ تۇرغان ئىمىنجان ئۇستام نىمىشقىدۇر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. يەنە ئۇنى، «يېشىم ئەللىككە قاراپ ماڭدى. چەتكە چىققاندا خەلقىنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالارمەنمۇ، يوق؟» دېگەن ئەندىشە ھاياجانغا سالاتتى ...

* *

ئالمۇتا ئايرودرومىدا جۇڭگو ۋەكىللىرىنى قازاقىستاننىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەرباپلىرى چىقىپ قارشى ئالدى ۋە قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. جۇڭگو تەرەپتىن زىياسەمەدى سۆز قىلدى. جارۇللايوپنىڭ كۆزى شۇ چاغدا قارشى ئېلىشقا چىققانلار ئىچىدە تۇرغان ئايدۇكېرىم رازىيوپ، سۇلتانمۇرات قاتارلىق ئىلگىرى شىنجاڭدا بىللە ئىشلىگەن كەسىپداشلارغا چۈشتى. ئۇلار جۇڭگودىن چىققان بۇرادەرلىرىگە پەخىرلىنىش ۋە ھۆرمەت تۇيغۇسىدا تىكىلىپ تۇراتتى.

ۋەكىللەر كىچىك ماشىنىلارغا بۆلۈنۈپ ئولتۇرۇپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئايدۇۋەلى جارۇللايوپ چىققان ماشىنىدا مەنسۇر ئەپەندى ئولتۇراتتى. سالامدىن كېيىن مەنسۇر ئەپەندى:

— ئەجەب، روزى تەمبۇر كەلمەيتۇ؟ — دەپ سورىدى.

— روزىكامنىڭ سالامەتلىكى يار بەرمىدى.

— مېنى تونۇمسىلەر؟

ماشىنىدا يەنە ھۆسەنجان جامى بىلەن زىكرى ئەلپەتتا بىللە ئىدى. ھۆسەنجان:

— ئابدۇۋەلىكام تونۇمىدىكىن؟ — دەپ جارۇللايوپقا قارىدى.

— ھە، ئەسقەرما؟ — دېدى مەنسۇر ئەپەندى.

— مەنسۇر ئەپەندى ئىلگىرى ئۈرۈمچىدە تۇرغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە چۆچەكتە خىزمەت قىلغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئەينى يىللاردا ئىلىغا بارغان ۋە غۇلجىدىكى سەنئەتچىلەرنىڭ ئويۇنلىرىنى كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ ھازىرقى سۆزى جارۇللايوپنىڭ «ئارشىن - مال ئالان»دا ئەسقەر رولىدا ئوينىشىنىڭ ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيتتى.

— سىز مەنسۇر ئەپەندى ئەمەسمۇ؟ — دەپ جاۋاب بەردى جارۇللايوپ.

ئالمۇتا - ئەتراپىدا قارىغايلىق تاغلار كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان، يېشىللىققا چۆمگەن شەھەر ئىدى. رىشاتكىلىق باغلار، كوچىلارغا قويۇۋېتىلگەن ئورۇندۇقلار، دوقمۇشلاردىكى گۈللۈكلەردە ئېچىلىپ كەتكەن گۈللەر كىشىگە ئازادىلىك ھېس قىلدۇراتتى ... بىرىنچى بولۇپ چېلەك رايونىدا تۇرىدىغان ئۇيغۇر سەنئەت گۇرۇپپىسى ئالمۇتىغا كېلىپ، جۇڭگو مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنى قارشى ئېلىش يىغىنىدىن ئويۇن قويدى. چېلەك رايونىنىڭ ئەينى يىللاردىكى بۇ كونسېرت نومۇرلىرىنى بەك سەۋىيىلىك دەپ كەتكىلى بولمايتتى. بۇ ھال تۇنجى قېتىم

چەت ئەلگە چىققان، «تەييارلىغان نومۇرلىرىمىز قانداق بولار؟» دەپ ئەندىشىدە تۇرغان سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ ئۆزىنى تۇتۇۋالىشىغا ياردەم قىلدى. ئەمما، چېلەك ئۇيغۇر رايونىنىڭ سەنئەتچىلىرى «ئانارخان» دراممىسىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئوينىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالمۇتىدا ناھايىتى زور داغدۇغا پەيدا قىلدى. ئويۇن «ئاباي تىياتىرى» دا ئوينالدى. ھەر بىر مەيدان ئويۇندا بىرمۇ بوش ئورۇن بولمايتتى. كۇلۇبنىڭ ئالدىدا ھەر كۈنى بېلەت تاپالماي يۈرگەن بىر توپ ئادەم ئۇزاققىچە تۈپلىشىپ تۇرۇشاتتى ... كونسېرت شۇ چاغدا ئومۇملاشقان قائىدە بويىچە ئومۇمىي خور بىلەن باشلىناتتى، ئاندىن باشقا نومۇرلار ئورۇندىلاتتى. دولان سەنىمى، قەشقەر سەنىمى، ھۆسەنجان جامى تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلغان مۇزىكىلار، پاشا ئىشان، پاتەم قۇربان، ئابدۇرېھىم ئەخمىدىلەرنىڭ ناخشىلىرى، خەنزۇ ئارتىسلارنىڭ گارمون بىلەن ئورۇندىغان نومۇرلىرى، سائادەت، ئامىنە يۈسۈپلەرنىڭ ئۇسسۇللىرى، قازاقچە ناخشىلار تاماشىبىنلارنىڭ ئىنتايىن زوقىنى قوزغىدى. ھەر بىر نومۇردىن كېيىن زالدا كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى. شەھەر ئەتراپىدىن كەلگەن كولخوزچىلار سەھنىگە گۈللەرنى ئاتاتتى ... ئابدۇۋەلى جارۇللايوپقا «قاپقارا قويكۆزلۈكۈم»، «جۇنۇن»، «شەرۋانىخان» ئوخشاش ناخشىلارنى ئېيتىش بەلگىلەنگەندى. لېكىن ئۇ بىرىنچى كۈنى تەلەپ بىلەن يەتتىگە يېقىن ناخشا ئېيتتى. زالدا بۇرۇتلۇق بىر كولخوزچى «ئايىردىن، سىلەرمۇ بار ئىكەنسىلەرغۇ؟» دەپ ۋارقىراۋەتتى. كىملەردۇر كۆز يېشى قىلاتتى. شۇنداق

قىلىنىپ، ئەسلىدە ئىككى سائەتكە مۆلچەرلەنگەن ئويۇن ۋاقتى ئۈچ سائەتتىن ئېشىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن، «ھەر بىر كىشى ئۆزىگە بەلگىلەنگەن نومۇرلارنى ئورۇنداش، تەلەپ بەك كۈچلۈك بولۇپ كەتكەندە، پەقەت بىرلا قوشۇمچە نومۇر ئويناپ بېرىش» بەلگىلىنىپ، ۋاقىت كونترول قىلىندى.

ئۆمەكنىڭ پائالىيەت ۋاقىت جەدۋىلى ناھايىتى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى، ئارتىسلار كېچىسى ئويۇن قويسا، كۈندۈزى ئويۇن تەييارلىقى ياكى ئېكسكۇرسىيىگە قاتنىشاتتى. كونسېرت ئەھۋالى ئالمۇتا رادىئوسى ئارقىلىق خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستاندىكى تاماشىبىنلار ئويۇننىڭ نەق ئەھۋالىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ ئارقا - ئارقىدىن تېلېگراممىلار ئەۋەتىشكە باشلىدى. مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى ئالمۇتىدا ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، فرونزىغا يۈرۈپ كەتتى.

قىرغىزىستاننىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەرباپلىرى جۇڭگو دېلېگاتسىيىسىنى قىرىق - ئەللىك كىلومېتىر يىراقلىقتا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. فرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار بۇ يەردە غۇلجىنىڭكىگە ئوخشاش مېۋىلىك باغلارنى قىلغانىدى. فرونزىدا مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىشى ئۈچۈن تەييارلانغان كۇلۇب — ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ مەشھۇر تىياتىرلارنىڭ بىرى ئىدى. قىرغىزىستاننىڭ تىياتىر ئىشلىرى تەرەققىي قىلغانىكەن، ئۇلار بىرىنچى بولۇپ «چويۇن قولاق» دېگەن ئويۇننى كۆرسەتتى.

شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ فرونزىدا كۆرسەتكەن نومۇرلىرى زور ئالقىشقا ئېرىشتى. يىراق - يېقىندىكى كولخوزچىلار

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ فرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ۋەتەنداشلار قايغى ئۈزۈلمەي كېلەتتى. كۇلۇبنىڭ ئالدىدا بىر بىلەتكە ئېرىشىشنىڭ ئۆزى چوڭ تەلەي ئىدى. چەمبىرەك گۈللەرنى ماشىنلارغا بېسىپ كەلگەن قارا قوللۇقلار سەھنىگە ئۈزۈلدۈرمەي گۈل ئاتاتتى ... ئۈمەك بۇ يەردىمۇ ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن قويدى.

پويىز كەڭ دالىلارنى، پاختا ئېتىزلىرى، ئۈزۈمزارلىق مەيدانلارنى كېسىپ ئۆتۈپ تاشكەنتكە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردىكى ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى، ئادەملەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدىن مىللىي ئالاھىدىلىك ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئۆزبېكىستان شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئەرلەرگە بادام دوپپا، بەقەسەم تون كىيگۈزۈپ، شايى روماللارنى ئورىدى؛ ئاياللارغا ئەتلەس كۆڭلەكلەرنى سوۋغات قىلدى. كاتتا زىياپەتلەرنى ئۇيۇشتۇردى. «ناۋايى تىياتىرى» رېمونت قىلىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئويۇن «مۇقىمى تىياتىرى» دا ئوينالدى. ھۇسەنجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن «ئەجەم»، «نىم-پەدە» لەرنى ئورۇنداش ماھارىتى چوڭ بىر مۆجىزە بولۇپ تەسىرات قالدۇردى. ئۆزبېكىستان گېزىت-ژۇرناللىرى مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى رەسىملىرى بىلەن ئارقا-ئارقىدىن خەۋەر قىلاتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ تاشكەنت سەھنىلىرىدە ئورۇندىغان ئىلجايىپ ناخشىلىرى بىلەن گېزىت-ژۇرناللاردا «خەلق ماھىرى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. ئۈمەك بۇ يەردىمۇ بىر ھەپتىدىن ئوشۇق ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئەنجانغا قاراپ ماڭدى.

ئەنجان جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ئۇيغۇرلار كۆپ

بىر رايون ئىدى. ئەنجانلىقلار ئەزىز مېھمانلارنىڭ يولىغا پايانداز سېلىپ، ناغرا - سۇنايلار چېلىپ، ناھايىتى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالدى. ئەنجاندا «ستالىن» ناملىق بىر كولخوز بار ئىكەن. بۇ كولخوز ناھايىتى باي بولۇپ، بۇ يەردە نەچچە مىڭ ئۇيغۇر بار ئىكەن. «ستالىن» كولخوزى قايتا - قايتا تەلەپ قىلىپ شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى ۋەكىللىرىنى ئاخىر ئۆز كولخوزىغا ئېلىپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۆگزىلەردە ناغرا، كانايلار چېلىنىپ تۇراتتى. يوللارغا پايانداز سېلىنىۋېتىلگەنىدى. ساھىبخانلار مېھمانلار ئۈچۈن ئازادە بىر شىپاڭغا ئورۇن راسلىغانىدى. گىلەم بىلەن تولدۇرۇلغان شىپاڭغا ئايلاندۇرۇپ يېكەندازلار، ماشۇق تەكىيلەر تاشلانغانىدى. تاماق جوزىسى ئۇيغۇر تائاملىرى ئاش، مانتا، چۆچۈرە دەستە - دەستە ساڭزىلار بىلەن تولدۇرۇۋېتىلگەنىدى.

بۇ يەردە چوڭراق كۇلۇپ بولمىغاچقا ئوچۇق مەيدانغا يازلىق سەھنە ھازىرلانغانىدى. مەيدان يېنىدا كولخوز بازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بازار ئالارمەن - ساتارمەنلەرنىڭ ۋاڭ - چۇڭى، ئاشپەزلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى بىلەن ئاۋات ئىدى. ئويۇن كۆرگىلى كەلگەنلەر مەيدانغا سىغىشماي، ئەتراپقا توختىتىپ قويغان تىراكتور، ماشىنىلارنىڭ ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. ھەر بىر نومۇر ئاياغلاشقاندا مەيدان تەۋرەپ ئالقىش ياڭرىتاتتى. كىشىلەر «باركاللا!»، «يۇرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق!»، «ئۇسسۇزلۇقىمىزنى قاندۇردۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى. «قەشقەر سەنئىتى» باشلىنىش بىلەن مەيداندىكى تاماشىبىنلارنى باشقۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. كىشىلەر تەۋرەپ سەھنىگە چىقىپ كەتتى-

ياشتا چوڭ ئاياللار ئارتىسلارنىڭ پۇتىنى قۇچاقلاپ «ياشاڭلار بالىلىرىم!» دەپ يىغلىشىشتى. ئويۇننى داۋاملاشتۇرۇپ قويۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى ...

قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئاكىسى غازى ئاقساقال ئەلجاندا ئىدى. شۇ يىللاردا قاسىمجان قەمبىرى قەشقەردە ۋاپات بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ئەمگەكتىكى رەھبەرلەردىن بىرقانچەيلەن غازى ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە پەتىگە باردى. قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ناھايىتى ئېتىبار بىلەن ئۇزىتىلغانلىقىنى، تەزىيە پائالىيىتىگە ئاپتونوم رايوندىكى بارلىق رەھبەرلەرنىڭ كېلىپ قاتناشقانلىقىنى ئېيتىپ، غازى ئاقساقالغا تەسەللى بەردى.

غازى ئاقساقال غۇلجىدا تۇغۇلغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئايالىمۇ جارۇللايوپنى تونۇيتتى. ئايال مېھمانلارغا قاراپ:

— نېمە تاماق يەيسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

مېھمانلار ئالدىرايدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. لېكىن، ساھىبخانلار رەنجىش ئىزھار قىلىپ چىڭ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بوپتۇ، تاماق يەيدىغان ئىشىمىز بولسا لەگمەن يەيلى، — دېيىشتى ھەممىسى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا. چۈنكى ئۇلار سوۋېتكە چىققاندىن بېرى ئۇرغۇن كاتتا زىياپەتلەردە بولغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ دائىملىق ئۆي تامىقى لەگمەننى ناھايىتى سېغىنىشقانىدى.

— نېمە دەيدىغانسىلەر، مېھمانغىمۇ لەگمەن قىلىمىزمۇ؟ — دەپ ھەيران بولدى غازى ئاقساقالنىڭ ئايالى.

— سىركە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى جارۇللايوپ.

— بىز يەردە ئۈزۈم سىركىسى ئىشلەتمىمىز. راستلا لەگمەن يېگۈڭلار بولسا، كېپەكتىن سىركە چىقىرىدىغان

تونۇشقانلىرىمۇ بار، مەن بېرىپ تېپىپ كېلەي، — دېدى غازى ئاقساقال.

لەگمەن پىشقاندا مېھمانلار ئىشتىھا بىلەن ھەرقايسىسى ئىككى تەخسىدىن يېيىشتى...

ئۆمەك ئەنجاندىن چىقىپ سەمەرقەنت، بۇخارالاردا بولدى. بۇخارادىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆتۈپ شۇ ئەتراپتا ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار كۆپ ئىكەن. ئۇلار مانتا، سامسا، پەرمۇدىلارنى چىقىرىپ، ئاشخانا ئېچىش بىلەن چوڭ ئابروي قازانغانىكەن. بۇخارادىكى مازار، مەسچىت، كونا ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ بىناكارلىق شەكلى قەشقەردىكى قۇرۇلۇشلارنى ئەسكە سالاتتى. ئۆمەك بۇ يەردىمۇ بىرنەچچە مەيدان ئويۇن كۆرسىتىپ چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئارتىسلار كوچىلاردىن ئۆتكەندە ھېلىقى ئاشخانا ئىگىلىرى يۈگۈرۈپ ئالدىغا چىقىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئۇلارنى ئاشخانىلىرىغا تەكلىپ قىلىشاتتى... مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى بۇخارادا بۇخارا ئەمىرىنىڭ قەدىمىي يازلىق، قىشلىق ئوردىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

ئۆمەك ئۆزبېكىستاندىن ئايرىلىش ئالدىدا تاشكەنت رادىئو ئىستانسىسى كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ مېھمانلارنى كۈتۈۋالدى. رادىئو ئىستانسىسىنىڭ شۇ يىللاردىكى رەھبەرلىرىنىڭ بىرى ئىبلاخۇن خۇدابەردىيېۋ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ئىلىغا بارغان ئادەم ئىدى. ئۇ مېھمانلارغا ئىستانسىسى نامىدىن سوۋغاتلار تەقدىم قىلدى. زىياپەت ناھايىتى كۆڭۈللۈك ئۆتتى. سەنئەتچىلەر بۇ ئايرىم سورۇندا ئاساسىي پروگراممىلاردا بولمىغان نومۇرلارنى ئورۇنداپ زىياپەت قاتناشقۇچىلىرىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى.

ئەنسى رادىئو ئىستانسىسى بەزى نومۇرلارنى لېنتىغا ئالدى. سوۋېت رادىئو ئىستانسىلىرى كېيىن ئۇزۇن يىللارغىچە ئاڭلاتقان ۋە بەزىلىرىنى پلاستىنكىغا قىلىپ ئىشلەپ تارقاتقان ھۈسەيىنجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن ئورۇندىغان مۇزىكىلىرى، زىكرى ئەلپەتتا دۇتار بىلەن ئىجرا قىلغان «بارسىلا بىللە بارايلى» ئاھاڭى، جارۇللايوپ ئورۇندىغان «جۇنۇن»، «شەرۋانىخان»، «قارا دەيدۇ»، «ئاپىچا ئانا»، «قاپقارا قويكۆزلۈكلۈم» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇ چاغدا لېنتىغا ئېلىنغانىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى تاجىكىستان، تۈركمەنىستانلارغا بارغاندىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق شۆھرەت قازىنىپ، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى.

تۈركمەنىستاننىڭ ئاياللىرىدا كەشمىر ياغلىقنى بىرنى بېشىغا ئارتىپ، يەنە بىرنى مورىسىگە تاشلىۋالىدىغان ئادەت بار ئىكەن. ئەرلەر بېشىغا پاپاخ كىيىپ يۈرىدىكەن. سەنئەتچىلەر بۇ يەردە ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن داڭدار ئاتلارنى كۆردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئاتلارنىڭ بەزىلىرى نېمىسلارنى تاكى گېرمانىيىگىچە قوغلاپ بارغانىكەن. ھەر بىر ئاتنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بەلگىلەنگەن ئۇنۋانى بولۇپ، ئاتلارنىڭ تەمىناتىمۇ شۇ دەرىجە بويىچە پەرقلىق بولىدىكەن. تۈركمەنىستان چەۋەندازلىرى بۇ ئاتلارغا مىنىپ ماھارەت كۆرسەتتى... ئۆمەك يەنە تۈركمەنىستان سەنئەتچىلىرى ئوينىغان «غېرىب — سەنەم»نى كۆردى. ئەسەر ۋەقەلىكى شىنجاڭدا ئويناۋاتقان «غېرىب — سەنەم»گە ئوخشىسىمۇ، ناخشا — ساز، دېكوراتسىيە جەھەتتە نۇرغۇن ئوخشاشما-

لىقلار بار ئىدى. تۈركمەنىستان ئوينىغان «غېرىب - سەنەم» مۇزىكىلىق ئوپېرا ئىدى.

تۈركمەنىستاندا بولغان بىر زىياپەتتە «غېرىب - سەنەم»دە غېرىب رولىنى ئالغان يىگىت ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ئالدىغا ئالاھىدە كېلىپ، بىر قەدەھ هاراق سۇنۇپ:

— ئۇستاز، سىزدىن ئۆگىنىمەن. ئاڭلىسام، سىز شىنجاڭدا غېرىب رولىنى يىگىرمە يىل ئوينىغانىكەنسىز، مەن بەش يىل موسكۋادا ئوقۇپ يېقىندا كەلدىم. بۇ رولغا چىقىشىم تېخى ئۈچىنچى قېتىم. ياخشى رول ئېلىشىم ئۈچۈن كۆپرەك پىكىر بېرەرسىز، — دېدى.

جارۇللايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئويۇنلار ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. بىز ئوينىغان «غېرىب - سەنەم» بىلەن كۆپ ئوخشاشماسلىقلىرى بار ئىكەن. ئارتۇقچىلىقلىرىڭلاردىن ئۆگىنىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى.

* *

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى ئولتۇرغان پويىز سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئاشۇ بىرقانچە رېسپۇبلىكىلار جايلاشقان كەڭ داللارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ يەنە ئالمۇتىغا قايتىپ كەلدى. ئەمدى ئۆمەك ۋەتەنگە ئۇچۇش تەييارلىقىنى قىلىش كېرەك ئىدى، لېكىن، بۇ يەردە ئۇلارنى چېلەكنىڭ ۋەكىللىرى كۈتۈپ تۇراتتى. چېلەك ئاممىسى شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ چېلەككە كەلمەي كەتمەسلىكىنى قاتتىق تەلەپ قىلغانىدى. مۇناسىۋەتلىك تورۇنلارنىڭ قارارى بىلەن

ئەڭ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى چېلەكتە ئويناش بەلگىلەندى.

چېلەك ئېلىدىن چىققانلار كۆپرەك جايلاشقان ئۇيغۇر رايونى ئىدى. بۇ يەردىكى ئالمىلىق باغلار كىشىگە ئىلىنىڭ پۇرىقىنى بېرەتتى، ئوخشىشىمايدىغان بىر يېرى — بۇ باغلاردا ئاپورت ئالما كۆپرەك بولىدىكەن. ماشىنىدا كېتىپ بارغاندا، بەزى ئائىلىلىكلەر ئۆيلىرىنىڭ ئالدىدا كاۋا تۇغراپ مانتىغا تۇتۇش قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئاياللىرى غىل - پال كۆزگە چېلىقاتتى...

چېلەك ئاممىسى سەنئەتچىلەرنى خېلى ئۇزۇن يولغا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. چېلەك رايونى نامىدىن كاتتا زىياپەت بېرىلدى. بۇ بىر كۆڭۈللۈك ئويۇن كۈندۈزى ئوچۇق مەيدانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. مەيدانغا يىغىلغان ئادەملەرنىڭ سانى يوق ئىدى. دەرەخلەر ئۈستىدە، بالىلار قاغىدەك قونۇپ ئولتۇرۇشاتتى. تاماشىبىنلار ئىچىدە غۇلجىدىن چىقىپ كەتكەن تونۇش كىشىلەر كۆزگە چېلىقاتتى. ئارتىسلار بۇ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى ناھايىتى ئىخلاس بىلەن ئوينىدى، ھەر بىر نومۇردىن كېيىن مەيداندىن كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى...

ئۆمەك چېلەكتىن كېلىپ، ئالمۇتىدا بىر كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ جۇڭگوغا قايتتى. ئايروپىلاننىڭ يۇمشاق ئورۇندۇقىدا يۆلەنگەن ھەر بىر سەنئەتچىنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق جىلۋە قىلاتتى. ئۇلار ۋەتەننى سېغىنغانىدى. بۇ قېتىم ئۇلار شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىدىكى يېڭى سەۋىيىسىنى چەت ئەللەرگە مۇۋەپپەقىيەتلىك نامايان قىلىپ، ۋەتەنگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

ئالتىنچى قىسىم

ئاخىرقى سۆزلەر

ئون توققۇزىنچى باب

رول ئالغۇچىلار ۋە يارىتقۇچىلار

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى: ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ بىلەن زامانداش سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى — ھەم رول ئالغۇچىلار، ھەم يارىتقۇچىلاردۇر. ئۇلار سەھنە ھاياتىنى باشلىغان دەۋردە تېخى بىزدە سەھنە ئەسەرلىرىنى قانداق ئويناش، سەھنىدە قانداق رول ئېلىش توغرىسىدا ھېچقانداق تەييار ئۆلگە يوق ئىدى. تەييار سەھنە كىتابلىرىمۇ ناھايىتى ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەنىدى، كىتاب دېگەن سەھنە ئويۇنىنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنى باشقىلار سەھنىگە قانداق ئېلىپ چىققان؟ رېژىسسورلار بۇ كىتابقا قانچىلىك ئەمگەك سىڭدۈرگەن؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى. شۇ دەۋرلەردە ئوينالغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى زاماننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن يازغۇچىلىرىمىز ئۆزى يېزىپ چىقتى. بۇ ئاپتورلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى يەنە سەھنىدە رول ئالغۇچىلار ئىدى.

ئەنۋەر ناسىرى، نۇر بوساقوپ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، زىيا سەممەدى، زۇنۇن قادىرى، كېۋىر نىياز ئوخشاش شائىر-يازغۇچىلار ئەينى يىللاردا سانايىنەپىسە خىزمەتلىرىگە قول سالغان، نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراماچىلىقىنىڭ بىناسىغا دەسلەپكى خىشلارنى قويغان. شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۆزلىرى روللارغا چىققان.

سەھنە كىتابى ياخشى يېزىلغان تەقدىردىمۇ ئەگەر ئۇ تەجرىبىسىز رېژىسسور بىلەن پىشمىغان ئارتىسنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا ھاياتىي كۈچ ئاپالمايدۇ؛ ئەكسىچە، تەجرىبىگە مول رېژىسسور بىلەن تالانتلىق ئارتىس بەزىدە ئادەتتىكى سەھنە ئەسەرلىرىگىمۇ جان كىرگۈزۈۋېتەلەيدۇ. ھازىرقى زامان دراماچىلىقىمىزنىڭ تۇنجى تەشكىلاتچىلىرىدىن بولغان جالالىدىن يەھيارى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق كىشىلەر ئەنە شۇنداق رېژىسسورلاردىن ئىدى. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى روللارغا چىقاتتى، ئىجاد قىلاتتى. جالالىدىن يەھيارى «ئارشىن - مال ئالان» دا قىزىقچى ۋەلىنىڭ رولىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ ئۆلگە كۆرسەتكەندى، قاسىمجان قەمبىرى «غېرىپ - سەنەم»دە غېرىپ، «قانلىق داغ» دا روشەننىڭ دادىسىنىڭ روللىرىنى ئالغان. ھەتتا ئۇ ئۆرۈمچىدە ئوينالغان «پەرھاد - شىرىن» ئەسىرىدە جادىگەر ئايال ياسمەننىڭ رولىغىمۇ چىققانىدى. قاسىمجان قەمبىرى «ئىناق» تەخەللۇسى بىلەن يەنە نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ ئىنقىلابنىڭ مەشھۇر رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ خىزمەت كۆرسەتتى.

ئۇ يىللاردىكى سانايىنەپىسە ئادەتتىكى بىر سەنئەت

تەشكىلاتى بولماستىن، جەمئىيەتتىكى ئىلغار زىيالىيلار، سەنئەت خۇمار ھەۋەسكارلار، جامائەت ئەربابلىرى ئىشتىراك ئېتىدىغان بىر پائالىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىدىن بولغان رەخىمجان سابىرھاجىيېۋمۇ سانايىنەپىسىنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىپ، ئۆزى روللارغا چىققانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىرىدىن بولغان ئەمەتجان مۇقاملارنى ئېيتاتتى، سانايىنەپىسىنىڭ مۇزىكا ئەترىتىگە قاتنىشىپ داپ-دۇمباقلارنى چالاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەيئىتى، سانايىنەپىسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان قاسىم مۇسايوپمۇ روللارغا چىققان، «غېرىپ-سەنەم» نى سەھنىلەشتۈرۈشتە مەلۇم ھەسسە قوشقانىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۈچ ۋىلايەت مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان قىيۇمبەگمۇ «غېرىپ-سەنەم» دە ۋەزىر روللىرىنى ئوينىغانىدى.

سانايىنەپىسىنىڭ مۇزىكىچىلىرى تەييار نوتىغا قاراپ ئولتۇرۇپ ساز چالىدىغان چالغۇچىلارغا ئوخشىمايتتى. بارلىق ئاھاڭلار ئۇلارنىڭ روھىغا قاچىلانغانىدى. ھېچقانداق دوتىسىز خاتا كەتكۈزمەي ئورۇندايتتى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىجادچى ۋە رولچى ئىدى. سانايىنەپىسىنىڭ مۇزىكا يېتەكچىسى روزى تەمبۇر «قانلىق داغ»، «نۇزۇگۇم»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ناخشىلىرىنى خەلق ئاھاڭلىرىنى ئىجادىي ھالدا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەپ چىققان. شۇنداقلا ئۇ «غېرىپ-سەنەم»دە جۇنەيدىن باغدادى قاتارلىق روللارغا چىققان. «قۇرغۇيۇم» دېگەن ناخشىنى مەتتاھىر ھەسەن ئىشلىگەنىدى. «شۈكرى كىم» دېگەن ناخشىنى ئىسكىرىپكىچى سەيدۇللام بىلەن ئابدۇنەبى مانايوپ ئىجاد قىلغانىدى.

ئابدۇنەبى مانايوپ ئىشلىگەن يەنە بىر ئاھاڭ «پەرھاد - شىرىن» دىكى بىرىنچى ناخشا — «دېھقان ناخشىسى» غا ھۈسەيىن تەمبۇر بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن.

ھۈسەيىن تەمبۇر تەمبۇرگە ناخۇن ئۇرۇپ چېلىشتا ئۆزىگە خاس ماھارەتكە ئىگە چالغۇچى ئىدى. غۇلجىدىكى ئاتاقلىق سازەندىلەرنىڭ بىرى زوردۇن نۇسرەت: «مېنىڭ سازەندە بولۇپ قېلىشىمغا سەۋەب بولغان نەرسە — ھۈسەيىننىڭ تەمبۇرگە ناخۇن چېكىشى. ئۇنىڭ «نۇسەك» ئاھاڭىدا يەككە چالغان بىر قېتىملىق سازى يۈرىكىمگە تەمبۇر ئۆگىنىش ئىشتىياقىنى سالغانىدى» دەيدۇ. ھۈسەيىن تەمبۇر چاقچاقچى ئادەم ئىدى. تەمبۇر چېلىشتا ئۆزئالدىغا ئۇسلۇب ياراتقانىدى. ئۇ «ئىككىنچى جۇنۇن»، «پەرھاد - شىرىن» دىكى «كىردىم يولۇڭغا» دېگەن ناخشىلارنىڭ ئاھاڭىنى ئىشلىگەن. ئەپسۇسكى، شۇم ئەجەل بۇ تالانت ئىگىسىنى ئوتتۇز نەچچە يېشىدىلا ئارىدىن ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدە روزى تەمبۇر بېلىگە ئاق باغلاپ، تاۋۇتىنىڭ ئالدىدا ھەسرەت بىلەن يىغلاپ ماڭغانىدى...

خەلق ئاھاڭلىرىنى رەتلەپ، سەھنىگە لايىقلاشتۇرۇشتا ھاسان تەمبۇرنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ بولدى. ئۇ «پەرھاد - شىرىن» غا كىرگۈزگەن «دەرىخا ئايرىلىپ قالدىم»، «مېنى ھەر زامان» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن ئاھاڭلار ئىدى. ھاسان تەمبۇرنىڭ «غېرىب - سەنەم» گە ئىشلەپ بەرگەن «تەسەددۇقىڭىز مەن بولاي» دېگەن ناخشىنىڭ ئاھاڭىمۇ ئۆزىگە خاس پۇراققا ئىگە... ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە سانايىنەپىسە ئارتىسلىرى كوچىلارغا چىقىپ كوچا تەشۋىقاتى ئېلىپ بارغانىدى.

ھاسان تەمبۇر بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىشلىگەن ۋە ئۆزى دۇتار چېلىپ چىقىپ ئورۇنلىغان. جارۇللايوپ بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن ئىشلىگەن يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارنى ئېيتقانىدى. بۇ ناخشىلار:

ئېچىلغان گۈل قىزىلگۈل ھەرگىز سولمايدۇ،
گۈزەللىكتە قەست قىلغان ھايات كۆرمەيدۇ.
خۇشال بۇلبۇل سايرايدۇ ئاشۇ گۈللاردا،
ھەممە جاھاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا.

بۇ باھاردا تۆكەنمىز، دائىم ئۆرلەيمىز،
دەككە بېرىپ دۈشمەننىڭ بېزىنى قويمايمىز.
خۇشال بولۇپ سايرايمىز گۈللۈك جاھاندا،
ھەممە جاھاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا...

دېگەن تېكىستلاردا ياكى بولمىسا،

توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى،
يەڭدۇق بىز قارا تۈننى.
بۇ ۋەتەندىن قوغلايمىز،
ۋەھشى قاتىل ياپوننى...

دېگەندەك مەزمۇنلاردا ئېيتىلاتتى.

داڭلىق چالغۇچى زىكرى ئەلپەتتانىڭ شۇ يىللاردا «غېرىب-سەنەم» دە شاھى ئابباس رولىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئالغانلىقى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ.

يەنە ئۇ «رۇخسار» مۇقامىغا ئىشلىگەن ئاھاڭلار «غېرىب - سەنەم» گە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئويۇندا سەنئەت جەھەتتىن يەنە بىر بالداق روشەن يۈكسىلىش بولغانىدى. كومېدىيەلىك روللارنىڭ ئۇستىسى مەرۇپ ناسىرىمۇ «غېرىب - سەنەم» دە جۇنەيدىن باغدادى، شاھى ئابباس روللىرىدا بولغان. چالغۇچى زوردۇن ئۇسرەت «ئانارخان» مۇزىكىسىنى ئىجاد قىلغان ۋە روللارغا چىققان. چالغۇچى ۋە ئارتىس ئابلاخان كېپەكمۇ مۇھىم روللارنى ئىجرا قىلغان. قاسىم ئاخۇن مارۇۋۇنچى بىلەن خالىق ئاخۇن دېگەن كىشىلەر «قارا يورغا» ئۇسسۇلىنى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرى ئويناپ چىققان، ئۇلار يەنە «خوراز سوقۇشتۇرۇش» قاتارلىق كۈلكىلىك كومېدىيەلەرنى ئىشلىگەن. تۇرسۇن سەمەت قاتارلىق كىشىلەر شۇ دەۋردە سوپىلۇرلۇق خىزمىتىنى باشلاپ ئىشلىگەن تۇنجى سوپىلۇرلار ئىدى.

سەھنىنى لايىھىلەش، دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىدىمۇ ھېچقانداق تەييار ئۈلگە يوق ئىدى. ھەممىگە باش قاتۇرۇشقا، يېڭىلىق يارىتىشقا توغرا كېلەتتى. ئارتىسلارنىڭ سەھنىگە ھەققىي ئاتلارنى مىنىپ، كىرىمىسىزلا چىققان ئىشلىرىنى سۆزلىسە ھازىر ناھايىتى كۈلكىلىك تۇيۇلىدۇ... ئۇ زاماننىڭ دېكوراتسىيە ياساش ئۇسۇللىرىمۇ تېخى ناھايىتى ساددا ئىدى. ياغاچ كېپىكىنى يېشىل بوياپ سەھنىگە چېچىپ «چىمەنزارلىقلار» ھاسىل قىلىناتتى. بىر توپ ئالمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قۇرۇپ قالغان ئالما شېخىنى سەھنىگە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا قەغەزدىن يوپۇرماقلارنى قىيىپ بېكىتىپ، ھەققىي ئالمىلارنى ئېسىپ قويۇشاتتى. يېپىقلىق پەردىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈنگۇدەك بىر تۆشۈك

قالدۇرۇلاتتى، ئېلانچىلىك پەردىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ «پالانى رولدا پۈكلۈنچى» دەپ ئېلان قىلغاندا شۇ رولنى ئالغۇچى ئارتىس پەردىنىڭ كەينىدىن چىقىپ تۆشۈككە كېلىپ، تاماشىبىنلارغا چىرايىنى كۆرسىتىپ قوياتتى... بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىشلىتىشى شۇنچىلىك ئاددىي بولسىمۇ، كىشىلەرگە بېرىدىغان چوڭلۇق تۇيغۇسى ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان سەھنە كۆرۈنۈشلىرىدىن تۆۋەن تۇرمايتتى. شۇ چاغدىكى سەھنە قۇراشتۇرۇش ئىشلىرىدا رەسسام ئابلىزخان ھەسۇم، ئىسلام ياغاچچىنىڭ ئوغلى ئىسلاھىم، ئىسمايىللار كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۇلار دەسلەپكى سەھنە خىزمەتچىلىرىدۇر. ساتىراش ھېزىم يۈسۈپنى سانايىنەپىسىنىڭ تۇنجى گىرىمچىسى دېيىشكە بولىدۇ. غۇلجا تىياتىر مەكتىپىدە ئوقۇپ يۈرگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپمۇ بۇ يەرگە كېلىپ رەسىم سىزىپ، دېكوراتسىيە ئىشلىرىغا ياردەملەشكىنى كىشىلەرنىڭ ئېسىدە...

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ سانايىنەپىسىدە دېكوراتسىيە ئىشلەشكە قانداق ياردەملەشكىنى ئەسلەپ: «...كېيىن، دېكوراتسىيە ئىشلىرىدا يېڭىلىق يارىتىشقا باشلىدىم. سۈنئىي دەرەخ ياساش، قار ياغدۇرۇش، ئاي - يۇلتۇزلارنى پەيدا قىلىش، تۇخۇنىڭ چىللىشى، ئىتنىڭ ھاۋشىشى ۋە ئات تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازىنى چىقىرىشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلالايدىغان بولدۇم... سنۇبت تەگشەش ئۈچۈن تورۇسلارغا ياپىشىپ چىراقلارنى ئورۇنلاشتاتتىم... شۇنداق قىلىپ، سەھنە ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ قاتتىق چارچاپ كەتكىنىمنىمۇ بىلمەي قالاتتىم. لېكىن دېكوراتسىيە كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەنگەن كۈنلىرى ئۆيگە قايتقاندا ئۆزۈمنى ئىنتايىن يېنىك

مېنى قىلاتتىم. چىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار، گۈزەل ئايدىڭ كېچە، ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ شېرىن سۆھبەتلىرى... كۆز ئالدىمدىن كەتمەيتتى. ئويۇننىڭ شۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينالغانلىقىدىن كىشىلەر تازا رازى بولغاندۇر - ھە؟! دېگەن خىياللار ئىچىدە كېچىچە ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇزۇۋەتكەن كۈنلىرىمىز بولغانىدى» دەپ يازىدۇ.

سەھنە جاھازلىرى ئىلغار بولمىغانلىقتىن سەھنە قۇراشتۇرۇشتا كۆپ قىيىنچىلىقلار بولۇپ تۇراتتى. ئويۇننىڭ پەردە ئارىلىقلىرىدا دېكوراتسىيىلەرنى يۆتكەپ باشقىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغۇچە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى. مۇنداق چاغدا ماھان تەمبۇر، روۋاي تەمبۇر قاتارلىق ئاتاقلىق سازەندىلەر ۋە ئاي، تېيىپاجى، ئابدۇل كىچىك قاتارلىق ناخشىچىلارنىڭ باشلامچىلىقىدا مۇزىكا كۆرۈنۈشى بىر يۈرۈش خەلق ناخشىلىرىنى [illegible] ناخشىلارنى ئىلمىكە قىلىپ تۇراتتى. جارۇللايىپ ناخشىلارنى يۈرۈشلەشتۈرۈپ ئېيتىشنىڭ كۆپ ئۈلگىلىرىنى ئەنە شۇلاردىن ئۆگەنگەن، ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئويۇن قويۇش جەريانىدا يولۇققان قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئارتىسلار ئوتتۇرىسىدا پات - پات بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ تۇراتتى. «بىز قىلساق، ناخشىچى مۇزىكىغا ئەگىشىشى كېرەكمۇ؟ مۇزىكا ناخشىچىغا ئەگىشىشى كېرەكمۇ؟» دېگەن تالاش - تارتىش بولۇپ قالدى. ئۇ چاغدىكى ناخشىچىلار بىلەن چالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا پايدىلانمىغاچقا بەزىدە ناخشا بىلەن ساز ماسلاشمايدىغان گەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇراتتى، بولۇپمۇ، جارۇللايىپنىڭ ئاۋازى يۇقىرى بولغاچقا، بەزىدە گۇمىلەك ئاۋازى ناھايىتى

يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئاخشا سوزۇلۇپ كېتىپ قالاتتى. ھاسان تەمبۇر بۇ مەسىلىنى: «ئەسلىدە مۇزىكا باشلاپ ماڭىدۇ، ئاخشىچى مۇزىكىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك. لېكىن، سەھنە — ئولتۇرۇش ئەمەس، سەھنىدە رول ئالغۇچى سەھنە ۋەقەلىكىگە ماسلىشىپ ھېسسىياتلىنىپ، ئاخشىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ياكى مۇڭلۇق ئېيتىۋاتقان بولسا، رول ئالغۇچىنىڭ كەيپىياتىنى بۇزماسلىق ئۈچۈن مۇزىكا ئاخشىچىغا ئەگەشسىمۇ بولىدۇ» دەپ خۇلاسىلىگەنىدى.

شۇنداقلا يەنە ھەر بىر يېڭى يېزىلغان ئەسەر سەھنىگە قويۇلۇش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ، رېژىسسور ۋە ئارتىسلار تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەر قوشۇلۇپ مۇكەممەللىشىپ باراتتى. «غۇنچەم» دراممىسىدا غۇنچەم زورۇمنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرىدىغان بىر كۆرۈنۈش بارئىدى. جارۇللايوپ بىر قېتىم بۇ ئويۇندا زورۇم رولىنى ئوينىۋېتىپ، سۇ قۇيۇپ بېرىۋاتقان غۇنچەمنىڭ يۈزىگە ئوچۇمىدىكى سۇدىن ئازراق چېچىۋېتىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئەسلىدە كىتابتا يوق ئىدى. زورۇمنىڭ غۇنچەمگە بولغان ئامراقلىقىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن قىلغان بۇ تەبىئىي ھەرىكەتنى تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. شۇ چاغدا كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان زۇنۇن قادىر تۆۋەندە كىشىلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرۈۋاتاتتى. ئۇ ھاياجاندىن ئورنىدىن چاچراپ تۇردى - دە، كۆلۆسنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقىپ، بىر بولاق نەشپۈت سېتىۋېلىپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ:

— ۋاي، ۋاي... غۇنچەمنى يېزىپ بولغان بىر ھاردۇقۇم چىقتى - دە، رەھمەت ساڭا، — دەپ ھېلىقى

نەشپۈتنى جارۇللايوپقا سۇنغانىدى.

جارۇللايوپ قانچە ئويۇنلارغا مۇشۇنداق ئىجادىي ھەرىكەتلەرنى قوشقانلىقىنى ھازىر ئۆزىمۇ ئەسلىيەلمەيدۇ.

يىگىرمىنچى باب

سەنئەتكە ئىشتىياق

ئېراقتىكىلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، مۇشۇ ئالدىنقى بىر ئەۋلاد پېشقەدەملەرنىلا تىلغا ئالساق: زىكرى ئەلپەتتا، ھەمبەرخانىم، ئەمەت ئۆمەر، پاتەم قۇربان، يولۋاسخان، پاشا ئىشان، ھۇسەنجان جامى، مۇساجان روزى قاتارلىق بۇ كىشىلەر زادى قايسى سەنئەت داشۆسىدە ئوقۇغان؟ ئۇستازى كىم؟... بۇ سەنئەت ئۇستىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بەلگىلىك بىر سەنئەت مەكتىپىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھاياتى ھەققىدە تونۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنى كۆرۈپ باقسىڭىز، بۇ كىشىلەرنىڭ مۇقىم بىر ئۆگەتكۈچىسىمۇ يوق. ئۇلار سەنئەتكە بولغان تۇغما ئىنتىلىش، ۋۇجۇدىدىكى قايناپ تۇرغان ھەۋەس بىلەن رەڭگارەڭ تۇرمۇش ئىچىدىن سەنئەت شىرنىسىنى سۈمۈرگەن. ئۇلارغا ئۆز ھاياتىدا بىر ئەمەس، نۇرغۇن ساز ئۇستىلىرى ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇلارنىڭ مەنبەسى — تۇرمۇش، ئۇستازى — خەلق بولغان.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭمۇ ئاتاقلىق ناخشىچى بولۇپ يېتىلىشىدە مەشرەپ سورۇنلىرىدىكى نەغمىچىلەر،

مۇزدۇزلار ئارىسىدىكى ناخشىچىلار، ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، ھۇسەيىن تەمبۇر، ساۋۇتكام بېدىك، ئاق تىپاجى... تۇرمۇشتىكى مانا شۇنداق يۈزلىگەن كىشىلەرنىڭ ھەسسىسى بار. جارۇللايوپتىن «زادى سىزنىڭ ئۇستازىڭىز كىم؟» دەپ سورىسىڭىز، ئۇ ئەنە شۇنداق ئۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ، بەزىدە ھېچكىمنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيمۇ قالىدۇ. تالانت ئىگىلىرىگە ھەممە نېمىنى بىرەر كىشىنىڭ بىر - بىرلەپ ئۆگىتىپ قويۇشىنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇلار ئۆگىنىدىغان نەرسىلىرىنى ئۆزى ئىزلەپ تاپالايدۇ. ئادەتتە شۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى زادى نەدىن، كىمدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالىدۇ...

جارۇللايوپ ئۆزىنى «خېلى يېتىلگەن ناخشىچىمەن» دەپ يۈرگەن چاغلىرىدىمۇ ئاددىي ئادەملەر ئۇنىڭ ناخشىسىنىڭ بەزى يەرلىرىگە ئىمزا بېرىپ قوياتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى يېزا يولىدا «سېپىل ناخشىسى»نى تولۇق ئېيتىپ باراتتى. ناخشا،

سۇلتان خوجام سورايدۇ،
سېپىل سوقتانلار نەلىك؟
بىز بەگكە نېمە قىلغان،
بىكار ياتىدۇ شەلىك...

دەپ ئاخىرلاشقاندا، جارۇللايوپنىڭ ئارقىسىدىن ناخشىنى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر دېھقان:

— ياشا ئوغلۇم! ئەجەبمۇ چىرايلىق ئېيتتىڭغا. سەندىن بىرگەپ سوراي، ھازىر «بىكار ياتىدۇ شەلىك» دەپ

ئېيتتىڭ. ئاشۇ «شەلنەك» دېگەنلىرى كىملەر، بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى.

— شەلنەك دېگىنى شۇ شەھەردىكى ئادەملەردۇر، — دېدى جارۇللا.

— ماما، مامام! — دېدى دېھقان كۈلۈپ، — سەن ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىكەنسەن، شۇ ناخشىلاردا ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ نېمە دەۋاتقىنىنى ئانچە چۈشەنمەيدىكەنسەن!

— ئەمىسە، شەلنەك دېگەنلىرى كىملەر؟

— شەلنەك دېگىنى شەھەردىكى تۆمۈرچى، موزدۇز، ئېلىپپاتارلار ئەمەس، شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسى ئىچىدىكى دۇتەي، داروغا، بەگ - خوجاملارغا دارىتىلغان گەپ. شۇ زامانلاردا ئۇلارنىڭ نامىنى ئاتاپ ئالالماي «شەلنەك» دەپلا قويغان.

دېھقان شۇنداق دەپلا تۇرۇپ كەتتى. جارۇللايوپ ئويلىنىپ قالدى. ئۇ سېھىل ناخشىسىنى قانچە قېتىم ئېيتقان بولسىمۇ، ناخشىنىڭ سۆزلىرىدىكى مۇنداق چوڭقۇر مەزمۇنىنى تېخى ئويلاپ يەتمىگەنىدى.

ناخشىلارنىڭ سۆزلىرىنى خاتا ئۆگىنىۋېلىپ، ئۇزاققىچە شۇ بويىچە ئېيتىپ يۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ قالاتتى، بىر قېتىم جارۇللايوپ دولانيوزىدىكى بىر سورۇندا،

ئابلاشتىن چىقتىم كەلسەم،
ئىسلاميوزدە ياتقەك [illegible]

دەپ ناخشا ئېيتىۋىدى، شۇ يەرلىك ئاقساقال خېلىلا ئەيمىنىپ:

— ئىسلاميوزدە ياتقەنلىكى ئەمەس، يەتتەك بۇزرۇق

ئابلاشلىق بىر يىگىت بولغانىكەن. ئۇ ئىسلامىيوزىدىكى بەختىخان دېگەن بىر ئايالغا ئاشىقكەن. ئۇ ھەر قېتىم ئابلاشتىن چىقىپ ئىسلامىيوزىدىن ئۆتكەندە بۇ ناخشىنى ئېيتىدىكەن، — دەپ تۈزەتكەندى.

خەلق ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە سەممىي ئۇستاز ئىدى.

* *

ئەينى يىللاردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى ئارتىسلارغا مۇقىم ئىش ھەققى بېرەلمەيتتى. سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قاتنىشىۋاتقانلاردىمۇ «مۇشۇ ئىش بىلەن جېنىمنى باقىمەن» دېگەن خىيال يوق ئىدى. سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق، كۈچلۈك بىر ھەۋەس ئىلكىدە ئۇلار سەنئەت تەشكىلى ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئەگىپ يۈرۈشەتتى.

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ بىر ئەسلىمىسىدە، سانايىنەپىسىدە سەھنىدە رول ئېلىشقا قانچىلىك قىزىقىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەپ مۇنداق يازىدۇ: «... ئوق تەگكەن ئادەمنىڭ يىقىلىشىنى ئوخشىتىش ئۈچۈن ئاخشىمى ئۆيۈمدە ھەر خىل قىياپەتتە يىقىلىپ مەشق قىلاتتىم. تام ئەينەككە قاراپ چىرايىمنى تەكشۈرەيتتىم. تۆۋرۈككە ياستۇق تېڭىپ قويۇپ ئۇنىڭغا مۇشت ئاتاتتىم. جېدەل چىقارغانلارنى دوراپ ۋارقىرايتتىم ... ئائىلىمىدىكىلەر ماڭا، «زۇنۇن ئاشىق، دەپ لەقەم قويغانىدى ...» جارۇللايۇپىز سانايىنەپىسكە قاتناشقان چاغلاردا سەھنىگە چىقىشنى دائىم ئارزۇ قىلاتتى، رولنى ياخشى ئالالمسام رېژىسسور ئورنۇمغا باشقا بىر ئادەمنى ئالماشتۇرۇۋەتمىسۇن، دەپ يوتقاندا

يېتىپمۇ رولدىكى سۆزلەرنى يادلايتتى. ئۇنىڭ ئانىسى ھەلىمخان قانچە قېتىم «بالام، نېمە بولۇۋاتىسەن؟ خۇدايىمغا ئامانەت!» دەپ ئۇنى ئېلىشىپ قالمىغىدى، دېگەن ئەندىشىدە بولغانىدى.

ھېچكىم مائاش ئالمىسىمۇ سانايىنەپىسكە قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ئىدى. ئىنتىزامىمۇ ناھايىتى چىڭ ئىدى. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ھەرقانداق ئىش .. ئوقىتىنى تاشلاپ ھەممە جەم بولاتتى... سانايىنەپىسە يېڭى قۇرۇلغاندا، ماسان تەنبۇرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شەھەر بازارلىرىدىنى راۋاب چېلىپ ئارىلاپ يۈرىدىغان ھېلىقى شاكىچىكىمۇ ئۆمەككە قوبۇل قىلىنغانىدى ۋە ئۇ بىرقانچە قېتىم سەھنىگە چىقىپ ئۆز نومۇرلىرى بىلەن ئالقىشقا ئېرىشكەنىدى. لېكىن ئۇ سانايىنەپىسنىڭ مۇنداق قاتتىق تۈزۈمىگە ئادەتلىنەلمىدى. بىر كۈنى ئۇ رەھبەرلەرنىڭ ئالدىغا كىرىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ: «مەن راۋابىمنى چېلىپ يۇرتمۇ يۇرت كېزىپ يۈرۈپ ئۆگىنىپ قاپتىكەنمەن، بىر يەردە ئۇزاق تۇرۇپ كەتسەم ئىچىم پۇشۇپ كېتىدىكەن، ماڭا رۇخسەت قىلىشسىلا» دەپ كېتىپ قالغانىدى.

سانايىنەپىسە ئارتىسلارنىڭ خىزمىتىنى دائىم باھالاپ تۇراتتى. رولنى ياخشى ئالغانلار تەقدىرلىنەتتى. ياخشى مەشىق قىلمىغانلار، ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلار تەنقىدلىنەتتى.

1938 - يىللىرى بولسا كېرەك، غۇلجىدا قۇربانجان دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ سوۋېتكە مال ئۆتكۈزىدىغان سودىگەرلەردىن ئىدى. بىر قېتىم ئۇ سوۋېتتىن يېڭى سېتىۋالغان شەخسىي پىكاپىدا جارۇللايۇپىنى ئوينىتىپ

كەلمەكچى بولۇپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ماشىنا كەڭسايىنىڭ ئېچىگە بارغاندا بۇزۇلۇپ قېلىپ، ئۇلار ۋاقتىدا قايتىپ كېلەلمىدى. شۇ كۈنى كەچتە جارۇللايوپ ئاساسىي رول ئالىدىغان بىر ئويۇن ئاخىرقى رېپېتىتسىيە قىلىنماقچىدى. جارۇللايوپ شۇنچە تېپىرلىغان بولسىمۇ، يولدا چۈشۈۋالىدىغان بىرەر ماشىنا ئۇچرىتالمىدى... شۇ كەچتە رېپېتىتسىيە مەيدانىغا رېپېتىتسىيە ئەھۋالىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئارتىپ سانايىنەپىننىڭ ئادەتتىكى ئارتىسلىرىغىچە ھەممەيلەن يىغىلغانىدى. جارۇللايوپنى كۈتە — كۈتە، ئاخىر ئويۇن ئوينالماي تارقىلىپ كېتىشتى. رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى ئاچچىقىدا ئارتىسلارغا: ئەمدى ئابدۇۋەلى كەلسە، ھېچقايسىڭلار چىراي ئاچقۇچى بولماڭلار! — دەپ ئۇقتۇردى.

ئەتىسى جارۇللايوپ رېپېتىتسىيە مەيدانىغا «ئەسسالامۇئەلەيكۇم!» دەپ كىرىپ كەلگەندە پۈتۈن ئارتىس، خادىملاردىن بىرمۇ كىشى ئۇنىڭغا باش كۆتۈرۈپ قاراپ قويمىدى. ئۇنىڭسىزمۇ خىجالەت بولۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلى ناھايىتى تەڭقىسلىقتا قالدى. ئارتىسلار قايتقاندا جالالىدىن يەھيارى جارۇللايوپنى ئېلىپ قېلىپ:

— سەن قارغۇجا ئوينىتانمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئوينىغان، — دېدى ئابدۇۋەلى.

— قارغۇجا قايسى ۋاقىتتا ھەممە قۇشلارنى دوراپ سايرىيالايدىغان بولىدۇ، بىلەمسەن؟

ئابدۇۋەلى جاۋاب بېرەلمىدى.

— قارغۇجا ئىككى جاۋغىيىدىكى سېرىق تۈكلەر يوقىغاندا ئاندىن ھەممە قۇشلارنى دورىيالايدىغان بولىدۇ.

سەن قورغۇي ئوينىغانمۇ؟ قورغۇينى قانچە قارت① بولغاندا ئاڭغا سالغىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى جالالىدىن يەھيارى،

ئابدۇۋەلى يەنە جاۋاب بېرەلمىدى.

— قورغۇي، — دېدى جالالىدىن يەھيارى، — تۆت قارت بولغاندا ئاندىن ئاڭنى ئالالايدۇ. سەن تېخى ئىككى قارتمۇ بولمىدۇڭ. چاۋغىمىدىكى سېرىق تۈكلەرمۇ تېخى يېتىلمىدى. بىر ئاددىي موزدۇز ئىدىڭ، ئۇستازلار تەربىيىلەپ ئاساسلىق ئارتىس قىلدى. ئەمدىلا تېخى خەلقنىڭ ئاغزىغا چىقىپ «ۋاي ئابدۇۋەلى!» بولۇپ قېلىۋىدىڭ، كۆپچىلىكنى كۆزگە ئىلمىغاندەك تەشكىلسىزلىك قىلساڭ بولامدۇ؟... ئەگەر رەسمىي ئويۇن قويۇلىدىغان كۈن بولۇپ، نەچچە يۈز ئادەمگە بىلەت سېتىۋەتكەن بولساق قانداق بولاتتى!؟...

جالالىدىن يەھيارىنىڭ بۇ كۈلكى تەنقىدى جارۇللايوپ ئۈچۈن ئۆز ئۆمرىدىكى ئۇنتۇلماس بىر تەربىيە بولۇپ قالدى. شۇندىن باشلاپ ئۇ رېپېتىتسىيە مەيدانىغا دائىم بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن ئىلگىرى يېتىپ كېلىدىغان بولغانىدى.

* *

خەلقنىڭ سەنئەت ئىشىغا بولغان ئېھتىياجى شۇ يىللاردىكى سەنئەتچىلەردە ھەرقانداق توسالغۇلارنى يېمىرىپ تاشلايدىغان بىر پىداكارانە روھنى پەيدا قىلغانىدى.

كىشىلىك تۇرمۇش ئاياللار دۇنياسىدىن ئايرىلالمايدۇ.

---

① قارت — قورغۇينىڭ قۇيرۇقى تەرىپىدىكى قارا سىزىقچە.

كىشىلىك تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سەھنىدىمۇ ئاياللار كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن، 30 ـ يىللاردىكى دىن ۋە فېئوداللىزىمنىڭ قارشىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان شارائىتتا، ئاياللارنىڭ سەھنىدە رول ئېلىشىغا توسالغۇ بولىدىغان نۇرغۇن كۈچلەر مەۋجۇت ئىدى. شۇ يىللاردا شەھەردە ئەلاخان دۇتارچى، ئاق بالىخان، پاتەم سەتەڭ قاتارلىق ئايال نەغمىچىلەر بولسىمۇ، ئۇلار پەقەت خېنىملارنىڭ چايلىرىنىلا ئاۋات قىلاتتى... دەسلەپتە سەھنىدە ئاياللار رولىنى ئەرلەر ئوينىدى. ئىسكىرىپكىچى سەيدۇللام تولاراق مومايلارنىڭ رولىنى ئالاتتى. ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت قىزلارنىڭ رولىغا چىقاتتى.

كېيىن ئىلغار زىيالىيلار ۋە سەنئەتچىلەر ئالدى بىلەن ئۆز ئاياللىرىنى سەھنىگە چىقىشقا دەۋەت قىلدى. ئارتىسلاردىن بىرىنچى بولۇپ «ئەينىدىن ئۆز ئايالى بىلەن رول ئېلىپ چىقىپ ئۈلگە كۆرسەتتى. بۇ بىر جۈپ ئەر-خوتۇن ئۆز زامانىسىنىڭ تالانتلىق ئارتىسلىرىدىن ئىدى. قاسىمجان قەمبىرىمۇ ئايالى رازىيەخانىم بىلەن سەھنىگە چىقىشقا باشلىدى ... كېيىن «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى» دېگەن ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلىنغان درامىدا رەخىمجان سابىرى ئايالى بىلەن رولغا چىقتى»①. شۇندىن كېيىن تۇران خانىم، گۈلسۇم، پەرۇزە، مەدىنە، پەرىدەم، شاكۇرا، سەلىمە زەيناۋۇدۇن، مىنەۋەر، ھەجەر، خەدىچە باگى، ئىنالتۇنخان، داناخان، سۇلتانقىز، ئامىنە قادىر ئوخشاش ئارتىسلار ئارقا ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ سەھنىلەرنى جانلاندۇ-

---

① زۇنۇن قادىر «غۇنچا تىياتىرچىلىق ھەرىكىتى توغرىسىدا ئەسلىمە خاتىرە».

ۋۇۋەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئالاھىدە تۆھپە ياراتتى. ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىلەن كۈلسۈمگە «خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىس» دېگەن شەرەپلىك نام بەردى ... بۇ دادىل ئاياللارغا جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەۋىسى كېلەتتى، يەنە بەزىلەر بۇ ئاياللارنىڭ كوچىلاردا ئەركىن مېڭىپ، سەھنىلەردە ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ رولىغا چىقىپ يۈرگىنىگە ھەيران بولۇپ «يا ئاللا، جاھان نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ!» دەپ ياقىسىنى تۇتاتتى، ئايرىم كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ھەر خىل ئىغۋالارنى تېرەتتى. دەسلەپتە رول ئالغان بۇ ئايال ئارتىسلارنىڭ سەھنىدىكى شۆھرىتى ئۆزىنىڭ نام - ئابرويىغا قىلىنغان نۇرغۇن تۆھمەتلەر بەدىلىگە كېلەتتى. تۈنجى قەدەمنى قورقماي باسقان ئاشۇ ئاجايىپ ئارتىسلارنىڭ نامى سەنئەت تارىخىمىزغا جەزمەن يېزىلىشقا تېگىشلىك.

* *

سەھنىدىكى مۇھاپىزەت ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى، سەھنە بىلىملىرىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە بەزى كۈتۈلمىگەن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئارتىسلار بەزىدە ھاياتىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا ئاسلا قالاتتى. 38 - يىللاردا بولسا كېرەك، جارۇللايوپ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى مەزمۇندىكى «ئۆز مۇھىت» دېگەن ئەسەردە پارتىزانلار باشلىقىنىڭ رولىنى ئالغانىدى، ئويۇندا پارتىزانلار باشلىقىنى دۈشمەن تۇتۇۋېلىپ قىيناپ سوراق قىلىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى. يېرىم يالىڭاچ قىلىنغان پارتىزانلار باشلىقى

ھوشىدىن كەتكەندە، دۈشمەن ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر چېلەك سوغۇق سۇنى چاچاتتى. بىر قېتىم، كۈلۈبنىڭ ئىچىدىكى تېمپېراتۇرا ناھايىتى تۆۋەن بولغانلىقتىن، جارۇللايوپنىڭ ئۆپكىسىگە سوغۇق تېگىپ، جىددىي داۋالاشتىن كېيىن ئاران ئۆرە بولالىغانىدى.

بىر يىلى يازدا سەنئەتچىلەر كۆلەڭلەشمۇ دېگەن ياپلاقتا چىقىپ ئويۇن قويدى. ياپلاقتىكىلەرنىڭ تەلىپى بويىچە يەنە «غېرىپ - سەنەم» دىن بىر پەردە ئويناماقچى بولدى. سەنئەتچىلەر تەبىئىي بىر غار بار يەرنى تاللاپ سەھنە قىلىپ، غېرىپنىڭ قاراقچىلارغا ئۇچراپ قالىدىغان كۆرۈنۈشىنى ئوينايدۇ. قاراقچىلار غېرىپنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا ئالغاندا، ياپلاقتىكىلا تۇرۇپ مىنگەن ھېلىقى ئات ئۈركۈپ كېتىپ، غېرىپ بىلەن قاراقچىنى ئېگىزلىككە قاراپ ئېلىپ قاچىدۇ. ئويۇن كۆرۈۋاتقانلار ئۈپۈر - تۆپۈر بولۇشۇپ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ بېشىغا يۆگىگەن سەللە چۇۋۇلۇپ چۈشۈپ، ئاتنىڭ پۇتىغا يۆگىشىپ، ئات ئادەم بىلەن بىللە موللاق ئېتىپ ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەنىدى ...

«قانلىق داغ» دا ئەيسانى دارغا ئېسىپ قويىدىغان بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى، ئەيسا رولىنى ئالىدىغان ئارتىس ئادەتتە كىيىمىنىڭ ئىچىدىن بېلىگە سىم باغلىۋالاتتى. دارغا ئاسقاندا گەۋدىسىنىڭ ئېغىرلىقى ھېلىقى سىمغا چۈشۈپ بوغۇلۇپ قالمايتتى. بىر قېتىم، جارۇللايوپ ئەيسا رولىدا ئويناۋاتقاندا ئۇنى دارغا ئاسىدۇ. روشەننىڭ دادىسى كېلىپ ئەيساغا ئېسىلىپ يىغلايدۇ. قاتتىق سىلكىنىپ كەتكەنلىكتىن جارۇللايوپنىڭ بېلىگە باغلانغان سىم بوشاپ كېتىپ

ئۇ بوغۇلۇپ قالدۇ. ھۇشيار رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى بۇنى سېزىپ قېلىپ، دەرھال پەردىنى ياپقۇزۇپ، جارۇللايوپنى يېشىپ چۈشۈرۈۋالدۇ. شۇ چاغدا ئەگەر يەنە بىر مىنۇتلا كېچىكىش بولغان بولسا، «ئەيسا» راستىنلا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپ، بوگۈنكى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپنىڭ ھاياتى شۇ يەردىلا ئاخىرلاشقان بولاتتى.

لېكىن، مۇنداق قىيىنچىلىق، مۇنداق خەۋپلەر ئەينى يىللاردىكى ئارتىسلارنى سەھنىدىن چېكىندۈرەلمىگەنىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئۇنىڭ تۆھپىسى

گىلىدا قولىغا دۇتارنى ئالسا بىرەر پەدىگە يامىدمايدىغان، ئۇلىقنى تۇتۇپ بىرەر ناغشىغا تووۇلمايدىغان ئادەم كەم تېپىلىدۇ. جارۇللايوپنىڭ ئاۋازى شۇنچە ياخشى بولمىسۇ، ئەگەر ئۇنىڭ ھاياتى سەھنە بىلەن بىرلەشمىگەن بولسا، ئىلىدىكى يۈزلىگەن خەلق ناخشىچىلىرى قاتارىدا بۇ ئادەمنىڭ كۆزگە ئانچە تاشلانماي ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى. سەھنە ئۇنىڭغا ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلىشقا، ئاۋازىنى تولۇق پايدىلىنىپ شۆھرىتىنى يېيىشقا زېمىن ھازىرلاپ بەردى. 1936 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئىلى تېياتىر ساھەسىدە ئوينالغان قىرىق - ئەللىكتىن ئوشۇق دراما، كومېدىيە، ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرالارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇ روللارغا چىقتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «باي ۋە ما-

لاي»دا غوپۇر، «ئارشىن - مال ئالان»دا ئەسقەر، «غېرىب - سەنەم»دە غېرىب، «پەرھاد - شېرىن»دا پەرھاد، «لەيلى - مەجنۇن»دا مەجنۇن، «نوزۇگۇم»دا باقىم، «غۇنچەم» دە نۇرۇم بولۇپ ئوينىغان روللىرىمۇ يىللاردىكى تاماشىبىنلاردا ئۇنتۇلماس تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى.

جارۇللايوپنىڭ تىياتىر ئارتىسلىقى ئۈستىدە گەپ ئاچقاندا، ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرا «غېرىب - سەنەم»دە رول ئېلىش ئەھۋالىنى ئالاھىدە كۆرسىتىشكە تېگىشلىك. 30 - يىللاردا بۇ ئوپېرا توققۇز پەردە ئون كۆرۈنۈشلۈك بولۇپ، ئەسەر ۋەقەسى غېرىب - سەنەمنىڭ بالىلىق ھاياتىدىن باشلىنىپ ئىككى كېچە ئوينىلاتتى. داڭلىق سەنئەتچى ھاسان تەمبۇر ناخشىنى قانداق باشلاش، ناخشىنى سازغا چۈشۈرۈش، ناخشا ئېيتىۋاتقان چاغدىكى كەيپىياتنى سەھنە ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىغا قانداق ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق مۇھىم تەرەپلەردە جارۇللايوپقا كۆپ تەلىم بەرگەنىدى. ئۇنىڭغا سەھنىدە رول ئېلىشنى ئۆگەتكۈچى ئاساسلىق ئۇستازلار يەنە قاسىمجان قەمبەرى، جالالىدىن يەئيارىلار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئاۋازىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىپ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىكى ناخشىلاردا مۇھەببەت زوقىغا چۆمۈپ غەمسىز ياشاۋاتقان غېرىبنىڭ شادلىقىنى، ئويۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ناخشىلاردا ياردىن جۇدا بولۇپ پالانغان غېرىبنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى، ئاخىرقى پەردىلەردىكى ناخشىلاردا بولسا غېرىبنىڭ ئۆز مەشۇقىغا ئېرىشىش يولىدىكى قەتئىي ئىرادىسىنى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادىلەپ، تاماشىبىنلارنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈرەلىدى. جارۇللايوپ «غېرىب - سەنەم»دە يىگىرمە نەچچە

يىل باش رول ئالدى. بۇ ئۇزۇن يىللار ئىچىدە سەنەم رولىنى ئوينايدىغان ئارتىسلاردىن رازىيە خانىم، ھەجەر، گۈلسۈم، پەرىدە، ئاۋۇت، خەلىپەم قاتارلىق توققۇز - ئون «سەنەم» ئالماشتى (بۇنىڭ ئىچىدە گۈلسۈم سەنەم رولىدا خېلى ئۇزاق يىل ئوينىغان ۋە بۇ رولدا شۆھرەت قازانغانىدى.) قىرىق - ئەللىك سەھنە ئەسىرىدە رول ئالماق، بىر رولنى يىگىرمە يىل مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىقماق ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭغا يېقىن ئايال ئاساسىي قەھرىمانلار بىلەن ئۇچراشماق بىزنىڭ يېقىنقى زامان تىياتىر تارىخىمىزدا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان بولسا كېرەك. چەت ئەللەردە كىمنىڭ تاماكىنى كۆپ چېكەلەيدىغانلىقى، كىمنىڭ يۈزىگە ھەسەل ھەرىسىنى كۆپرەك قوندۇرالايدىغانلىقى ئوخشاش ناھايىتى ئەرزىمەس ئىشلارنىڭمۇ رېكورتى ھېسابلىنىپ داۋراڭ سېلىنىدۇ. بىزدە بولسا خېلى چوڭ ئىشلارمۇ خاتىرىگە ئېلىنمايدۇ ... جارۇللايوپنىڭ ئۆز ئۆمرىدە ئوينىغان روللىرى ئۈچۈن يادلىغان سۆزلىرىمۇ قېلىن بىر نەچچە كىتاب بولۇشى مۇمكىن ...

ئۇ چاغدا سەھنىدە تېخى ئاۋاز كۈچەيتىدىغان ئەسۋاب، مىكروفون دېگەن نەرسىلەر يوق ئىدى. سەھنە كىتابىدىكى سۆز ۋە ناخشىلارنىڭ ھەممىسىنى تاكى ئاخىرقى رەتتە ئولتۇرغان تاماشىبىن ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، ئېنىق ۋارقىراشقا توغرا كېلەتتى. جارۇللايوپنىڭ قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرى «زىما تاگكازا!» دەپ ۋارقىرىغىنى، موزدۇزخانىلاردا، توي-تۆكۈن، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېيتقان ناخشىلىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئىي ئاۋاز تەربىيىلەش جەريانى بولغانىدى ... جارۇللايوپ قاتارلىق پېشقەدەملەر دراملاردا رول ئېلىش

قا باشلىغان 30 - يىللاردا تېخى بىزدە دراماچىلىق توغرىسىدا مۇكەممەل بىلىم، تەجرىبىلەر يوق ئىدى. ئۇلار ھەممىنى يېڭىدىن باشلىغان، ھەممىنى ئىجادىي ياراتقان. يول يوق يەردىن يول ئاچماق ھامان مۇشكۈل بولىدۇ، ئەمما، دەسلەپكى يولۇچى بېسىپ ئۆتكەن ئاشۇ ئەگرى - توقاي سوقماق يول بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى داغدام يوللارمۇ بولمىغان بولاتتى ...

1962 - يىلى ئىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى «ئارشىن - مال ئالان»نى قايتا ئوينىماقچى بولدى. لېكىن، ئاساسىي قەھرىمان ئەسقەرنىڭ رولىغا مۇۋاپىق ئارتىس بولمىغانلىقتىن ئويۇن ۋاقتىدا سەھنىگە چىقالمىدى. بۇ چاغدا جارۇللايوپ ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى ئىدى. يولداشلار ئۇنى ئەسقەر رولىغا چىقىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغاندا ئۇ: «يېشىم ئەللىكتىن ئېشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ رولنى ياشلار ئوينىسۇن» دەپ ئۇنىمىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئوبلاست باشلىقى جاڭ شىگۇڭ جارۇللايوپنى چاقىرتىپ:

— سىز بىلەمسىز، بىزنىڭ مىللەتنىڭ دېگەن بىر ئارتىسىمىز بار؟ — دېدى.

— بىلىمەن.

— ھازىر ئۇنىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ، ياشىنىپ قالدى، شۇنداق بولسىمۇ ھازىرغىچە رولغا چىقىپ، چەت ئەللەردە ئويۇن قويۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا سىز تېخى ياش. يەنە بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىڭ. ياشلارغا ئۈلگە بولۇپ قالسىز.

جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئەسقەر رولىنى تالاي

قېتىم ئوينىغانىدى. قەھرىماننىڭ ھەربىر سۆزى، ھەرىكىتى ھازىرمۇ ئۇنىڭغا ياد ئىدى. ئۇ رېپېتىتسىيە زالىغا كىلىپ ئەسقەر رولىنى رېپېتىتسىيە قىلىپ باققاندا ئەتراپتىكى ياش ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى ئىختىيارسىز چاۋاك چېلىشىپ كەتتى. ئەسقەر رولىغا تەربىيىلىنىۋاتقان يىگىت:

— ياناللا مۇنداق ھەقىقىي ئەسقەر تۇرغان يەردە مەن سەھنىگە چىقىۋالسام قانداق قاملىشىدۇ، — دەپ بۇ رولنى ئېلىشتىن بىراقلا باش تارتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رولغا جارۇللايوپ ئۆزى چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ قېتىمقى «ئارشىن - مال ئالان» 1962 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە يىگىرمە نەچچە مەيدان ئوينالدى. ئېھتىمال شۇ قېتىم بۇ ئويۇنىنى كۆرمىگەن ئادەم قالمىدى. بۇ جارۇللايوپنىڭ ئەللىك نەچچە ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى... 1962 - يىلى 27 - ماي كۈنى — جارۇللايوپنىڭ سەھنە كىتابلىرىدا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم رول ئالغان كېچىلىكى بولۇپ قالدى. شۇندىن كېيىنكى يىگىرمە يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتىمۇ تەكشىسىز يىللار بولدى...

ئادەمنىڭ ئۆمرى ئېقىن سۇغا ئوخشىشىدۇ. بەزىدە ئۇ كەڭ تۈزلەڭدە يېيىلىپ جىمجىت ئاقىدۇ، بەزىدە تار قىستاڭلاردىن ئۆتكۈچە تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ رەھىمسىز دولقۇنلار ئارىسىدا قالىدۇ... «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا جارۇللايوپ ئۇرغۇن قېتىم «ئۆگىنىش كۇرسى»غا قاتنىشىپ ئۆزىنى تەكشۈردى. چەت ئەلگە چىقىپ ئويۇن قويغانلىقى ئۈچۈن «شىمۇجېكچۇيپى»، «ئىككى يۈزلىك»، «چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» ئاتالدى، ئۇلۇغ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي مەزگىلدە ساقچىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن «ئىشپىيون» دېگەن گۇمان ئاستىدا قالدى. «سېرىق ئاخشىچىلارنىڭ پىرى» دەپ سوراققا تارتىلدى ۋە ئۇرۇلدى. «ئىدىيە ئۆزگەرتىش» ئۈچۈن ھەرخىل جىسمانىي ئەمگەكلەرگە قاتناشتى. ئۇ ساقلىغان ئۇزۇن قىممەتلىك رەسىملەر، تىياتىرنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرى مۇشۇ يىللاردا يىتتى.

ئىجاد قىلغۇچىلار، سەنئەتچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ياشلىق ۋە ئوتتۇرا ياشلىق دەۋر تولىمۇ قىممەتلىك. بىر ئادەمنىڭ ھاياتىدا ئاشۇنداق يىگىرمە يىلدىن زادى قانچىسى بولىدۇ!؟... ئارتىسنىڭ ھاياتىنى تاپىدىغان خۇشاللىقى، شۆھرىتى سەھنىگە باغلىق. ئارتىس ياش قۇرامىنىڭ ئېشىپ كېتىشى، ئاۋازىنىڭ بۇزۇلۇشى ياكى سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەسلىكى قاتارلىق تەبىئىي سەۋەبلەر، ياكى بولمىسا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي سەۋەب تۈپەيلىدىن سەھنىدىن چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەھنىدىن ئايرىلغاندا ئارتىس قانداقلا بولمىسۇن تەقدىرگە تەن بېرىدۇ؛ ئەمما، سەھنىگە چىقىش قۇدرىتى تۇرۇپمۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي توسالغۇلار سەۋەبىدىن سەھنىدىن چۈشۈپ قېلىش ئارتىسقا ناھايىتى قاتتىق روھىي ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. جارۇللايوپ جاڭ شۇجى مىسالغا ئالغان ھېلىقى مەشھۇر ئارتىس مىلەنفاڭدەك يەنە قانچە يىللارغىچە سەھنىدە ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن ئۇ ئۇچۇش ئىقتىدارى تۇرۇپمۇ ئۇچالمىغان، قانات-قۇيرۇقى باغلاقلىق قۇشقا ئوخشاپ قالدى. بۇ ئېگىز-پەس يىللار تولىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ئاخىر ئۆتۈپ كەتكەندە، جارۇللايوپ سەھنىگە چىقىش ياش-قۇرامىدىن ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەنىدى ...

* *

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ پېشقان دراما ئارتىسى، ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى. بۇ ئىككى ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر تارىخىدا كۆزگە روشەن تاشلىنىپ تۇرىدۇ... جارۇللايوپ تېياتىر ساھاسىدە ئۆتكەن يېرىم ئەسىردىن ئوشۇق ھاياتىدا سەھنىلەردە خەلق ناخشىلىرىنى ئىجرا قىلدى، كىتابلاردا رول ئالدى. ئۆمەكنىڭ ھەرخىل رەھبەرلىك خىزمەتلىرىدە بولدى، رېژىسسورلۇق قىلدى؛ ھەتتا 1959 - يىلى ئىشلەنگەن، جۇڭگو - سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ دوستلۇقىنى مەدھىيىلەيدىغان «مەڭگۈ دوستلۇق» كىنو فىلىمدا رول ئالدى ۋە يەنە مۇشۇ دەۋردە بىزنىڭ سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ بېشىغا چۈشىدىغان بارلىق ئىسسىق - سوغۇق، شادلىق ۋە ئەلەملەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى...

تالاي يىللار ئىلگىرىلا جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىغا داڭلىق ئۇستاز ماسان تەمبۇر: «ئابدۇۋەلىنىڭ ناخشىلىرىدىن جاھاليېوزى، تۇرپانيېوزىلەردىن ھارۋا ھەيدەپ كىرىدىغان دېھقانلار ناخشىسىنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ» دەپ باھا بەرگەنىدى. جارۇللايوپ ئېيتقان ناخشىلاردا ھەقىقەتەنمۇ دېھقانلارنىڭ، تېرە زاۋۇتتا ئىش تىكىۋاتقان موزدۇزلارنىڭ، مويكىدا يۈك چايقاۋاتقان ھېلىقى ئىشلەمچىلەرنىڭ، رامزان ئېيتىپ ماڭغان پانۇسچىلارنىڭ، ئالتۇنلۇق تەرەپتىن كېلىدىغان ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ، يامۇل ئارقىسىدىكى نودىن سۇ تارتىۋاتقان ئىسراپىلنىڭ... تۇرمۇشتىكى شۇنداق تالاي - تالاي ئادەملەر ناخشىسىنىڭ پۇرىقى بار.

سەھنە كىتابىدىكى پېرسوناژلار، ئۇ تېخى ئۆلۈك نەرسە، ئارتىس ئۇنىڭغا ئۆز ھېسسىياتىنى، يۈرەك قېنىنى بەرگەندىلا ئاندىن ئۇ تىرىلىپ، تاماشىبىنلارنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ. جارۇللايېۋ ئۆز تۇرمۇشىدا ئۇچرىغان كاسىپلارنى، كوچىلاردىكى قەلەندەرلەر، مەدداھلار. بازارلاردا تىرىكچىلىك كويىدا تەمتىرەپ يۈرگەن خىلمۇ خىل ئادەملەرنى كۆرمىگەن بولسا ئۇنىڭدا ھاياتقا بولغان قايناق ھېسسىياتمۇ بولمىغان بولاتتى. سەھنىدىكى ئوبرازلارنىمۇ جايىدا ياراتالمىغان بولاتتى.

* *

بىر سەنئەتچىنىڭ ئارمىنى نېمە؟ مەنسەپمۇ، بايلىقمۇ، شۆھرەتمۇ؟... مىڭلىغان تاماشىبىنلار كۆز تىكىپ تۇرغان كەڭ مەيدان، ئۈزۈلمەي ياڭراۋاتقان گۈلدۈراس ئالقىشلار... ھەرقانداق ئارتىس ئەنە شۇنداق ھالەتنىڭ مەڭگۈ داۋاملىشىشىنى خالايدۇ. لېكىن، تەقدىر ناھايىتى رەھىمسىز. ھەرقانداق ئادەم قېرىيدۇ، ھۈنەرمۇ قېرىيدۇ. بەزىدە تەقدىرنىڭ تۇيۇقسىز كەلگەن دولقۇنى ئۆمۈر ئېقىمىنى شۇ كىشى ئۆزى خالىمىغان تەرەپكە بۇراۋېتىدۇ... ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋتىن مەن:

— ھاياتتا نېمە ئارمىنىڭىز بار؟ — دەپ سورىغىنىمدا، ئۇ:

— شۇنچە كۆپ ناخشىلارنى ئېيتىپتۇق، شۇنچە كۆپ روللارغا چىقىپتۇق، لېكىن بىرلىك ۋاقتىمىزدا يا ئۇنتۇلغۇ،

يا سىنالغۇ دېگەن نېمىلەر يوق ئىدى. ئېيتقانلىرىمىز، قويغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ كەتتى. ھېچبىر ئىزناسى قالمىدى. بىزگە قارىغاندا بۈگۈنكى ياشلار ئامەتلىك كەلدى! — دېدى.

ياشانغان كىشىلەر ئاغزىدىن بىز دائىم تېخى يېقىنقى زامانلاردىلا ئىلىدا ئۆتكەن كارۋشاڭ ئاخۇنۇم، قازى كور، ھاسان تەمبۇر، باراتە تەمبۇر، ھۈسسىين تەمبۇر، جامى ئاكا، روزى تەمبۇر، دۈشمەدىن ئاكا، ساۋۇتكام بىدىك، ئاق تېيىپھاجى، جانى يولۋۇشوپ ۋە يەنە شۇنداق داڭلىق چالغۇچى، ناخشىچىلار ھەققىدە ئاڭلايمىز. لېكىن، زادى ئۇلار قانداق چالغان، ناخشىلارنى ئېيتىش، ناخشا سۆزلىرىنى ئېلىش ئۇسلۇبى قانداق ئىدى؟ ئۇلارنىڭ تۇتقان تەمبۇرلىرى، ناخشا سۆزلىرىنى خاتىرىلىگەن دەپتەرلىرى بارمىدى؟ بار بولسا قەيەردە؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە قاراڭغۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا كارۋشاڭ ئاخۇنۇم تۇتقان ساتار كېيىنكى يىللاردا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ھېكىمبەگ خوجامنىڭ ئۆردىسىدا ساقلانغانىكەن. كارۋشاڭ ئاخۇنۇم ۋاپات بولۇش ئالدىدا ھۇشا بېرىپ، ئۆزىنىڭ مۇقام سۆزلىرى خاتىرىلەنگەن دەپتىرىنى ھاسان تەمبۇرگە قالدۇرغانىكەن. بۇ نەرسىلەرنىڭ بار-يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ، يېغىپ تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار تېخى ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا چىقمىدى... پەن نەچچە يۈز يىل، نەچچە مىڭ يىللارنىڭ ئالدىدا بوشلۇققا ئۇچۇپ كەتكەن ئاۋازلارنى يىغىۋالالايدىغان بىر ئەسۋاب ياساشنى ئىزدىنىۋېتىپتۇدەك. راستىنلا مۇشۇنداق بىر ئەسۋاب ئىجاد بولسا كارامەت ئىش بولغان بولاتتى. ئۇ چاغدا بىز نامى بىزگە مەلۇم بولغان ياكى بولمىغان نۇرغۇن تالانت ئىگـ

لىرىنىڭ ئاۋازىنى قايتا ئاڭلاپ، ھەقىقىي باھا بېرىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان بولاتتۇق.

پېشقەدەملەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە لېنتىغا ئېلىنغان ناخشىلىرى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ شۆھرەت قازانغان چاغلىرىدىكى ھەقىقىي تالانتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ؛ ئۇ ئۇلارنىڭ تولغان، تازا ۋايىغا يەتكەن ۋاقىتلىرىنىڭ خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى چېكىنگەن، ئاجىزلىغان ۋاقىتلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى. بۇنداق لېنتىلار بەزىدە ئاڭلىغۇچىدا «تايىنلىقكەنغۇ؟!» دېگەن ئەكسى چۈشەنچىنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ...

مەشھۇر مۇقام ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاكىمىز مۇشۇنداق تەقدىرگە دۇچ كەلگەندى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتى ئۇيۇشتۇرۇلغاندا ياش قۇرامى ئاللىبۇرۇن بىر يەرگە بېرىپ قالغاندى. بۇ ئۇلۇغ ساز ئۇستىسىنىڭ شۇ يېشىدا ئېيتقان ناخشىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تازا قۇرامىغا يەتكەن چاغلىرىدىكى مۇزىكا قۇدرىتىنىڭ تەڭداشسىز ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. ئاتاقلىق چالغۇچىمىز مۇساجان روزىنىڭ قولىدا مەن ئۇنىڭ مۇقاملىرىنى تۇرداخۇن ئاكا ئېيتقان تەرتىپ بويىچە جەدۋەللەشتۈرگەن بىر گىرافىنى كۆرگەنىدىم (بۇ جەدۋەل خىمىيە ئالىمى مېندېلېۋنىڭ ئاتوم جەدۋىلىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.) بۇ ماتېرىيالدىن تۇرداخۇن ئاكىنىڭ بەزى مۇقاملارنى بىرقەدەر تولۇق ئېيتقانلىقىنى، بەزى مۇقاملارنىڭ بەزى تارماقلىرىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەگەر بۇ لېنتىغا ئېلىش يىگىرمە يىل ياكى ھېچ بولمىغاندا ئون يىل ئالدىدىراق ئىشلەنگەن بولسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى چوقۇم يەنە باشقىچىرەك بولاتتى.

جارۇللايوپنىڭ ئەسلىشىچە: ئۇن ئىككى مۇقام لىنتىسىغا ئېلىنىۋاتقان چاغدا، بەزى دەم ئېلىش ئارىلىقلىرىدا تۇداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇر شىنجاڭ داشۆيىسىنىڭ ئارقىسىدىكى قارىياغاچلىقتا ئاستا مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن مۇڭدىشاتتىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىنىڭ شۇ چاغدىكى سۆھبەت تېمىسى نېمە بولغان؟ ئۇلار نېمىلەر ئۈستىدە شۇنچە قىزغىن پاراڭلاشقان؟ بۇ ئىشقىمۇ ھېچكىم دىققەت قىلمىغان، ھېچكىممۇ خاتىرە ئالدۇرمىغان.

* * *

شۇنچە ئۇزۇن يىللار ئۆتتى. سېپىلنى ياقىلاپ لەگلەك ئۇچۇرغان بالىلىق دەۋرلەر، موزدۇز ئارىسىدا ئۆتكەن تۇرمۇش بىر ئويلىسا تېخى تۈنۈگۈنكى ئىشلاردەك، بىر ئويلىسا ناھايىتى يىراقتىكى چۈشتەك بىلىنىدۇ. ئۇ چاغدىكى تۇرمۇش ئېغىرمىدى، يېنىكمىدى؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس: جارۇللايوپ ئۇ چاغلاردا ياش ئىدى، ياشلىق بولسا ئۈمىد بىلەن تولغان دەۋر، كەلگۈسىدە ئۆزىنى نېمىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىغا قىزىقىپ ياشايدىغان دەۋر، مۇنداق چاغدا بەزىدە تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىمۇ بىلىنمەي قالىدۇ... قىزغىن سەھنە ھاياتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ دەۋردە ئېيتقان ئوتلۇق ناخشىلار، سەھنىدە سۆزلەنگەن يالقۇنلۇق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ، ھېچنىمىدىن ئىزنا قالمىدى... لېكىن، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بىزگە يەنە كۆپ ئەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ كەلدى.

ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى نوتا بىلەن يېزىپ قالدۇرۇشنى ئىبنى ئادەت قىلىشمىغان بىر مىللەت بۇ سەنئەت بايلىقلىرىنى كېيىنكىلەرگە قانداق يەتكۈزىدۇ؟ شەھەرمۇ شەھەر ئېقىپ يۈرگەن مۇساپىر - غېرىبلار، چۆل - دەشتلەرنى كېزىپ، ھۆكۈمەت قوغلاپ يۈرگەن ئاشىقلار، ئورما ئورۇۋاتقان دېھقان، دوپپا تىكىۋاتقان ئاياللار... يوللارنىڭ مەھمەستىلىق ناخشىسىدا ئۆتمۈشنىڭ خاتىرىسى بار. ئەنە شۇ ئاددىي خەلق سەنئەتىنىڭ ئۆتمۈشىنى كەلگۈسىگە ئۇلىغۇچىلاردۇر... ھەقىقىي خەلق سەنئەتچىسى — يەنە بىر مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا — شۇ مىللەتنىڭ سەنئەت ئەنئەنىلىرىنى كېيىنكىلەرگە يەتكۈزگۈچى. جارۇللايېۋ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق سەنئەت تارىخىدا نۇرغۇن ئاھاڭ ۋە ناخشا بېيىتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلدى.

1959 - يىلىلا مەركەزدىن شىنجاڭغا كەلگەن مۇزىكا تەتقىقاتچىسى جيەن چىڭزۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن خەلق ئاھاڭلىرىنى توپلاپ ئايلىنىپ غۇلجىغا كەلگەندە ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋقا دىققەت قىلىنغانىدى. جيەن چىڭزۇ شۇ قېتىمدا جارۇللايېۋنىڭ يۈزدىن ئوشۇق ناخشىسىنى لېنتىغا ئالغان. بۇ قېتىمقى ئاۋازغا ئېلىش ئاددىي بىر ئېغىزلىق ئۆيدە، كىچىك بىر ئۈنئالغۇ ئارقىلىق ئىشلەنگەن. ئۇ چاغدا بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، ماتېرىيال قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن لېنتىغا ئېلىنغانلىقتىن جارۇللايېۋ كۆپىنچە ناخشىلارنى پەقەت بىر كۇپلېتتىنلا بېيىت ئېلىپ ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتكەن. ناخشىغا ئەمەتجان بارات، زوردۇن نۇسرەت، ئابلاخان، ھۆسەنجان ھەسەنلەر ساز چېلىپ بەرگەن. مانا ھازىر بۇ ھۆرمەتلىك سازەندىلەرنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى

ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتتى. جېيەن چىڭخۇا جارۇللايوپ ئېيتقان ناخشىلارنىڭ ئىچىدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بوران - چاپقۇنىدىن سالامەت ئۆتكۈزۈپ، كېيىن بۇ ناخشىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئايرىم كىتابچە قىلىپ ئېلان قىلدى، ئارقىدىنلا بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلدى.

جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىدا قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ، يېزا دېھقانلىرىنىڭ ناخشىسىنىڭ پۇرىقى ساقلىنىپ قالغاچقا، مۇناسىۋەتلىك يولداشلار: جارۇللايوپنىڭ ئاۋازى، ناخشا ئېيتىش ئۇسلۇبى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە، دەپ قارايدىكەن. 1976 - يىلى ۋە 1981 - يىللىرى «شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى» دىن ئابلىز شاكىر، تۇرغان ئاۋۇدۇن، يۈسۈپجان قاتارلىق يولداشلار كېلىپ جارۇللايوپنىڭ ناخشىلىرىنى ئۈنئالغۇ لېنتىغا ئالدى.

1981 - يىلى 2 - سان «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا جارۇللايوپ «ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە قىسقىچە سۆز» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئىلى ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىنى ئەسلەپ ئۆتتى ۋە بۇ ماقالە بىلەن بىللە بىرنەچچە پارچە مۇھىم تارىخىي رەسىملەرنى بەردى. «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1982 - يىلى 4 - سانىدا جارۇللايوپنىڭ يېقىندا ئۆتكەن پېشقەدەم سازچىلارنى ئەسلىگەن «ئۇستازلارنى ئەسلەيمەن» دېگەن ماقالىسىنى باستى. بۇ ژۇرنالنىڭ 1983 - يىل 3 -، 4 - سانلىرىدا جارۇللايوپ يولداش جالالىدىن پاخىردىن بىلەن بىرلىشىپ رەتلىگەن «ئىلى خەلق ناخشا تېكىستلىرى» ئېلان قىلىندى. جارۇللايوپنىڭ 1986 - يىل «شىنجاڭ سەنئىتى»

ژۇرنىلىدا مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتانىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يازغان ئەسلىمىسى بىر سەنئەتكارنىڭ ئۆز سەپدىشىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چوڭقۇر ئېچىنىشى، ئۇنىڭ ھاياتىغا بولغان ھالال باھاسى، سەمىمىي سۆزلىرى بىلەن تولغانىدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ بۈگۈنگە كەلگەندە ئاتاقلىق جامائەت ئەربابلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ ھازىر ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكانتلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى. «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» يېقىندا ئۇنىڭ ئابلىكىم ئابدۇللا، تۇرغان شاۋدۇن قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن «ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى.

جارۇللايوپنىڭ ياش - قۇرامى سەكسەنگە يېقىنلىشىپ قالدى. ئۇ ھازىرمۇ ناخشا ئېيتىشتىن توختاپ قالغىنى يوق. بۇلتۇر (1986 - يىلى) خۇدىيارىيۈزىدە بولغان چوڭ مەشرەپ تېخى ھەممىنىڭ ئېسىدە تۇرۇپتۇ. بۇ مەشرەپكە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىلىدا ئېچىلغان «ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنى»غا چاقىرتىلغان شائىر - يازغۇچىلار، ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ دېھقانلىرىدىن بولۇپ بەش مىڭغا يېقىن ئادەم توپلانغانىدى. مەشرەپ ئەھلىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن جارۇللايوپ مىكرافون ئالدىغا كېلىپ ناخشا ئېيتقاندا، توپنىڭ ئىچىدە ئولتۇرغان پېشقەدەم دېھ-

قانلار ئىختىيارسىز كۆزىگە ياش ئالدى... خىلمۇ خىل ناخشا ئېيتىش ئۇسۇللىرى بازار تېپىۋاتقان ھازىرقى زاماندا ياشلارغا بەلكىم جارۇللايۇپىنىڭ ناخشىسىنىڭ ھېچقانچە قىزىقى يوقتۇر، ئەمما، كۆزىگە ياش ئالغان ھېلىقى دېھقانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپىنىڭ ئاۋازى تولىمۇ تولۇش، تولىمۇ يېقىملىق؛ بۇ ناخشا ئۇلارنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياشلىقىنى، ئۆتمۈشىنى ئەسلىتىدۇ...

1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي — 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاي

غۇلجا.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

يىللار شۇنداق ئۆتكەن

ئاپتورى: مەتتىمىن ھوشۇر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتر 1/32،
باسما تاۋىقى: 8، قىستۇرما ۋارىقى: 8
1988 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرىژى: 1,900 —— 1
ISBN 7-228-00641-0/I·213
باھاسى: 3.65 يۈەن